

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Черевик Костянтин Антонович

УДК: 327(410)“1863/1878”

**ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
У 1863–1878 РОКАХ**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Нестеренко Людмила Олексіївна
кандидат історичних наук, доцент

Запоріжжя – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	8
1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження	25
1.3. Методи дослідження	31
РОЗДІЛ 2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.	
2.1. Зовнішня політика Великої Британії станом на початок другої половини ХІХ ст.	35
2.2. Позиція Великої Британії у польському питанні 1863 року	50
РОЗДІЛ 3. БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	
3.1. Курс Великої Британії у Західній Європі під час процесу об'єднання Німеччини: 1863–1871 роки	62
3.2. Бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії	96
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА БАЛКАНАХ	
4.1. Англійська дипломатія на Балканах в період загострення Східного питання: 1863-1875 роки	119
4.2. Роль Великої Британії у Східній кризі 1875–1878 років	134
ВИСНОВКИ	173
ПРИМІТКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	226
ДОДАТКИ	252

ВСТУП

Актуальність дослідження. У зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України, які мають місце в останні роки, потреба в дослідженні історії європейських міжнародних відносин набуває особливої актуальності. Аналіз зовнішньої політики провідних держав європейського континенту, які на різних етапах європейської історії впливали на міжнародне життя Європи, на розвиток європейської цивілізації взагалі і продовжують зберігати свій вплив на сучасному етапі як країни-члени Європейського союзу, дає можливість краще зрозуміти сутність євроінтеграційних процесів, їх перспективи, дозволяє виявити ступінь участі в них головних європейських держав, допомагає зробити певний прогноз щодо того місця, яке Україна посяде в Євросоюзі, коли увійде до цієї європейської спільноти.

Велика Британія – одна з тих провідних європейських держав, яка традиційно відігравала значну роль у європейській та світовій історії і продовжує робити це сьогодні. Незважаючи на те що британська зовнішня політика в Європі другої половини XIX ст. активно досліджувалася і досліджується істориками, на сьогодні її цілісної концепції не існує. В історичній науці існують різноманітні погляди на той зовнішньополітичний курс, який Велика Британія здійснювала в Європі у другій половині XIX ст., особливо що стосується 60–70-х років XIX ст. Відповідно, різняться оцінки місця та ролі Великої Британії у тогочасному міжнародному житті. Це знайшло відображення передусім у різному термінологічному визначенні британської зовнішньої політики другої половини XIX ст. Найбільш поширеними в історичній науці є терміни “блискауча ізоляція” та “політика невтручання”. Крім розходження у питанні термінологічного визначення, на сьогодні залишаються недостатньо вивченими принципи, засоби реалізації, регіональна специфіка зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі другої половини XIX ст. та комплекс факторів, який впливав на його здійснення. Дослідження європейської політики Великої Британії у 60–70-х роках XIX ст. допомагає відтворити цілісну картину зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія здійснювала на теренах Європи у цей період, та є внеском у створення концепції європейської політики Великої Британії другої половини XIX ст.

Вивчення європейської політики Великої Британії у 60–70-х роках XIX ст. також дає можливість, по-перше, визначити місце Великої Британії в європейських міжнародних відносинах на етапі, який безпосередньо передував утворенню Троїстого союзу та Антанти, а отже виявити причини, які змусили Велику Британію пізніше стати однією із засновниць Антанти, а по-друге – роль британської політики у тих процесах, які призвели до початку Першої світової війни.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Великої Британії другої половини XIX ст.

Предметом дослідження виступає європейська політика Великої Британії у 1863–1878 роках.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу масиву джерел та літератури дослідити європейську політику Великої Британії 1863–1878 років як цілісний напрямок британської зовнішньої політики та визначити її тогочасну специфіку.

Для досягнення мети в дисертаційному дослідженні поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- 1) проаналізувати британську зовнішню політику та систему управління нею станом на початок другої половини XIX ст.;
- 2) визначити принципи, засоби реалізації, регіональну специфіку зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі у 1863–1878 роках;
- 3) розкрити роль Великої Британії у польському питанні 1863 року та з'ясувати як британський курс під час цього конфлікту вплинув на тогочасні європейські міжнародні відносини та подальшу британську політику в Європі;
- 4) проаналізувати політику Великої Британії у Західній Європі під час процесу об'єднання Німеччини у 1863–1871 роках;
- 5) дослідити політику Великої Британії на Балканах, проаналізувавши британський зовнішньополітичний курс щодо Східного питання у 1863–1878 роках;
- 6) з'ясувати комплекс внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливали на здійснення європейської політики Великої Британії у 1863–1878 роках.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1863 по 1878 роки. Вибір хронологічних меж зумовлений змінами, які відбулися в європейській політиці Великої Британії та в європейських міжнародних відносинах у цей час. Нижня дата обумовлена тим, що у 1863 році внаслідок чергового загострення польського питання відбулося перегрупування серед великих держав, яке безпосередньо призвело до того, що Велика Британія почала проводити нову політику в Європі.

Верхня дата пояснюється тим, що після 1878 року починається якісно новий етап в історії європейських міжнародних відносин – період формування на постійній основі перших воєнно-політичних блоків держав – Троїстого союзу та Антанти. У зв'язку з цим європейська політика Великої Британії здійснюється в інших умовах і тому потребує окремого дослідження.

Слід зазначити, що в роботі автор висвітлює деякі питання, які в хронологічному відношенні виходять за межі означеного проміжку часу. Це пояснюється необхідністю краще виявити передумови та більш повно розкрити специфіку британської європейської політики 1863–1878 років. Аналіз останньої неможливий без врахування місця Великої Британії в Європі та світі, а також особливостей британського зовнішньополітичного курсу у попередній період.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Європи, а саме два її історико-географічні субрегіони – Західний та Східний. При цьому під Західноєвропейським регіоном розуміється Північна, Центральна та Південна Європа, а під Східноєвропейським – Південно-Східна Європа (Балкани) та європейська територія Російської імперії. Зважаючи на те що у 1863–1878 роках значна частина Південно-Східної Європи знаходилася під владою Османської імперії, у роботі розглядається політика Великої Британії щодо цієї держави.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дисертація є спеціальним дослідженням у історіографії, яке присвячене вивченню європейської політики Великої Британії 1863–1878 років.

На основі аналізу позиції Великої Британії щодо головних подій та процесів, які мали місце в ці роки у різних частинах європейського континенту, розкрито принципи, засоби реалізації, регіональну специфіку тогочасної британської політики в Європі та визначено внутрішні і зовнішні фактори, які впливали на її здійснення. Автор даного дослідження пропонує власний підхід у визначенні ступеня впливу бельгійського фактору на європейську політику Великої Британії.

Простежено взаємозв'язок між британською європейською та колоніальною політикою та визначено роль колоніального фактору у британському зовнішньополітичному курсі.

Детально охарактеризовано систему управління зовнішньою політикою у Великій Британії, яка діяла у 60–70-х роках XIX ст., визначено її головні складові та висвітлено механізм її функціонування.

Проаналізовано зміни, яких зазнала британська європейська політика у 1863–1878 роках, та встановлені їх причини.

Запропоновано варіант подолання проблеми термінологічного визначення британської європейської політики 1863–1878 років, бо встановлено, що у 1864–1878 роках Велика Британія здійснювала в Європі “політику невтручання”. У свою чергу, це частково вирішило проблему визначення хронологічних меж як “політики невтручання”, так і “блискучої ізоляції”. Крім того, робота дозволяє порівняти обидві ці політики та визначити взаємозв'язок між ними. Все це є внеском у створення концепції європейської політики Великої Британії другої половини XIX ст. та у вивчення історії тогочасних європейських міжнародних відносин.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення, теоретичні висновки та фактичний матеріал можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з проблем міжнародних відносин та європейської політики Великої Британії другої половини XIX ст., при написанні навчальних і методичних посібників. Матеріали дисертації можуть бути застосовані при розробці та викладанні лекційних курсів з “Нової історії країн Європи та Америки”, “Історії Великої Британії”, “Історії міжнародних відносин” та низки спецкурсів на історичних факультетах університетів.

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у доповідях на щорічних наукових конференціях студентів, аспірантів та молодих вчених ЗДУ (2003–2004, 2007 рр.), на міжнародних конференціях: “Каразінські читання” (56-та міжнародна наукова конференція молодих вчених. Харків, 22–23 квітня 2003 р.); “Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво” (Третя міжнародна науково-практична конференція. Луцьк, 18–19 травня 2006 р.), а також у 5 авторських статтях, опублікованих у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, приміток, списку використаних джерел та літератури (332 найменування) і додатків (11), які містять тексти документів, що демонструють позицію Великої Британії щодо тих чи інших подій європейського міжнародного життя досліджуваного періоду. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 269 сторінок (основний текст займає 180 сторінок).

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

На жаль у сучасній українській науці проблема європейської політики Великої Британії 1863–1878 років ще не привертала увагу вчених. Тому історіографія проблеми представлена працями зарубіжних дослідників. За походженням її можна розподілити на російську та англо-американську. За предметом дослідження роботи, які висвітлюють певні аспекти європейської політики Великої Британії 1863–1878 років, складають п'ять груп. До першої групи належать узагальнюючі та спеціалізовані праці з історії зовнішньої політики Великої Британії, до другої – з історії Великої Британії, до третьої – з історії міжнародних відносин, до четвертої – з історії інших європейських країн. До п'ятої групи робіт належать дослідження біографічного характеру, які присвячені окремим політичним та державним діячам Великої Британії XIX ст.

У російській історіографії можна умовно виділити п'ять етапів дослідження проблеми. Перший етап охоплює початок XX ст. – 1918 рік. Він представлений дослідженнями, які побачили світ в Росії до Першої світової війни та під час неї. З праць, які були видані в цей період, можна назвати такі: “Політичні вожді сучасної Великої Британії та Ірландії” Е. Піменової [1], “Політична історія Великої Британії у XIX ст.” П. Міжуєва [2], “Англійська політика рівноваги” М. Кабанова [3] та “Велика Британія до та під час війни” І. Хераскова [4]. В цих дослідженнях містяться деякі факти з європейської політики Великої Британії та її оцінки. Так, М. Кабанов називає зовнішню політику Великої Британії, що проводилася в Європі після 1815 року і до кінця XIX ст., політикою континентальної “рівноваги”. Головною метою цієї політики він вважає недопущення Англією значних змін у тій групі держав, яка була створена рішеннями Віденського конгресу у 1815 році. Саме тому Велика Британія, на його думку, заважала об'єднанню Італії та Німеччини. Вчений також наводить деякі факти з історії політики Великої Британії у Південно-Східній Європі та аналізує їх. Зокрема, він зазначає, що Велика Британія сприяла утворенню незалежної Румунії тому що розширення кордонів Австрії на південь не відповідало англійським інтересам у цьому регіоні [5, с. 24–25.]. І. Херасков у своєму дослідженні стверджує, що до кінця XIX ст. принципом зовнішньої політики Великої Британії була так звана “блискауча самотність”. На його думку, вона дозволяла Великій Британії не брати прямої участі в європейських конфліктах, але використовувати їх на свою користь [6, с. 38]. Як бачимо, проблема європейської політики Великої Британії як така почала цікавити російських дослідників вже на початку XX ст. Хоча вони намагалися дати їй оцінки, останні мали дуже узагальнюючий та поверховий характер.

Другий, третій та четвертий етапи дослідження проблеми у російській історіографії припадають на радянську добу. Другий етап дослідження проблеми охоплює 40–50-ті роки XX ст. Виникнення інтересу до європейської політики Великої Британії у радянських дослідників було пов'язано з появою у СРСР перших узагальнюючих праць з історії Великої Британії XIX ст. Незважаючи на ту обставину що головна увага в цих дослідженнях приділялась внутрішній політиці, вони містили деякі факти і деякий аналіз зовнішньополітичної діяльності Великої

Британії в Європі у 1863–1878 роках. До таких досліджень можна віднести нариси С. В. Захарова [7] та І. С. Галкіна [8], які присвячені історії Великої Британії останньої чверті XIX ст. С. В. Захаров підкреслює величезну роль зовнішньої політики для Великої Британії XIX ст. “Це більша частина її політичного життя”, – вважає він [9, с. 10]. Але європейській політиці Великої Британії, на відміну від колоніальної, він приділив досить мало уваги. У праці взагалі майже відсутній опис європейського міжнародного життя того часу та ролі у ньому Великої Британії. Проте автор відзначає, що за часів уряду лорда Солсбері (1885–1892) Велика Британія проводила в Європі політику “блискучої ізоляції”. При цьому він обмежується лише простою констатацією цього факту, не наводить жодних аргументів для пояснення своєї думки. І. С. Галкін подає характеристику європейської політики Великої Британії в цілому, проте детально аналізує тільки її політику на Балканах під час Східної кризи 1875–1878 років [10, с. 7].

Іншим дослідженням з історії Великої Британії XIX ст., що було видане в цей час, є праця М. О. Єрофєєва [11]. Автор віддає перевагу аналізу внутрішньої та колоніальної політики Великої Британії, але також наводить факти, що характеризують англійську політику на Балканах. Певна увага також приділяється характеристиці англо-французьких відносин у 60-х роках XIX ст. [12, с. 94–96]. Однак у роботі зовсім немає даних щодо позиції Великої Британії щодо процесу об’єднання Німеччини, відсутня будь-яка оцінка того зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія здійснювала в Європі того часу.

Крім цих робіт, слід зазначити видання у 1940-х роках у Москві “Історії дипломатії” за редакцією В. П. Потьомкіна. Другий том цієї ґрунтовної праці охоплює історію міжнародних відносин 1872–1919 років. Зокрема, у ньому можна знайти факти з політики Великої Британії у Південно-Східній Європі часів Східної кризи 1875–1878 років [13]. Але висвітлення аспектів проблеми досить стисле. Важливим є те, що автори зазначають, що до початку XX ст., зокрема у 70-х роках XIX ст., Велика Британія проводила політику “блискучої ізоляції”. Це виражалось, на їх думку, в тому, що Велика Британія намагалася зберігати свободу дій щодо міжнародних конфліктів, які назрівали в Європі: “Вона вважала, що союзники їй непотрібні, бо їй достатньо захищало море. Більш того, англійська дипломатія розраховувала на те, що взаємна боротьба континентальних держав дозволить їй відстоювати колоніальні інтереси Британії з мінімальним напруженням сил” [14, с. 4]. Проте у дослідженні не зазначено початок проведення політики “блискучої ізоляції”, а причини її прийняття викладені дуже узагальнено та поверхово.

Отже, аналіз другого етапу дослідження проблеми продемонстрував відновлення у російській історіографії інтересу до зовнішньої політики Великої Британії, зокрема до європейського її напрямку. На цьому етапі проблемі було приділено більше уваги, ніж у попередній період. Так, історики характеризували європейську політику Великої Британії останньої чверті XIX ст. як політику “блискучої ізоляції”, намагалися пояснити причини її проведення, розкрити її сутність. Проте їх оцінки мали узагальнюючий та поверховий характер. Залишалися невизначеними чіткі хронологічні межі політики “блискучої ізоляції”, причини, які сприяли її прийняттю, не були висвітлені принципи та засоби її реалізації, регіональна специфіка проведення.

Третій етап дослідження європейської політики Великої Британії 1863–1878 років охоплює кінець 50-х – 70-ті роки ХХ ст. Він характеризується появою у СРСР перших спеціалізованих досліджень, які були присвячені аналізу позиції провідних європейських держав, зокрема Великої Британії, щодо окремих подій європейських міжнародних відносин того часу. До таких робіт можна віднести монографічні дослідження Л. К. Роотса [15], Л. М. Шнеерсона [16], В. Г. Ревуненкова [17] та М. В. Міско [18].

Монографічні дослідження Л. К. Роотса та Л. М. Шнеерсона присвячені аналізу політики провідних європейських країн, зокрема Великої Британії, щодо процесу об'єднання Німеччини. Так, Л. К. Роотс дослідив європейські міжнародні відносини під час німецько-датського конфлікту 1863–1864 років. Автор приділив багато уваги ролі Великої Британії в цьому конфлікті. Так, у праці робиться спроба показати суперечливий характер англо-французької співпраці у 60-х роках ХІХ ст., зокрема на прикладі інтересів обох держав на Рейні. Проте автор не досить чітко визначає роль бельгійського фактору в європейській політиці Великої Британії. Хоча він підкреслив, що саме завдяки відсутності порозуміння між двома державами датсько-німецька війна 1864 року закінчилась поразкою Данії, що було не на користь Великій Британії. Автор дійшов висновку, що Велика Британія не бажала розгрому Данії, але змирилась з ним, бо шукала противагу Франції та Росії в особі могутньої Пруссії. Саме цим пояснюється нерішуча та пасивна, на думку автора, позиція Великої Британії у датсько-німецькому конфлікті, яка „взагалі була більш сприятливою для Німеччини, ніж для Данії” [19, с. 19]. Важливо, що Л. Роотс також відзначив, що після 1864 року Велика Британія починає проводити “політику невтручання” в європейські справи. Важливу роль у цьому зіграло, на його думку, те, що Велика Британія не могла активно виступати на європейській арені без наявності потужного континентального союзника, яким традиційно вважалась Франція. Дослідник підкреслив, що англо-французької злагоди на час німецько-датського конфлікту 1863–1864 років вже не існувало [20, с. 151–165]. Проте цей історик жодним словом не зазначив, якою була подальша доля “політики невтручання”, чи здійснювалася вона в інших регіонах Європи, якими були її принципи та засоби реалізації.

Багато уваги англійській політиці в Європі у другій половині 60-х років ХІХ ст. приділено в роботах Л. М. Шнеерсона. Його перша монографія містить детальний аналіз європейської дипломатії напередодні, під час та після австро-пруської війни 1866 року [21]. Позиція Великої Британії в цьому конфлікті розглядається як складова частина її політики щодо процесу об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. Вчений підкреслює, що вже у середині 60-х років ХІХ ст. Велика Британія проводила “політику невтручання” в європейські справи [22, с. 64–66]. Цьому, на його думку, сприяла ізоляція Великої Британії в Європі, яка стала наслідком того, що Франція фактично відійшла від традиційної співпраці з Англією після невдалих спроб спільного виступу двох країн під час повстання в Польщі у 1863 році та датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років [23, с. 63]. Л. М. Шнеерсон приходять до висновку, що в Центральній Європі “політика Великої Британії в 1865–1866 роках передбачала використання великодержавних прагнень Пруссії проти Росії і Франції”. З цією метою Велика Британія проголосила принцип

“невтручання” та показово декларувала свою невелику зацікавленість у континентальних справах, посилаючись на те, що Велика Британія є передусім колоніальною державою [24, с. 336].

Друга праця Л. М. Шнеєрсона присвячена люксембурзькому конфлікту 1867 року та позиції щодо нього європейської дипломатії [25]. Автор знову приділив багато уваги позиції Великої Британії щодо цього конфлікту. На прикладі люксембурзького питання він показав стратегічне значення бельгійського фактору для англійської політики в Європі. Велика Британія вважала порушення незалежності та територіальної недоторканності Бельгії приводом до війни. Автор дійшов висновку, що позиція Великої Британії під час люксембурзького питання 1867 року продемонструвала таку ж “політику невтручання в європейські справи”, якої ця держава дотримувалася під час австро-пруської війни 1866 року [26, с. 118–122]. Незважаючи на цікаві зауваження цього історика стосовно “політики невтручання”, він, як і Л. Роотс, не розкриває її подальшу долю, принципи та методи її реалізації, регіональну специфіку. Праці Л. Шнеєрсона та Л. Роотса висвітлюють досить обмежений хронологічний період. Європейська політика Великої Британії аналізується в них лише на прикладі позиції офіційного Лондону щодо процесу об’єднання Німеччини, та до того ж ці дослідження є фрагментарними і не показують цілісну картину тогочасного зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі.

Такі ж самі недоліки мають монографічні дослідження В. Г. Ревуненкова [27] та М. В. Міско [28]. У них подається аналіз ставлення європейської дипломатії до польського питання 1863 року. Автори приділяють велику увагу англійській політиці щодо цього європейського конфлікту. Сам він розглядається ними в контексті протистояння Росії та австро-франко-англійської коаліції. В. Ревуненков погоджується з М. Міско, що позиція Великої Британії у польському питанні 1863 року сприяла руйнуванню англо-французької злагоди, що призвело до фактичної ізоляції Великої Британії на міжнародній арені [29, с. 346–347]. Проте ці історики нічого не кажуть про те, чи призвела ця ізоляція до того, що офіційний Лондон почав проводити нову політику в Європі.

Крім того, заслуговує уваги узагальнююча робота з історії Великої Британії, яка була видана у 1959 році у Москві. Це “Нариси історії Великої Британії в середні віки та новий час” за редакцією Г. Р. Левіна [30]. Головну увагу в цій праці приділено внутрішній та колоніальній політиці Великої Британії. Для позначення зовнішньої політики Великої Британії 60-х років XIX ст. в ній використовується термін “блискуча ізоляція”. Вказується, що політика “блискучої ізоляції” передбачала уникнення Великою Британією довгострокових союзів з іншими державами. Автор звертає увагу на намагання Великої Британії “зіштовхувати лобами своїх супротивників, щоб потім грати роль арбітра та отримувати найбільшу користь” [31, с. 263–264]. Але не зазначається, коли почала проводитися політика “блискучої ізоляції”, які фактори сприяли її прийняттю, не конкретизуються засоби її реалізації, регіональна специфіка її проведення.

У 50–70-х роках XX ст. в СРСР друкується праці з історії різних європейських країн. Вони не мають безпосереднього відношення до проблеми дослідження, проте в них міститься багато фактів з європейської політики Великої Британії 60–70-х

років XIX ст. Це узагальнюючі праці з історії Румунії [32], Туреччини [33], Югославії [34], Польщі [35] та спеціалізовані дослідження з історії Росії [36], Чорногорії [37] та Болгарії [38].

Разом з тим, у 70-х роках XX ст. у СРСР з'явилася низка праць, безпосередньо присвячених європейській політиці Великої Британії. Але вони висвітлюють останню протягом досить малого хронологічного етапу, а саме у 1875–1878 роках, та обмежуються лише Південно-Східною Європою. Це статті В. М. Виноградова [39], К. Б. Виноградова [40] та О. Л. Нарочницького [41] та монографія О. Б. Шпаро [42]. Зазначимо, що ці історики не використовують жодного терміну для позначення тогочасної британської політики в Європі.

Серед робіт, які були видані у 70-х роках XX ст., треба відзначити працю Є. Черняка “Секретна дипломатія Великої Британії” [43]. Хоча ця праця не містить жодного факту з європейської політики Великої Британії 1863–1878 років, заслуговує на увагу та обставина, що автор стверджує (втім не наводячи жодних аргументів на підтвердження своєї думки), що у другій половині XIX ст., принаймні під час російсько-турецької війни 1877–1878 років, Велика Британія проводила політику “блискучої ізоляції”. Є. Черняк зазначає, що ця політика мала зберігати за Англією роль арбітра та гаранта рівноваги сил між європейськими державами без участі в їх війнах. Її проведення передбачало відмову від воєнних методів розв'язання міжнародних конфліктів, але не виключало використання англійського флоту як засобу тиску для досягнення цілей англійської політики в Європі [44, с. 324]. Таким чином, цей історик також не визначає чіткі хронологічні межі політики “блискучої ізоляції”, поверхово та узагальнено характеризує її сутність.

Отже, характерною рисою третього етапу дослідження європейської політики Великої Британії в російській історіографії, який охоплював кінець 50-х – 70-ті роки XX ст., було надання переваги розгляду різних аспектів англійської зовнішньої політики в Європі на прикладі окремих континентальних конфліктів. Разом з тим було накопичено достатній фактичний матеріал, що призвело до появи двох теорій щодо британської політики в Європі 60–70-х років XIX ст. – “політики невтручання” та “блискучої ізоляції”.

З 80-х років XX ст. і до 1991 року тривав четвертий етап дослідження європейської політики Великої Британії 1863–1878 років у російській історіографії. У цей час виникають нові підходи у висвітленні проблеми. Хоча тривала розробка тієї тематики досліджень, яка була започаткована на попередньому етапі, тобто висвітлення окремих аспектів англійської політики в Європі, у працях науковців почала спостерігатися тенденція до об'єднання “політики невтручання” та “блискучої ізоляції” в одне ціле. Так, у 1981 році виходить праця Н. В. Ємельянової “Англія та Паризька комуна” [45]. Головна увага в ній приділяється політиці Великої Британії щодо Паризької комуни під час франко-пруської війни 1870–1871 років, тобто досить вузькому аспекту. Але зазначається, що англійський уряд В. Гладстона (1868–1874) проводив “політику невтручання в європейські справи”, яку авторка одночасно називає “блискучою ізоляцією”. Сутність цієї політики Н. Ємельянова вбачала в униканні довгострокових союзів з іншими державами та в збереженні нейтралітету у воєнних конфліктах [46, с. 6–34].

Також треба зазначити статті дослідників І. Козьменко [47] та Я. Кюсіса [48]. Вони присвячені окремим аспектам проблеми. Так, І. Козьменко аналізує діяльність англійської дипломатії з приводу болгарського питання у 1877–1878 роках [49]. Я. Кюсіс надав оцінку політиці Великої Британії у Центральній Європі під час австро-пруської війни 1866 року. Зокрема, він зазначив наступне: “Думка буржуазних істориків про те, що англійські правлячі кола після 1864 року мало цікавилися подіями в центрі Європи представляється спрощеною – англійський уряд був готовий втрутитися, якщо події прийняли б небажаний для Великої Британії поворот”. Він не погоджується з тезою західноєвропейських істориків про те, що після датсько-німецького конфлікту 1864 року Велика Британія втратила будь-який інтерес до європейських справ і повністю відмовилася від участі в європейській дипломатії. Автор стверджує, що під час австро-пруської війни 1866 року Велика Британія проводила політику “блискучої ізоляції”. При цьому вона підтримувала процес об’єднання Німеччини під егідою Пруссії, що тривав в той час [50].

Разом з тим, у 80-х роках ХХ ст. з’явилися дослідження автори яких намагалися дати характеристику цілим напрямкам європейської політики Великої Британії, зокрема її відносинам з Пруссією та Францією за певний період, намітився перехід до створення узагальнюючих праць з даної тематики. До таких праць можна віднести монографії В. В. Сергєєва [51] та В. М. Виноградова [52]. Дослідивши еволюцію ставлення Великої Британії до процесу об’єднання Німеччини за 1848–1871 роки, В. Сергєєв дійшов висновку, що до середини 60-х років ХІХ ст. Велика Британія робила ставку на австро-пруський дуалізм у Німеччині та використовувала його у своїй конкурентній боротьбі з Росією і Францією [53, с. 90–122]. Велика Британія сприяла об’єднанню Німеччини під керівництвом Пруссії, бо вважала, що новостворена держава буде потужною противагою Росії та Франції. Дослідник відзначає, що позиція правлячих кіл Великої Британії в справі об’єднання Німеччини виявилася недалекоглядною і навіть помилковою з точки зору укріплення національної безпеки країни – вже у 90-х роках ХІХ ст. Німеччина стала серйозним ворогом Великої Британії. Вчений дійшов висновку, що у середині 60-х років ХІХ ст. внаслідок різних політичних та економічних причин в англійській зовнішній політиці остаточно переміг принцип невтручання в європейські справи [54, с. 152–153]. В. Сергєєв зазначає, що “ідея невтручання в європейські конфлікти та настанови на дипломатичну самоізоляцію від континенту” були закладені у 20-х роках ХІХ ст., але не наводить жодних аргументів для обґрунтування свого твердження [55, с. 91–92].

Історик В. М. Виноградов розглянув у своїй роботі лише політику Великої Британії щодо Османської імперії та Східного питання у ХІХ ст. Зокрема, в ній можна знайти багато фактів з політики Великої Британії на Балканах під час Східної кризи 1875–1878 років [56].

Заслуговує на увагу і робота К. Б. Виноградова “Світова політика 60–80-х років ХІХ ст.”, яка була видана 1991 року у Ленінграді. Незважаючи на те що головний акцент у ній зроблений на політиці пруського, а згодом німецького канцлера О. Бісмарка, тут можна знайти деякі факти з політики Великої Британії у Південно-Східній Європі під час Східної кризи 1875–1878 років [57].

У 1990 році з'являються біографічні нариси, присвячені діяльності окремих політичних діячів Великої Британії другої половини ХІХ ст., які безпосередньо керували її зовнішньою політикою. Однак у них розглядаються лише окремі аспекти європейської політики Великої Британії 1863–1878 років. Це статті В. І.

Трухановського [58], К. Б. Виноградова та В. В. Сергєєва [59]. У роботі В. І. Трухановського головна увага приділяється аналізу політики кабінету Б. Дізраелі (1874–1880) на Балканах під час загострення Східного питання у 1875–1878 роках [60, с. 113–127]. К. Б. Виноградов та В. В. Сергєєв, розглядаючи період перебування при владі у Великій Британії уряду Пальмерстона (1859–1865), характеризують англо-французькі відносини того часу та показують еволюцію політики Великої Британії щодо об'єднання Німеччини [61, с. 167–175].

Крім того, в цей період у СРСР продовжують видаватися праці з історії інших європейських країн. Проте в них можна знайти лише факти та оцінки, які торкаються політики Великої Британії на Балканах. Зокрема, це дослідження з історії Румунії [62], Росії [63], Туреччини та балканських держав [64]. У 1986 році у Москві видається ґрунтовна узагальнююча праця з історії міжнародних відносин на Балканах, в якій аналізується балканський напрямок європейської політики Великої Британії за 1856–1878 роки – “Міжнародні відносини на Балканах, 1856–1878 pp.” [65].

Після розпаду СРСР розпочинається п'ятий етап дослідження проблеми у російській історіографії. Але за останні п'ятнадцять років з'явилося лише декілька робіт, які мають відношення до проблеми дослідження. Зокрема, це монографія В. Г. Трухановського “Бенджамін Дізраелі” [66] та збірник статей “Монархи, міністри, дипломати ХІХ – початку ХХ ст.” за редакцією К. Б. Виноградова [67]. Ці праці є своєрідним узагальненням дослідницької діяльності цих двох колишніх радянських науковців. Можливо саме через це в них відсутні нові підходи до проблеми. Деякі факти з європейської політики Великої Британії, однак лише у Південно-Східній Європі, можна знайти у статті І. С. Рибачонок “Проекти вирішення проблеми Чорноморських проток в останній чверті ХІХ ст.” [68].

Таким чином, аналіз наукових розробок російських істориків з європейської політики Великої Британії 1863–1878 років продемонстрував відсутність цілісної концепції того зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія здійснювала в Європі в ці роки, хоча російські науковці дійшли висновку, що у другій половині ХІХ ст. у британському зовнішньополітичному курсі в Європі відбулися певні зміни. Для позначення тодішньої британської континентальної політики вони використовували головним чином терміни “політика невтручання” та “блискауча ізоляція”, але в радянській історичній науці перевага надавалася все-таки останньому з них [69, с. 137]. Російські історики намагалися дати характеристику європейській політиці Великої Британії другої половини ХІХ ст., визначити її точні хронологічні межі, принципи та методи реалізації, але при цьому їх оцінки мали узагальнений, поверховий характер, а твердження нерідко залишалися без аргументації.

Незважаючи на значний вклад у процес вивчення проблеми, який був внесений російськими істориками, провідна роль у розробці концепції європейської політики Великої Британії другої половини ХІХ ст. належить саме дослідникам з Великої

Британії та США. В англо-американській історіографії можна виділити три етапи дослідження проблеми. Перший етап дослідження британської політики в Європі 1863–1878 років у Великій Британії та США охоплює 80-ті роки XIX ст. – перші два десятиліття XX ст. Необхідно відмітити працю британського дослідника Дж. Мак-Карті “Історія нашого часу від вступу на престол королеви Вікторії до Берлінського конгресу (1837–1878)” [70]. Але для дослідження проблеми європейської політики Великої Британії 1863–1878 років ця робота цінна лише тим, що в ній, при характеристиці британської зовнішньої політики, автор згадує про доктрину невтручання та відносить проведення політики, яка базувалася на ній, до другої половини XIX ст. [71, с. 253].

Крім того, протягом першого етапу дослідження європейської політики Великої Британії 1863–1878 років активно відбувався процес накопичення фактологічної бази з даної проблеми. Так, цінні відомості про неї містяться у біографічних дослідженнях, присвячених аналізу життя та діяльності окремих державних та політичних діячів Великої Британії XIX ст. Це праці Д. Брюса “Вільям Еверт Гладстон” [72], Д. Морлі “Життя Вільяма Еверта Гладстона” та “Життя Р. Кобдена” [73], Е. Фіцморіса “Життя другого графа Гренвіля (1815–1891)” [74], Д. Бакля “Життя Бенджаміна Дізраелі, графа Біконсфілда” [75], Р. Холмса “Королева Вікторія” [76], С. Лі “Королева Вікторія. Біографія” [77] та Д. Рассела “Вельмишановний Вільям Еверт Гладстон” [78].

Ці дослідження ґрунтуються на багатому документальному матеріалі. Зокрема, в них подається значна частина офіційної та неофіційної дипломатичної кореспонденції, яку вів Форін офіс з англійськими дипломатами за кордоном та з урядами інших європейських країн, особисте листування англійських можновладців з проблем зовнішньої політики та матеріали дебатів в англійському парламенті з різних питань тогочасного європейського міжнародного життя та позиції Великої Британії щодо них. Ці праці створили необхідну базу для початку систематичного та комплексного дослідження проблеми.

Другий етап дослідження проблеми в англо-американській історіографії охоплює 20–50-ті роки XX ст. Зазначимо, що його спільною рисою з попереднім етапом було створення біографічних досліджень. Відмітимо наступні роботи: А. Хендінг “Життя Генрі Говарда Моліне Герберта четвертого графа Карнарвона, 1831–90” [79], Д. Сомервелл “Дізраелі та Гладстон. Нарис двох біографій” [80], Ф. Гедалла “Пальмерстон” [81], О. Бардетт “В. Е. Гладстон” [82], Д. Мюррей “Дізраелі” [83], Е. Сітвелл “Вікторія Англійська” [84], А. Понсонбі “Генрі Понсонбі. Особистий секретар королеви Вікторії. Його життя з його листів” [85], Х. Пірсон “Діззі” [86], Ф. Магнус “Гладстон. Біографія” [87], В. Джонс “Лорд Дербі та Вікторіанський консерватизм” [88]. Автори цих робіт не приділяють великої уваги європейській політиці Великої Британії, а переважно зупиняються на проблемах англійської внутрішньої політики. Незважаючи на це їх роботи значно допомагають відчувати дух тогочасної епохи, містять деякі факти та оцінки, які торкаються проблеми дослідження.

Разом з тим з’являється перша фундаментальна узагальнююча праця з британської зовнішньої політики. Так, у 1923 році в Кембріджі за редакцією О. Ворда та Д. Гуча була видана трьохтомна “Кембріджська історія британської

зовнішньої політики 1783–1919”. У другому та третьому томах висвітлюється зовнішня політика Великої Британії після Віденського конгресу 1814–1815 років і до кінця Першої світової війни. Необхідно зазначити, що політика Великої Британії в Європі у 1863–1878 роках викладена в цій роботі досить широко і змістовно. Зокрема, висвітлена позиція Великої Британії щодо польського питання 1863 року, датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років, австро-пруської війни 1866 року, люксембурзького питання 1867 року, франко-пруської війни 1870–1871 років, Східного питання. Але при цьому самі факти наводяться досить стисло, що у певній мірі природно для такого узагальнюючого видання, яким є “Кембріджська історія британської зовнішньої політики 1783–1919”. Крім того, хоча в цій праці містяться факти, які дають можливість побачити вплив бельгійського фактору на європейську політику Великої Британії, автори лише частково зупинилися на його аналізі. Британська політика в Європі характеризується ними як нейтральна у 1866–1874 роках, а в подальші роки – як активна та наступальна [89].

Іншою рисою другого етапу дослідження проблеми в англо-американській історіографії був аналіз окремих аспектів європейських міжнародних відносин досліджуваного періоду, в контексті яких аналізувалася і тогочасна британська політика в Європі. Серед дослідників, які займалися цією проблематикою були такі науковці, як Л. Стіфель [90], Д. Харріс [91], Дж. Мерріот [92], В. Мосс [93]. Праця Л. Стіфеля “Шлезвіг-Гольштинське питання” є однією з головних досліджень з історії датсько-німецького конфлікту 50–60-х років XIX ст. Автор детально аналізує політику Великої Британії щодо цього конфлікту у 1863–1864 роках. Однак ця робота допомагає визначити лише специфіку британської політики щодо одного з аспектів процесу об’єднання Німеччини. Праці Д. Харріса “Дипломатична історія Балканської кризи 1875–1878 років. Перший рік” та Дж. Мерріота “Східне питання. Історичне дослідження європейської дипломатії” висвітлюють політику Великої Британії у Південно-Східній Європі. В. Мосс у своїй монографії “Європейські держави та німецьке питання 1848–1871. Зі спеціальним описом позиції Великої Британії та Росії” окремо та детально аналізує політику Великої Британії щодо процесу об’єднання Німеччини під егідою Пруссії. Автор вважає, що після своєї поразки у датсько-німецькому конфлікті 1863–1864 років Велика Британія почала проводити в Європі “політику невтручання”. Проте він не відзначає, якою була подальша доля цієї політики, яку регіональну специфіку вона мала, якими були її принципи та методи реалізації.

Дослідження окремих аспектів європейських міжнародних відносин XIX ст. дало можливість англо-американським дослідникам почати створення узагальнюючих робіт, які висвітлювали міжнародне життя на континенті в той час. Ця група праць дає можливість побачити тенденції та специфіку розвитку міжнародних відносин в Європі в 1863–1878 роках та місце, яке займала Велика Британія на тогочасній міжнародній арені. Зокрема, в них аналізується європейська політика Великої Британії 1863–1878 років в контексті європейських міжнародних відносин того часу. Це, передусім, робота американського дослідника Р. Сонтага “Європейська дипломатична історія. 1871–1932” [94] та монографія англійського науковця Д. Тейлора “Боротьба за панування в Європі, 1848–1918”, яка перекладена на російську мову [95]. На жаль ці узагальнюючі дослідження висвітлюють

проблему досить стисло, в них відсутня цілісна концепція тодішньої європейської політики Великої Британії.

Отже, аналіз другого етапу дослідження проблеми в англо-американській історіографії засвідчив відсутність праць, як узагальнюючих та і спеціальних, які б безпосередньо були присвячені висвітленню європейської політики Великої Британії 1863–1878 років.

Проте ця проблема була частково подолана англо-американськими істориками під час третього етапу, який розпочався у 60-х роках ХХ ст. та, в цілому, триває й досі. Його спільною з двома попередніми етапами рисою була розробка біографічних досліджень, які були присвячені опису життя та діяльності британських державних та політичних діячів, які безпосередньо керували британською зовнішньою політикою у 60–70-х роках ХІХ ст. Написання робіт на цю тему і нині залишається популярним у Великій Британії та США. Зокрема, в цей період були видані наступні монографії та статті: П. Блумфільд “Дізраелі” [96], Дж. Пілат “Бенджамін Дізраелі” [97], Р. Блейк “Дізраелі” [98], Д. Рідлі “Лорд Пальмерстон” [99], Е. Фейхтвангер “Гладстон” [100], Д. Джадд “Пальмерстон” [101], Р. Тейлор “Лорд Солсбері” [102], Р. Девіс “Дізраелі” [103], Ч. Хібберт “Дізраелі та його світ” [104], С. Бредфорд “Дізраелі” [105], Р. Блейк, Б. Блейк “Гладстон, Дізраелі та королева Вікторія” [106], біографічні нариси А. Тейлора [107], статті Х. Сесіла [108] та М. Лінча [109], А. Робертс “Солсбері: вікторіанський титан” [110], Е. Стіл “Лорд Солсбері: політична біографія” [111], П. Шерер “Лорд Джон Рассел: біографія” [112], Є. Б’яжіні “Гладстон” [113], С. Вейнтроб “Вікторія: Біографія королеви” [114], П. Зіглер “Пальмерстон” [115], М. Партрідж “Гладстон” [116], Дж. Чемберс «Х“Пальмерстон: “народний улюбленець”» [117], Ч. Хібберт “Дізраелі: історія особистості” [118], Б. Елліс, Дж. Треже “Британські прем’єр-міністри від Вальполя до Тетчер” [119], Дж. Сент-Джон “Дізраелі та мистецтво Вікторіанської політики” [120], М. Кедел “Гладстон та ліберальна теорія міжнародних відносин” [121]. Зрозуміло, що головна увага в цих працях сконцентрована передусім на біографії того чи іншого британського діяча, на намаганні дати власну оцінку його діяльності. Хоча при цьому вони містять достатньо багато документального та фактологічного матеріалу з проблеми дослідження.

Головною рисою, яка відокремлює третій етап від двох попередніх, є те, що в цей період у Великій Британії та США з’явилися перші узагальнюючі та спеціальні дослідження, які були безпосередньо присвячені висвітленню британської європейської політики ХХ ст. З узагальнюючих робіт насамперед треба відзначити монографію американського дослідника Р. Сетона-Уотсона “Британія в Європі. 1789–1914 роки: огляд зовнішньої політики”, яка була видана в 1968 році у Нью-Йорку. У ній подається, хоча й у дуже стислому вигляді, висвітлення позиції Великої Британії щодо всіх головних європейських конфліктів, зокрема тих, що мали місце у 1863–1878 роках. Автор приходять до висновку, що після свого невдалого та провального втручання у датсько-німецький конфлікт 1863–1864 років Велика Британія почала проводити в Європі “політику невтручання” [122]. Проте аналіз останньої у нього відсутній.

Багатий фактичний матеріал з політики Великої Британії в Європі та деякі її оцінки містять дослідження Д. Кларка “Британська дипломатія та зовнішня політика

, 1782–1865” [123], К. Бурна “Зовнішня політика Вікторіанської Великої Британії, 1830–1902” [124], П. Хейса “Дев’ятнадцяте століття, 1814–1880” [125], К. Роббінса “Британія та Європа, 1789–2005” [126]. Вони дозволяють порівняти європейську політику Великої Британії у 1863–1878 роках з тією політикою, яку вона проводила на континенті до цього, як в цілому, так і в окремих регіонах. Крім того, у цих працях містяться факти з організації управління зовнішньою політикою у Великій Британії того часу. Важливим є і те, що автори цих робіт дають оцінку британській європейській політиці другої половини ХІХ ст. Так, К. Бурн вважає, що вже у другій половині 60-х років ХІХ ст. Велика Британія проводила в Європі “політику невтручання”. Головною її рисою була відмова від воєнних методів та нейтралітет у тогочасних європейських конфліктах [127]. На відміну від нього, Д. Кларк переконаний, що після свого втручання у датсько-німецький конфлікт 1864 року Велика Британія відмовилася від доктрини підтримки балансу сил в Європі, на базі якої проводила з 1815 року свою континентальну політику, та почала проводити в Європі “політику невтручання” або “блискучої ізоляції”. Отже, дослідник поєднав ці два терміни [128, с. 299]. В роботі П. Хейса міститься детальний аналіз зовнішньої політики Великої Британії з 1814 по 1880 роки. Зокрема, автор аналізує відносини Великої Британії з окремими європейськими державами за цей період, дає характеристику діяльності міністрів закордонних справ, що працювали в цей період. Політика Великої Британії в Європі з другої половини 60-х років ХІХ ст. у нього позначається як “політика невтручання”. На його думку, “політика невтручання” стала наслідком втрати Англією можливості впливати на головні міжнародні процеси в Європі після Кримської війни 1853–1856 років [129, с. 24]. Проте всі оцінки цих дослідників носять дуже загальний, поверховий характер. Цілісна концепція того зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія проводила у 60–70-х роках ХІХ ст. в Європі, в їх роботах відсутня.

Окремо треба відзначити видану у 1985 році у Кембріджі “Кембріджську історичну енциклопедію Великої Британії та Ірландії” за редакцією К. Хейга [130]. Ця робота не містить опису європейської політики Великої Британії 1863–1878 років, але в ній визначаються пріоритети європейської політики Великої Британії у ХІХ ст. Так, автори відзначають самоізоляцію Великої Британії від континентальних справ у другій половині ХІХ ст., але називають “блискучою ізоляцією” лише ту політику Великої Британії в Європі, яка проводилася у 90-х роках ХІХ ст. Стосовно британського зовнішньополітичного курсу попередніх десятиліть ними не використовується жодного терміна [131, с. 265–268].

Серед спеціальних робіт з європейської політики Великої Британії відзначимо монографії Р. Сетона-Уотсона “Дізраелі, Гладстон та Східне питання: дослідження дипломатії та партійної політики” [132], Р. Міллмана “Англія та Східне питання, 1875–1878 роки” [133], П. Кеннеді “Зростання англо-німецького антагонізму, 1860–1914” [134]. Дослідження Р. Сетона-Уотсона та Р. Міллмана дають можливість дослідити європейську політику Великої Британії лише у Південно-Східній Європі у 1875–1878 роках. Обидва історики не використовують для позначення тодішнього британського зовнішньополітичного курсу жодних термінів. На відміну від них дослідник П. Кеннеді відзначає, що у другій половині 60-х років ХІХ ст. Велика Британія проводила в Європі “політику невтручання”, але її характеристику він

подає стисло та поверхово.

У цілому аналіз дослідження проблеми в англо-американській історіографії засвідчив, що переважна більшість дослідників вважала, що після датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років Велика Британія почала проводити в Європі новий курс – “політику невтручання”. Деякі науковці поєднували цей термін з терміном “блискуча ізоляція”. Проте в їх працях залишаються невизначеними точні хронологічні межі здійснення обох політик. Оцінки та характеристики останніх в англо-американській та російській історіографії збігаються, але залишаються поверховими, узагальненими, іноді недостатньо аргументованими.

Таким чином, в історіографії проблеми існують різні оцінки того зовнішньополітичного курсу, який Велика Британія проводила в Європі у 1863–1878 роках. У цілому в ній можна виділити три точки зору. Перша точка зору має найбільше прихильників і полягає в твердженні, що в середині 60-х років XIX ст. відбувається формування нової європейської політики Великої Британії – “політики невтручання”. Прихильники другої точки зору пов’язують європейську політику Великої Британії у 60–70-х роках XIX ст. з політикою “блискучої ізоляції”. Небагаточисельні прихильники третьої – поєднують “політику невтручання” та політику “блискучої ізоляції” та вважають їх одним і тим же зовнішньополітичним курсом. Зокрема, вони вважають, що “політика невтручання” – це політика “блискучої ізоляції” на етапі свого формування та становлення.

На думку автора, такі розбіжності виникли передусім внаслідок відсутності чітких хронологічних меж проведення обох політик. Так, в історіографії вважається, що політика “блискучої ізоляції” була остаточно згорнута Англією у 1901 році. Але невідомо точно, коли розпочалося її проведення. Воно датується по-різному: або всією другою половиною XIX ст., або 80–90-ми роками XIX ст., або 90-ми роками XIX ст. – початком XX ст. Що стосується “політики невтручання”, то тут дослідники стикаються з протилежною проблемою: вчені сходяться на тому, що початком її проведення можна вважати середину 60-х років XIX ст., хоча таке приблизне датування не можна вважати задовільним. Крім того, ніхто з дослідників чітко не зазначає, якою була доля цієї політики після 1871 року. Проте аналіз оцінок дослідників при характеристиці “політики невтручання” та “блискучої ізоляції”, вказує, що обидва курси в цілому мали багато спільних рис. Крім хронологічного аспекту обох політик, потребують детального та комплексного дослідження причини їх прийняття, принципи, методи реалізації та регіональна специфіка. Постає нагальна необхідність у визначенні співвідношення обох зовнішньополітичних курсів та взаємозв’язку між ними.

1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження

Дане дослідження ґрунтується на аналізі різноманітного за походженням, характером та змістом комплексу документів, який можна розподілити на такі групи: 1) матеріали парламентських дебатів; 2) матеріали Форін офіс – міністерства закордонних справ Великої Британії; 3) матеріали міністерства закордонних справ Російської імперії; 4) законодавчі акти міжнародного характеру; 5) документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи; 6) публіцистика і політичні твори; 7) періодична преса.

Матеріали парламентських дебатів відомі під назвою “Парламентські дебати Ханзарда”. Вони друкувалися парламентом Великої Британії у вигляді стенографічних звітів та мали декілька серій. У даному дослідженні використані матеріали дебатів, які були надруковані у третій серії [135]. “Парламентські дебати Ханзарда” – унікальне джерело з європейської політики Великої Британії 1863–1878 років. Майже всі європейські конфлікти чи ускладнення, що мали місце в Європі того часу та політика англійського уряду щодо них, знайшли відображення в цих матеріалах. Зокрема, матеріали дебатів демонструють роль парламенту в управлінні зовнішньою політикою Великої Британії, ставлення англійського суспільства до різних подій на європейській міжнародній арені, політики англійського уряду щодо них. “Парламентські дебати Ханзарда” не перекладені російською чи українською мовами.

Матеріали Форін офіс являють собою дипломатичне листування Форін офіс з англійськими дипломатами за кордоном і з іноземними міністерствами закордонних справ з приводу окремих подій європейського міжнародного життя 1863–1878 років. Це листування носило як офіційний характер, тобто на рівні офіційних дипломатичних документів, так і неофіційний характер – на рівні приватного листування. Частина матеріалів Форін офіс знаходиться в архівах, переважно англійських, але частина їх була видана. Так, у даному дослідженні використана “Конфіденційна кореспонденція британського уряду з приводу повстання в Польщі: 1863 рік” за редакцією Т. Філіпповіча, що була видана у Парижі у 1914 році [136]. Цей збірник документів містить копії депеш, якими обмінювались Форін офіс та англійські дипломати з приводу польського питання 1863 року. Деякі матеріали Форін офіс були надруковані у збірниках документів, зокрема у таких виданнях: “Мистецтво можливого: Документи з дипломатії великих держав, 1814–1914” за редакцією Р. Меннінга [137], “Звільнення Болгарії від турецького ярма” за редакцією С. Нікітіна [138]. Переважна частина матеріалів Форін офіс, яка використана в даному дослідженні, надрукована в біографічних виданнях, присвячених життю та діяльності видатних британських державних діячів та політиків XIX ст.

Матеріали міністерства закордонних справ Російської імперії являють собою, по-перше, дипломатичне листування міністерства закордонних справ Росії з російськими дипломатами за кордоном з приводу різних подій європейського міжнародного життя того часу та політики європейських держав, зокрема Великої Британії, щодо них, а по-друге – листування міністерства закордонних справ Росії, російських дипломатів за кордоном з іноземними урядами та з дипломатами іноземних країн, зокрема – з Форін офіс та англійськими дипломатами. Матеріали міністерства закордонних справ Російської імперії – надзвичайно цінне джерело для дослідження європейської політики Великої Британії 1863–1878 років. У даному дослідженні використані матеріали міністерства закордонних справ Російської імперії, які торкаються передусім політики Великої Британії у Східному питанні 1875–1878 років. Вони були видані в таких збірниках документів, як: “Росія і національно-визвольна боротьба на Балканах 1875–1878 рр.” за редакцією О. Л. Нарочницького [139], трьохтомне видання “Звільнення Болгарії від турецького ярма” за редакцією С. Нікітіна [140], “Збірник трактатів і конвенцій, укладених

Росією з іншими державами” за редакцією Ф. Мартенса [141], “Збірник договорів Росії з іншими державами. 1856–1918” за редакцією Є. Адамова [142]. У роботі також використані матеріали Міністерства закордонних справ Російської імперії, які детально висвітлюють позицію Великої Британії в люксембурзькому конфлікті 1867 року. Вони вперше були надруковані на сторінках журналу “Нова та новітня історія” у 1973 році [143].

Законодавчі акти міжнародного характеру являють собою договори, трактати, конвенції, угоди, меморандуми, протоколи, ноти, за допомогою яких Велика Британія здійснювала свою політику в Європі у 1863–1878 роках. Частина цих документів була надрукована в дореволюційній Росії та СРСР у вже згадуваних вище збірниках документів, а саме: у “Збірнику трактатів і конвенцій, укладених Росією з іншими державами” за редакцією Ф. Мартенса [144], “Збірнику договорів Росії з іншими державами. 1856–1918” за редакцією Є. Адамова [145], у збірнику “Звільнення Болгарії від турецького ярма” за редакцією С. Нікітіна [146]. Значна кількість документів цієї групи знаходиться у мережі Інтернет на сайтах “Інтернет-база даних для підготовки уроку історії” [147], “Вінсент Ферраро, Джерела для дослідження історії міжнародних відносин та зовнішньої політики” [148].

До **документів особистого походження** належать листи, щоденники, мемуари осіб, які безпосередньо керували англійською зовнішньою політикою у 1863–1878 роках або мали до неї безпосереднє відношення, а саме англійської королеви, голів англійських урядів, голів Форін офіс, окремих міністрів, дипломатичних представників Великої Британії за кордоном. Ці матеріали містять багато фактичного матеріалу з європейської політики Великої Британії того часу, дозволяють визначити позицію Англії щодо окремих міжнародних проблем тієї епохи, дають можливість побачити систему управління зовнішньою політикою Великої Британії на практиці, визначити фактори, які впливали на неї, допомагають виявити специфіку атмосфери, в якій англійське керівництво приймало ті чи інші зовнішньополітичні рішення; зрозуміти роль в управлінні зовнішньою політикою королеви, уряду в цілому та окремих його членів, парламенту, суспільної думки.

Важливе місце в цій групі джерел займають “Листи королеви Вікторії”, які були надруковані у трьох томах у 1926–1928 роках у Лондоні. У даному дослідженні використані перший та другий томи, які охоплюють період з 1862 по 1878 роки [149]. “Листи королеви Вікторії” – це надзвичайно інформативне джерело з європейської політики Великої Британії 1863–1878 років. Основну частину цих документів складають листи, телеграми і меморандуми, якими королева обмінювалася з іншими європейськими монархами, членами їх родин, а також з прем’єр-міністрами Великої Британії, головами Форін офіс та іншими членами англійського уряду. Крім того, в “Листах королеви Вікторії” містяться уривки з її “Журналу”. Зміст цих документів стосується питань і проблем як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Європейська політика Великої Британії в них подана особливо повно. Так, у “Листах королеви Вікторії” відбиті всі найважливіші події європейського міжнародного життя того часу. Тут містяться унікальні матеріали, що дають можливість побачити, як проводилася європейська політика Великої Британії зсередини, зрозуміти механізм і мотиви прийняття того чи іншого рішення, усі складнощі, які виникали навколо них, з’ясувати, як формувалася позиція Великої Британії щодо різних подій

європейського міжнародного життя, проаналізувати ставлення до того або іншого питання чи проблеми правлячої верхівки Великої Британії. З європейських ключових конфліктів досліджуваного періоду в “Листах” представлені: польське питання 1863 року, датсько-німецькій конфлікт 1863–1864 років, австро-прусько-італійська війна 1866 року, люксембурзьке питання 1867 року, франко-пруська війна 1870 року, Східне питання. У цілому аналіз “Листів королеви Вікторії” дає можливість оцінити як формувалася і якою була політика Великої Британії в Європі того часу, які були її пріоритети.

Іншим важливим джерелом з європейської політики Великої Британії того часу є “Дізраелі, Дербі та консервативна партія: журнали і мемуари лорда Стенлі, 1849–1869 роки” за редакцією Дж. Вінсента, видана в Хассоксі у 1978 році [150]. Це своєрідний щоденник лорда Стенлі, пізніше графа Дербі, одного з видатних державних діячів Великої Британії того часу. Зокрема, він двічі займав посаду голови Форін офіс – у 1866–1868 та 1874–1878 роках. Хоча в щоденнику Стенлі міститься багато відомостей насамперед з внутрішньої політики Великої Британії, його перебування на посаді голови Форін офіс також знайшло відображення у цьому документі. Так, з останнього можна дізнатися про багато цікавих фактів з історії міжнародних відносин того часу, побачити яку політику в Європі проводив тогочасний англійський уряд, якими мотивами Стенлі керувався як голова англійської дипломатії під час прийняття своїх рішень, якою була його роль у тодішній політиці Великої Британії в Європі.

До джерел цієї групи також належать третій том “Мемуарів экс-міністра” графа Малмсбері, який був членом уряду в 60-х роках XIX ст. [151]; перший том “Мемуарів та листів сера Роберта Мор’єра” за редакцією Р. Веміс [152] – Мор’єр був одним з найдосвідченіших англійських дипломатів Великої Британії того часу і служив секретарем посольства Великої Британії в Берліні, посланцем у Гессен-Дармштадті у 60–70-х роках XIX ст.; другий том праці “Життя та листи графа Кларендона” за редакцією Х. Максвелла [153] – лорд Кларендон очолював Форін офіс у 1865–1866 та у 1868–1870 роках; шостий та сьомий томи “Щоденників” В. Гладстона, який був прем’єр-міністром Великої Британії у 1868–1874 роках [154]; “Спогади солдата-дипломата полковника Веллеслі Ф.”, який служив військовим аташе Великої Британії в Росії у 1871–1878 роках [155]. Всі перелічені джерела не перекладені російською та українською мовами.

Крім того, цінний матеріал з позиції Великої Британії щодо окремих європейських конфліктів у 1863–1878 роках міститься у спогадах іноземних державних діячів, які перебували тоді при владі і були сучасниками епохи. Це спогади пруського (1862–1871) та німецького (1871–1890) канцлера О. Бісмарка – “Думки та спогади”, перекладені російською мовою та видані у Москві у 1940 році [156], щоденники та спогади російського військового міністра (1861–1881) Д. Мілютіна [157] та міністра внутрішніх справ Російської імперії (1861–1868) П. Валуєва [158].

Публіцистика і політичні твори представлені насамперед памфлетом видатного англійського державного та політичного діяча XIX ст. В. Гладстона на тему “Болгарські жахи та Східне питання”. Свій памфлет він опублікував у 1876 році, коли був в опозиції, під час Східної кризи 1875–1878 років. Цей твір значно

вплинув на англійську суспільну думку стосовно цього конфлікту. У памфлеті міститься опис політики Великої Британії щодо Східного питання після 1856 року і до 70-х років XIX ст. [159]. Іншим джерелом з цієї групи є твір одного з державних діячів Великої Британії другої половини XIX ст. Д. Аргайля, який має назву “Відповідальність Великої Британії у Східному питанні” [160]. Ця праця також присвячена позиції Великої Британії у Східному питанні. У ньому робиться аналіз англійської політики щодо цього конфлікту з 1856 року і до 70-х років XIX ст. Обидва ці джерела були перекладені російською мовою в дореволюційній Росії.

До **періодичної преси** належать англословні періодичні видання, які видавалися у 1863–1878 роках. Це наступні журнали: “Атлентік манфлі”, “Контінентал манфлі”, “Гелексі”, “Ноф Амерікен рев’ю”, “Путнамс манфлі мегезін оф Амерікен літріче, сайенс енд арт” [161]. У них містяться матеріали з теми дослідження, зокрема аналітичні статті про події європейського міжнародного життя 60–70-х років XIX ст. та позицію Великої Британії щодо них. Електронні тексти журналів знаходяться на Інтернет-сайті бібліотеки Корнельського університета” [162].

У цілому джерельна база надає можливість висвітлити досліджувану проблему з різних боків. Проте деякі з джерел, передусім джерела особистого походження, потребують критичного ставлення до них, перевірки достовірності шляхом порівняння з іншими джерелами. Критичне та комплексне використання джерел дозволило зібрати достатньо репрезентативний і достовірний фактичний матеріал, який надав можливість виконати поставлені основні завдання дослідження.

1.3. Методи дослідження

Мета та завдання дослідження визначили методологічну і теоретичну базу дисертації, в основу якої покладені діалектичні принципи пізнання історичної реальності.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять **загальнонаукові принципи** пізнання історичної дійсності: принцип історизму, принцип об’єктивності, принцип всебічності, принцип багатofакторності.

Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті з урахуванням тих змін, які відбувалися не тільки з об’єктом дослідження, а й з усіма пов’язаними з ним процесами і явищами. Щодо досліджуваної проблеми метод історизму дозволяє висвітлити європейську політику Великої Британії у 1863–1878 роках в її історичному контексті, передусім у контексті тогочасних європейських міжнародних відносин, розвитку самої Великої Британії як держави.

Принцип об’єктивності вимагає виявлення факторів і умов, що визначили специфіку європейської політики Великої Британії у досліджуваній період та зміни, яких вона тоді зазнала.

Принцип всебічності спрямований на аналіз європейського напрямку зовнішньої політики Великої Британії в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв’язків.

Принцип багатofакторності передбачає дослідження усіх факторів, що впливали на процес реалізації європейської політики Великої Британії у 1863–1878 роках.

Зазначені принципи реалізувалися через конкретні методи наукового дослідження: а саме загальнонаукові (системний метод) та загальноісторичні (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, ретроспективний).

Системний метод відкриває можливості для структурно-функціонального аналізу європейської політики Великої Британії як цілісної системи, допомагає визначити її основні риси.

Порівняльно-історичний метод дає можливість зіставлення процесів розвитку європейської політики Великої Британії у 1863–1878 роках та її моделі з європейською політикою інших країн континенту, зокрема, з політикою інших великих держав. Цей метод необхідний для виявлення специфічних рис, конкретних нюансів, які визначали особливості розвитку європейської політики Великої Британії цього періоду.

Завдяки *проблемно-хронологічному методу* вдалося розподілити досліджувану проблему на окремі аспекти, визначені в розділах і підрозділах, у яких історичні події розглядаються в хронологічній послідовності.

Історико-генетичний метод дозволив побачити передумови, причини прийняття нової європейської політики Великої Британії та процес її становлення в досліджуваний період.

Застосування *ретроспективного методу* дозволяє на основі виділених елементів, складових частин європейської політики Великої Британії зазначеного періоду здійснити реконструкцію процесу її формування. Критичний аналіз джерел та історіографії не можливий без врахування принципу суб'єктивності.

У дослідженні також використовуються конкретно-історичні методи дослідження. Використання *синхронного* методу дозволяє проаналізувати політику Великої Британії щодо окремих подій та процесів європейського міжнародного життя одночасно з політикою щодо них інших європейських держав. Це дає можливість виділити спільне та відмінне, а також особливе в політиці Великої Британії та інших європейських країн в Європі. Використання *хронологічного методу* дозволяє розглянути проблему дослідження у часовій послідовності у русі та змінах.

Діахронічний метод дозволяє встановити сутність та характер змін, які відбулися в європейській політиці Великої Британії у досліджуваний період.

Крім того, використання ситуаційної логіки при дослідженні міжнародних відносин, особливо на регіональному рівні, дозволило:

- 1) проаналізувати дипломатичні повідомлення, офіційні документи зовнішньополітичних відомств, насамперед Форін офіс та міністерства закордонних справ Російської імперії, приватне листування й інші документи, які належать до дипломатичної діяльності як Великої Британії, так і інших європейських держав, які мали в певних регіонах Європи власні стратегічні та тактичні інтереси; зробити порівняльний аналіз розглянутих явищ і процесів, як в тогочасних європейських міжнародних відносинах, так і в європейській політиці Великої Британії, у горизонтальному (дослідження зовнішньої політики Великої Британії не тільки в Європі, але й в інших регіонах світу) і вертикальному (аналіз британської політики в Європі не лише у 1863–1878 роках, а й у попередні часи) напрямках;

- 2) розглянути європейську політику Великої Британії у 1863–1878 роках як глобальний зовнішньополітичний курс, що грав підпорядковану роль стосовно реалізації загальних стратегічних інтересів Великої Британії, та з'ясувати особливості його конкретної реалізації на вузькому регіональному рівні;
- 3) взяти до уваги необхідність визначення ієрархії основних напрямків зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі та об'єктивного співвідношення блокових і державних у вузькому змісті цього слова інтересів. Зокрема, це дозволяє визначити позицію офіційного Лондону щодо власних договірних зобов'язань у 1863–1878 роках, допомагає зрозуміти причини неприєднання Великої Британії до Троїстого союзу після його утворення;
- 4) врахувати індивідуальні особливості (у тому числі, психологічні) та пристрасті керівників зовнішньополітичного курсу Великої Британії цього періоду та англійських дипломатів, які здійснювали свою діяльність на місцях.

У цілому сукупне застосування методів сучасної науки відкриває можливість повніше відтворити специфіку європейської політики Великої Британії досліджуваного періоду, визначити її особливості та спільні риси з політикою інших європейських держав на континенті.

РОЗДІЛ II

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

2.1. Зовнішня політика Великої Британії станом на початок другої половини ХІХ ст.

Місце Великої Британії в системі міжнародних відносин у період після Віденського конгресу 1814–1815 років і до початку 60-х років ХІХ ст., її зовнішня політика в цей період знайшли широке висвітлення в історіографії. При цьому, якщо російські вчені робили акцент на дослідженні колоніальної політики Великої Британії, англо-американські дослідники, крім цього, приділили значну увагу аналізу особливостей зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі. Історики виходять з позиції, що на середину ХІХ ст. Велика Британія представляла собою одну з провідних країн Європи та світу. Причинами цього були, зокрема, вирішальна роль Великої Британії у боротьбі з Наполеоном І. Як і інші держави-члени антинаполеонівської коаліції, Велика Британія після перемоги над ним взяла активну участь у встановленні нового міжнародного порядку у світі. Він знайшов своє втілення у новій системі міжнародних відносин, яка була закладена державами-переможницями на Віденському конгресі 1814–1815 років [1, с. 31–77].

Історики прийшли до висновку, що головною метою британської політики в Європі у першій половині та середині ХІХ ст. був захист англійських інтересів, які полягали в збереженні миру на континенті та підтримці балансу сил, закладеного рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 років. Зокрема, завданням англійського зовнішньополітичного курсу була охорона стратегічно важливих, з точки зору англійських інтересів, територій від виняткового впливу чи гегемонії будь-якої держави чи групи держав. Ці території включали в себе регіони Середземного, Північного та Балтійського морів, Атлантичного океану, річок Шельди, Рейну, Маасу [2, с. 26]. Таким чином, це були місця, розташовані в безпосередній близькості від Британських островів, на території яких пролягали головні європейські торговельні шляхи.

Протягом першої половини та середини ХІХ ст. Великій Британії вдавалося ефективно захищати свої інтереси в Європі. Це стало можливим через різні причини. По-перше, англійський флот на той час був найбільшим та найсильнішим у світі [3, с. 3]. Дослідники відзначають, що Велика Британія була тоді справжньою володаркою морів. Так, станом на 1857 рік тільки англійський військовий флот нараховував близько 900 кораблів, які загалом мали близько 20 тис. гармат [4, с. 96]. По-друге, у першій половині та в середині ХІХ ст. високий міжнародний авторитет Великої Британії у повній мірі працював на неї. Так, тодішнім англійським урядам в цілому було достатньо лише зробити жорстку заяву з того чи іншого європейського питання, і воно вирішувалося на користь Великої Британії. Демонстрація сили військово-морського флоту була останнім англійським козирем.

У той же час кількість сухопутних військ британської армії була тоді найменшою у порівнянні з європейськими арміями інших великих держав. Так, на середину ХІХ ст. вони нараховували близько 90 тис. чол. [5, с. 70–88]. Для порівняння Пруссія на той час мала регулярну армію в 300 тис. чол. [6, с. 401]. Армія Франції тоді нараховувала близько 500 тис. чол. [7, с. 52].

Відносно невеликі розміри англійської армії обмежували ступінь впливу Великої Британії на європейські справи. Велика Британія могла брати активну участь у розв'язанні будь-якого конфлікту на європейському континенті лише тоді, коли місце подій знаходилося біля берегів, а не у глибині континенту. У цих умовах морській державі був потрібен могутній континентальний союзник, який би мав велику сухопутну армію. Він був знайдений. Велика Британія активно співпрацювала з Францією в європейських справах. Англо-французька співпраця в Європі була ще одним фактором успіху англійської континентальної політики. Хоча Франція була традиційним суперником, співпраця з нею давала Великій Британії можливість не тільки захищати власні континентальні інтереси, але й контролювати діяльність свого суперника в Європі. Союз між володаркою морів та однією з найсильніших у військовому плані континентальних держав був тим фактором, який значно впливав на міжнародні відносини в Європі та світі у першій половині та в середині XIX ст. [8, с. 105–390]

Крім того, Великій Британії вдалося у певній мірі забезпечити свої європейські інтереси у першій половині та середині XIX ст. шляхом підведення під них, так би мовити, правової бази. Так, у цей період англійські уряди активно сприяли утворенню на стратегічно важливих для країни територіях нових незалежних держав з неворожими для Великої Британії режимами чи взагалі з нейтральним статусом. Офіційний Лондон взяв на себе справу захисту цих держав від агресії. Він активно сприяв утворенню цілої системи міжнародних угод, за допомогою яких Велика Британія забезпечила захист своїх континентальних інтересів. Так, згідно з умовами Лондонського протоколу 1830 року та Лондонських угод 1831 та 1839 років Велика Британія була однією з країн-гарантів новоутворених Греції та Бельгії [9, с. 218–290]. За Лондонською угодою 1852 року вона була однією з держав-гарантів територіальної цілісності та незалежності Данії [10].

Що стосується методів реалізації британської політики в Європі у першій половині та середині XIX ст., то тут треба відзначити, що острівне розташування, найсильніший військовий флот, високий міжнародний авторитет, співпраця з Францією в цілому дозволили англійським урядам здійснювати її не стільки воєнними, скільки дипломатичними методами, хоча останні дуже часто передбачали дипломатичний тиск. Але, у цілому, за цей період Велика Британія лише єдиний раз взяла участь у воєнних діях в Європі, а саме у Кримській війні проти Росії у 1853–1855 роках [11, с. 13].

Конкретним прикладом успіху європейської політики Великої Британії першої половини XIX ст. є англійська політика щодо Священного союзу. Небажання брати участь у воєнних діях в Європі та надання переваги дипломатичним методам захисту своїх інтересів перед воєнними не завадили Великій Британії успішно протистояти цій потужній міжнародній організації. Священний союз був утворений у 1815 році великими державами-переможницями у Наполеонівських війнах. Діяльність його була спрямована на дотримання рішень Віденського конгресу 1814–1815 років, придушення революційного та національно-визвольного руху, захист феодально-абсолютистських режимів у Європі. Але вже на початку 30-х років Союз фактично припинив своє існування. Велика Британія була єдиною великою державою, яка відмовилася стати членом цієї міжнародної організації.

Однак це не призвело до її ізоляції на міжнародній арені. Вона мала право на рівних з членами Союзу брати участь у його діяльності [12, с. 19–20]. Офіційний Лондон був обізнаний зі всіма заходами цієї організації, але співпрацював з нею лише тоді, коли це відповідало англійським інтересам [13, с. 66]. Як наслідок, Велика Британія дуже часто на практиці виступала проти політики Священного союзу. Так, вона зірвала його неодноразові спроби втрутитися у внутрішні справи інших європейських країн, зокрема, Португалії та Іспанії [14, с. 112–296]. А у 1834 році Велика Британія взагалі ініціювала утворення Четверного союзу як противагу Священному союзу. До нього увійшли Велика Британія, Франція, Іспанія та Португалія [15, с. 66].

Особливості британського зовнішньополітичного курсу в Європі першої половини та середини XIX ст. неможливо зрозуміти без урахування економічного розвитку країни та її тогочасної колоніальної політики. Провідну роль, яку відігравала на той час Велика Британія в європейських міжнародних відносинах, у значній мірі була наслідком її економічної першості. Внаслідок більш раннього, ніж у всіх інших європейських країн, завершення промислового перевороту у 30-х роках XIX ст., Велика Британія вже у 50–60-х роках XIX ст. була першою промисловою державою у світі, справжньою “майстернею світу” [16, с. 78]. Найбільш розвинуті були основні галузі промисловості тогочасного світового господарства, такі як: металургія, машинобудування, суднобудування, легка та видобувна промисловість [17, с. 3]. Англійські товари панували на світовому ринку. Частка Великої Британії у світовій торгівлі сягала у 50–60-х роках XIX ст. 25% [18, с. 44]. У той час як частка всього Німецького союзу та Франції становила відповідно 8% та 11% [19, с. 89]. Крім того, в 50–60-х роках XIX ст. Велика Британія грала роль світового банкіра: англійська валюта – фунт стерлінгів – була головним засобом світових кредитних розрахунків, англійський біржа – барометром і до певної міри навіть регулятором світового ринку [20, с. 80].

Вихід Великої Британії у лідери світової економіки, що сталося у середині XIX ст., був у значній мірі результатом її колоніальної політики. Для того щоб утримати свою економічну першість, були потрібні нові ринки збуту, сировина та торгівельні шляхи. Саме на першу половину та середину XIX ст. припадає захоплення Великою Британією значних територій по всіх частинах світу. Як наслідок, на початок 60-х років XIX ст. країна вже міцно утримувала першість у світі як колоніальна імперія [21, с. 40].

Колоніальна політика Великої Британії ґрунтовно досліджена істориками [22]. Одним з головних та найбільш важливих об'єктів англійської експансії середини XIX ст. була Індія. Вона стала своєрідним центром англійської колоніальної політики в Азії. З території Індії Велика Британія поширила свій вплив на інші азіатські території. Так, під приводом захисту кордонів Індії від зовнішніх ворогів Велика Британія встановила свою владу спочатку на території усього Індостану, а потім розширила свої колоніальні володіння на схід – за рахунок Бірми, на захід – за рахунок Сінда та Белуджістана, на північ – за рахунок Кашміра та Пенджаба. Як наслідок, на середину XIX ст. весь півострів Індостан був перетворений в англійську колонію [23, с. 11]. Активна колоніальна експансія Великої Британії мала місце і в інших регіонах світу, зокрема у 1840 році англійці захопили Нову Зеландію [24, с.

370–372].

Крім того, важливу роль в англійській колоніальній експансії грали острови. Вони являли собою потенційні військові бази, які дозволяли всіляко розширювати зону діяльності англійського флоту та контролювати морські торговельні шляхи. На початок 60-х років XIX ст. Велика Британія мала контроль практично над всіма морськими та торговельними шляхами у світі. Так, їй належали о. Мальта, Іонічні о-ви, Гібралтар (з 1704), які були розташовані у Середземному морі, о. Гельголанд у Північному морі, о-ви Асунсьйон та Трістан-да-Кунья, Фолклендські о-ви, о. Святої Єлени, які знаходилися на морських шляхах в Атлантиці. В Азії Великій Британії належав о. Сінгапур. Разом із захопленими у 1858 році в Індійському океані Нікобарськими та Андаманськими о-вами, ці володіння дозволили Великій Британії встановити контроль над морським шляхом з Європи на Схід. Не залишився без уваги і Тихий океан: тут стратегічне значення мав придбаний у 1849 році о.

Ванкувер, розташований поблизу західних берегів Канади, о-ви Кокосові та Кілінг, захоплені у 1857 році.

Розкидана система британських колоніальних володінь стала плацдармом подальшої експансії. Так, отриманий після війни з Китаєм 1839–1842 років о.

Гонконг, який знаходився поблизу берегів цієї країни, був націлений на проникнення всередину Китаю; о. Лабуан, зайнятий у 1846 році, був опорним пунктом для розширення англійського впливу та торгівлі в Південно-Китайському морі. Мис Доброї Надії, розташований на південному краї Африканського материка, з 1815 року належав англійцям. Він став трампліном для просування в глиб африканського континенту: у 1843 році англійці анексували Наталь, а в 1852 році встановили фактичний протекторат над бурськими республіками Трансвааль та Оранжевою [25, с. 12]. У 1861 році англійці остаточно захопили Лагос, що став першою колонією Великої Британії в дельті Нігеру [26, с. 85–86]. Щоб встановити свій вплив на Аравійському півострові в країнах, які прилягають до Перської затоки, англійці захопили острови: у 1838 році – о. Хорг у Перській затоці; у тому ж році – о. Перім біля входу в Червоне море; у 1839 році – о. Курья-Мурья на підступах до Аравії та Аден, який став найважливішою базою англійського морського панування в цьому районі. У цілому, за підрахунками радянських науковців, протягом півстоліття після Віденського конгресу – з 1815 до 1865 року – територія Британської імперії збільшилась на 12,5 млн кв. км, або приблизно в два рази [27, с. 12–13]. Для порівняння зазначимо, що у 1876 році колонії Великої Британії займали територію в 22,5 млн кв. км з населенням у 252 млн чоловік, у той час як площа самої метрополії становила всього 244 тис. кв. км та до кінця 70-х років XIX ст. в ній проживало приблизно 30 млн мешканців [28, с. 3].

Аналіз колоніальної політики Великої Британії в першій половині та середині XIX ст. свідчить про те, що англійська зовнішня політика того часу за межами Європи здійснювалася різноманітними методами. Так, Велика Британія активно використовувала армію та флот для досягнення своїх колоніальних цілей.

Англійський уряд не зупинявся на демонстрації сили перед незалежними державами, якщо ті були слабкими і не могли дати рішучу відсіч [29, с. 6]. Велика Британія часто втручалася у внутрішні справи країн-об'єктів її колоніальної експансії, зокрема Китаю та Японії [30, с. 187–238]. Коли демонстрація сили не допомагала,

Велика Британія нерідко зверталася до такого методу, як війна. Тільки в Азії після 1815 року країна провела ряд колоніальних загарбницьких війн. Так, у 1814–1816 роках вона воювала з Непалом, у 1824–1826 та 1852 роках – з Бірмою, у 1846–1849 – з сікхами, у 1856–1857 роках – з Іраном [31, с. 51–87]. У 1838–1842 роках Велика Британія воювала з Афганістаном [32, с. 35–61]. У 1839–1842, 1856–1858 та 1859–1860 роках Велика Британія воювала з Китаєм [33, с. 46–88]. Треба зазначити, що Велика Британія продовжувала активну колоніальну політику і в другій половині XIX ст. [34].

Величезна система колоніальних володінь вимагала від Великої Британії як метрополії не тільки наявності великого та потужного флоту, але й армії. Статус Великої Британії як колоніальної імперії корінним чином вплинув на організацію та чисельність її армії. Вся англійська армія до 1858 року ділилася на дві частини: європейську (коронну) та колоніальну (англо-індійську). Європейська армія захищала безпосередньо Британські острови та базувалася в Європі. Колоніальна армія Великої Британії базувалася, загалом, в Індії і використовувалася для колоніальних операцій та захисту англійських колоніальних володінь, як в Індії, так й по усьому світу. Після антианглійського повстання в Індії 1857–1858 років обидві армії були злиті в одну – коронну [35, с. 107].

У першій половині та в середині XIX ст. Велика Британія мала досить незначну армію в Європі саме тому, що переважна частина її сухопутних сил була задіяна у колоніях. Так, у 30-х роках XIX ст. 4/5 особового складу всієї англійської армії перебували за межами метрополії [36, с. 27]. Недивно, що порівняння чисельності британської колоніальної та європейської армій свідчить, що перша значно перевищувала другу. Так, у 1840 році вся англійська армія в цілому нараховувала 100 тис. чол. [37, с. 11]. Вже на середину XIX ст. британська колоніальна армія нараховувала 280 тис. чол. [38, с. 90]. Чисельність європейської армії при цьому була в три рази менша [39, с. 70–88].

Зрозуміло, що маючи в Європі невелику армію, Велика Британія у випадку нагальної потреби могла застосувати колоніальну армію для захисту власних континентальних інтересів, але при цьому вона б послабила свою владу в колоніях. Саме тому англійські уряди були зацікавлені в тому, щоб в Європі панував мир та спокій, та намагалися здійснювати свою політику в Європі, насамперед, дипломатичними, а не військовими методами. У таких умовах британська метрополія була в безпеці, що давало Великій Британії можливість активно займатися своїми колоніями, не турбуючись за свій тил, зокрема вести колоніальні війни.

Отже, зовнішня політика мала виняткову важливість для Великої Британії. Від системи управління зовнішньою політикою залежало те, чи зможе країна зберегти свої позиції в Європі та світі. Система управління зовнішньою політикою передусім обумовлюється політичною системою, яка існує в країні. Як відомо, політична система, яка існувала у Великій Британії у XIX ст., сформувалася ще у XVII–XVIII ст. Країна була парламентською монархією. Законодавча влада належала парламенту, який складався з двох палат – палати лордів та палати громад, і монарху, виконавча – уряду [40, с. 117]. З XVII ст. в країні існувала двопартійна система. Тогочасні уряди Великої Британії формувалися саме на партійній основі.

За сталим звичаєм монарх доручав формування урядового кабінету лідеру тієї партії, яка одержала більшість на виборах у парламент. При владі поперемінно перебували партія консерваторів (торі) та партія лібералів (віґи) [41, с. 4]. Хоча прем'єр-міністр звичайно формував кабінет з членів своєї партії, монарх міг накладати вето на будь-яку кандидатуру на міністерську посаду [42, с. 61–62].

Чисельний склад англійських урядів тривалий час не був сталим, але більш-менш стабілізувався на початок 60-х років XIX ст. Так, до складу англійських урядів входили не тільки міністри, які очолювали найбільш важливі відомства, тобто міністр фінансів, морський міністр, міністр закордонних справ, міністр внутрішніх справ, військовий міністр, міністр колоній, міністр у справах Індії, міністр у справах Ірландії, міністр пошти та телеграфу, міністр торгівлі, міністр юстиції та генеральний скарбник, але й персони, які не очолювали міністерства, а саме: канцлер герцогства Ланкастер, “лорд-хранитель печатки”, “лорд-президент ради”, лорд-канцлер [43, с. 48–55]. У цілому, урядовий кабінет в 60–70-ті роки XIX ст. складався з 12-15 урядовців [44, с. 75–76].

Хоча уряд в цілому ніс відповідальність за зовнішньополітичний курс країни, останній традиційно вважався прерогативою міністра закордонних справ. У Великій Британії міністерство закордонних справ традиційно називається “Форін офіс”, тому міністра закордонних справ часто називають так – голова Форін офіс. Він безпосередньо відповідав за зовнішню політику держави та здійснював управління нею. На засіданнях уряду обговорювалися лише найбільш важливі питання зовнішньої політики. Кожен з міністрів міг висловити свою думку з того чи іншого питання, але дуже часто міністрам просто бракувало компетентності [45, с. 78].

З середини XIX ст. у голови Форін офіс було два заступники [46, с. 124–125]. Посада другого заступника офіційно називалася “парламентський заступник голови Форін офіс”. До його обов'язків входило виступати в парламенті від імені уряду з питань зовнішньої політики за відсутності голови Форін офіс [47, с. 108].

На відміну від інших членів урядового кабінету, голова Форін офіс у цілому мав великий ступінь незалежності від уряду в своїй діяльності. Всі заяви з питань зовнішньої політики, всі кроки уряду та монарха, пов'язані з нею, мали робитися з відома міністра закордонних справ та за умови консультації з ним [48, с. 112–113]. Офіційно лише він мав право надавати інструкції англійським дипломатичним представникам за кордоном [49, с. 67]. Але на початок 60-х років XIX ст. склався такий стан справ, що голова англійської дипломатії не мав реальної свободи дій для здійснення своїх повноважень, якщо він ігнорував позицію голови уряду та монарха з важливих зовнішньополітичних питань [50, с. 78]. На думку англійських дослідників, це було наслідком того, що у Великій Британії того часу склалася практика, згідно з якою голова уряду був не тільки в курсі роботи міністерства закордонних справ, як і всіх інших міністерств, але й керував зовнішніми справами разом з міністром закордонних справ [51, с. 61–62].

Історія зовнішньої політики Великої Британії після Віденського конгресу 1814–1815 років свідчить про те, що голова уряду дійсно брав активну участь в управлінні зовнішньою політикою [52, с. 316]. Аналіз джерел демонструє, що іноді це призводило до конфліктів між ним та головою Форін офіс. Найбільш часто ці конфлікти виникали через перебільшення обома урядовцями своїх повноважень. Так

, голова уряду міг без консультації з головою Форін офіс робити заяви з різних питань зовнішньої політики, спілкуватися без відома останнього з дипломатичними представниками Великої Британії за кордоном та з іноземними дипломатами в Лондоні [53, с. 112–113]. Бувало й таке, що голова уряду особисто писав інструкції англійським дипломатичним представникам за кордоном [54, с. 67]. У свою чергу, голова Форін офіс часто міг приховувати важливі дипломатичні документи від прем'єр-міністра, хоча був зобов'язаний показувати їх йому [55, с. 189]. Траплялося також, що голова Форін офіс взагалі приймав важливі зовнішньополітичні рішення зі своєї власної ініціативи, без відома монарха, прем'єр-міністра та всього уряду [56, с. 199].

Крім того, на думку англо-американських дослідників, практика, що склалася на початок 60-х років XIX ст. та продовжувала існувати в подальші десятиліття, продемонструвала, що іншою людиною після голови уряду, яка могла зазіхати на право голови Форін офіс здійснювати зовнішню політику Великої Британії та робила це, був англійський монарх, якого в цей час уособлювала королева Вікторія. Вона посіла англійський престол у 1837 році та займала його до 1901 року. Це була видатна людина та державний діяч. З її ім'ям пов'язана ціла епоха в історії Великої Британії, так звана "Вікторіанська епоха". Королева Вікторія протягом свого правління прагнула реально впливати на всі сфери політичного та суспільного життя. Зовнішня політика країни не залишилася поза її увагою [57, с. 44–45]. В англо-американській історіографії існують різні думки щодо ступеню впливу королеви на здійснення англійської зовнішньої політики. Але незаперечним є факт, що вже з початку свого правління вона претендувала на реальне управління зовнішньою політикою країни. У цьому її активно підтримували її чоловік принц-консорт Альберт та його радник Штокмар. Вони вважали, що саме монарх мав творити зовнішню політику держави, а уряд лише мусив виконувати його волю. Королева цілком поділяла цю думку [58, с. 127–193].

Але намагання королеви втрутитися в справи Форін офіс призвело до справжнього конфлікту між нею та головою зовнішньополітичного відомства лордом Пальмерстоном. Він керував Форін офіс майже безперервно з 1830 по 1851 роки [59, с. 107]. Аналіз джерел демонструє, що найбільш часто суперечки між королевою та її міністром виникали через порушення існуючої процедури ознайомлення монарха з іноземними справами. Так, існувало правило, що жодна депеша не могла бути відправлена головою Форін офіс без схвалення або відома королеви. Королева Вікторія вимагала від нього показувати їй тексти депеш, редагувала їх, повертала з вимогою перегляду і т.п. Отже, таким чином вона намагалася керувати зовнішньою політикою країни [60, с. 10].

Однак вже у середині XIX ст. річна кількість депеш перевищувала 50 тис. [61, с. 124]. Крім того, лорд Пальмерстон виступав взагалі проти втручання королеви в зовнішню політику. Тому він принагідно намагався ігнорувати вимоги королеви щодо депеш [62, с. 106]. Так, голова Форін офіс часто або не передавав їх королеві, або передавав занадто пізно, так, щоб не залишалася часу на їхнє виправлення, або передавав, але не переробляв їх потім, як хотіла того королева, а відсилав у їхньому початковому вигляді [63, с. 187]. Терпіння королеви обірвалося. 12 серпня 1850 року вона написала меморандум, в якому виклала свій погляд на відносини між головою

Форін офіс та монархом і передала його лорду Пальмерстону. У документі чітко визначалося право монарха на контроль діяльності голови Форін офіс [64, с. 55]. Але на лорда Пальмерстона це не вплинуло. У 1851 році він без консультації з урядом та королевою від імені Великої Британії привітав державний переворот Наполеона III у Франції. Це коштувало голові Форін офіс його посади [65, с. 107].

Записи в журналі королеви Вікторії та її листи свідчать про те, що наступники Пальмерстона на посаді голови Форін офіс, передусім лорд Рассел, який керував англійською дипломатією у 1859–1865 роках, також часто не додержувались правила стосовно депеш [66, с. 46].

Іншим джерелом непорозумінь між королевою та головами Форін офіс іноді ставало кадрове питання. Монарх мала особливий інтерес у дипломатичних призначеннях, особливо при дворах, з якими вона була персонально зв'язана, а це, при її родинних зв'язках, означало фактично всі королівські двори тогочасної Європи. Вона вимагала, щоб з нею консультувалися при призначеннях голів, перших секретарів англійських дипломатичних представництв, передусім в Європі [67, с. 172]. Так, королева Вікторія у 1867 році вимагала призначення Мор'єра першим секретарем посольства Великої Британії в Берліні, але невдало [68, с. 176]. У 1875 році вона листувалася з тодішнім головою Форін офіс лордом Дербі з приводу кандидатури на ту ж саму посаду [69, с. 366–368].

Крім того, як будь-яка людина, королева мала свої власні політичні погляди, свої симпатії та антипатії, у тому числі у зовнішній політиці. Вона часто виражала їх своїм міністрам, іноді в досить різких виразах [70, с. 28]. Це у певній мірі впливало на зовнішню політику уряду. Зокрема, для європейської політики Великої Британії важливим став фактор симпатії монарха до всього німецького. Вікторія більшу частину свого життя займала фактично прони́мецьку орієнтацію у зовнішній політиці та виступала за союз між Великою Британією та Німеччиною. Її власне німецьке походження, вплив чоловіка – німецького принца та його радника Штокмара, шлюб старшої доньки з пруським кронпринцом, та незчисленні зв'язки королеви з Німеччиною, на думку дослідників з Великої Британії та США, завадили королеві повністю відокремити власні особисті та політичні погляди або вважати Німеччину іноземною країною. Коли справа стосувалася зміни політики Великої Британії щодо Німеччини, англійські міністри вже на практиці знали, що потрібно діяти особливо уважно та обережно, ніж звичайно, і бути готовими, що королева буде обов'язково наполягати на тому, щоб з нею попередньо порадилися [71, с. 124–125]. Проте англійський уряд нерідко використовував авторитет королеви та її вплив на європейські королівські родини, з якими вона постійно вела дипломатичне листування, для вирішення завдань європейської політики Великої Британії [72, с. 28].

На процес здійснення зовнішньої політики у Великій Британії також впливав англійський парламент. Але на середину XIX ст. він не відігравав ще великої ролі в цьому процесі. Санкція парламенту на оголошення війни, затвердження договорів бралася урядом звичайно постфактум. Позиція законодавчої влади була особливо сильна в порівнянні з виконавчою у фінансових справах. Як зазначив англійський дослідник Дж. Кларк: “Критика зовнішньої політики уряду концентрувалася більше на її ціні, ніж на самій політиці” [73, с. 315].

Матеріали парламентських дебатів свідчать, що парламент мав право запросити уряд представити документи з зовнішньої політики, як у цілому з якоїсь проблеми, так і з її окремих аспектів. Але уряд міг відмовити в цьому запиті або відкласти надання документів на деякий час під різними приводами, надати їх частково [74, с. 466, 566]. Парламентські запити у справах зовнішньої політики, які часто практикувалися, мали на меті тільки регулярний контроль виконавчої влади, а не втручання у процес здійснення зовнішньої політики держави [75, с. 315]. Однак парламент завжди міг висловити недовіру або всьому уряду, або окремому міністру, і вони після цього мусили йти у відставку [76, с. 78–79].

Хоча роль парламенту в управлінні зовнішньою політикою була відносно малою, парламентська трибуна широко використовувалася політиками у боротьбі за владу, за виборця, за суспільну думку країни в цілому. У російській та англо-американській історіографії визнано, що суспільна думка як така на той час вже ставала тим важливим фактором, який англійські уряди не могли не враховувати, якщо хотіли залишитися при владі. Виразником суспільної думки була передусім преса. Англійська преса ХІХ ст., як і нині, відображала партійний устрій країни. Кожна з двох правлячих партій мала свої періодичні видання [77, с. 201–210]. Про ступінь впливу преси на політику англійських урядів свідчить вже той факт, що англійські прем'єр-міністри та урядовці часто спілкувалися з головними редакторами окремих газет з різних питань зовнішньої політики [78, с. 138].

Що стосується питання організації дипломатичної служби, то на початок 60-х років ХІХ ст. Велика Британія була представлена за кордоном дипломатичними представництвами чотирьох видів: посольства на чолі з послами та місії на чолі з посланниками у країнах, з якими вона встановила дипломатичні відносини, та генеральні консульства та консульства у тих країнах, з якими такі відносини встановлені не були. Але посольства Велика Британія мала лише в Європі, а саме в Парижі, Константинополі, Відні, Петербурзі, Берліні та Римі [79, с. 152–172].

На середину 60-х років ХІХ ст. остаточно сформувалася система дипломатичних рангів. Так, персонал дипломатичних представництв складався з осіб, які мали наступні дипломатичні звання: аташе, третій секретар, другий секретар, перший секретар (він же секретар дипломатичної місії або посольства), посланник, посол. Звання, починаючи від аташе та закінчуючи другим секретарем, вважалися молодшим дипломатичним званням. Звання першого секретаря вважалося середнім. Звання посланника та посла були вищими дипломатичними званнями у Великій Британії того часу [80, с. 159–163]. Крім того, членами персоналу дипломатичних представництв Великої Британії були начальник канцелярії, архівіст, особистий секретар посла чи посланника, шифрувальники, перекладачі, клерки [81, с. 92–95]. До складу посольств також входили військові аташе. Вони підпорядковувалися не тільки міністерству закордонних справ, але й військовому міністерству [82, с. 220].

Англо-американські дослідники підкреслюють, що на середину ХІХ ст. окреслилася значна роль представників Великої Британії за кордоном, зокрема послів [83, с. 134]. Вони мали широкі повноваження. Так, посол Великої Британії в Туреччині мав право без дозволу голови Форін офіс викликати англійський флот до Дарданелл. Отже, послы мали на той час визначальний вплив на європейську

політику Великої Британії. Ця тенденція продовжувала зберігатися у 60–70-х роках ХІХ ст. [84, с. 318].

Через надзвичайну важливість посади посла, на неї обиралися найбільш досвідчені у зовнішніх справах персони, які були обов'язково аристократами. Так, серед найбільш відомих послів того часу були представники саме аристократії: це лорд Блумфільд – посол в Австрії у 1860–1867 роках, лорд Коулі – посол у Франції у 1852–1867 роках, лорд Лофтус – посол у Пруссії у 1860–1862, 1868–1871 роках та у Росії у 1871–1879 роках, лорд Непір – посол у Росії у 1860–1864 роках та в Пруссії у 1864–1866 роках, лорд Лайонс – посол в Туреччині у 1865–1867 роках та у Франції у 1867–1871 роках [85, с. 162–167].

Голова Форін офіс, якщо сам не був пером, то звичайно був з аристократичної родини та мав титул. Так, у 60–70-х роках ХІХ ст. цю посаду займали граф Рассел (1859–1865), граф Кларендон (1865–1866, 1868–1870), граф Гренвілль (1870–1874), граф Стенлі, пізніше лорд Дербі (1866–1868, 1874–1878) [86, с. 50]. Представники широких соціальних верств домінували на той час лише на консульській службі [87, с. 313].

Дипломатичні контакти, як внутрішні, так і зовнішні, здійснювалися у письмовій та усній формі. Дипломатичне листування між Форін офіс та дипломатичними представництвами Великої Британії за кордоном здійснювалося у формі депеш та особистих листів [88, с. 119]. Більшість голів Форін офіс писали проекти депеш самі [89, с. 318]. Дипломатичні контакти в усній формі могли здійснюватися шляхом прямих переговорів голови Форін офіс з іноземними дипломатичними представниками в Лондоні [90, с. 117]. Дипломатичні представники Великої Британії за кордоном могли вести переговори як з дипломатами інших країн в країні перебування, так і з головою міністерства закордонних справ іноземної держави та самим монархом [91, с. 423–424].

Способи доставки дипломатичної кореспонденції були різні. Вона доставлялася спеціальними королівськими посильними та посильними Форін офіс. Обмін дипломатичною кореспонденцією також вівся через звичайну пошту, якою пересилали як відкриті, так і зашифровані повідомлення [92, с. 117–124]. Але посильні розвозили дипломатичну пошту не кожен день. Крім того, через незадовільний стан тодішньої системи зв'язку їх поїздки займали дуже багато часу. Так, депеші відправлені з Лондона, досягали Парижа та Брюсселя лише через два-три дні, Берліна, Відня, Лісабона, Мадрида або Петербурга – через десять днів або два тижні з моменту відправки, Константинополя та Вашингтона – через місяць, Південної Америки – через три місяці, а Китаю – через півроку [93, с. 318].

Отже, це ускладнювало вчасне реагування Форін офіс на ті чи інші події міжнародного життя. Саме тому було вирішено надати англійським послам право на самостійне прийняття деяких важливих рішень. Крім того, вирішенню проблеми зв'язку сприяв винахід телеграфу. У 60–70-х роках ХІХ ст. телеграфний зв'язок вже пов'язував Лондон з Петербургом, Парижем, Віднем, Берліном, Константинополем. Однак користуватися телеграфом було дорого, через що міністерство закордонних справ Великої Британії використовувало його рідко, лише у особливих випадках [94, с. 122–123].

Таким чином, на початок другої половини ХІХ ст. Велика Британія займала провідне місце в Європі та світі через свою економічну, колоніальну та військово-морську першість. Британська зовнішня політика здійснювалася у двох головних напрямках: європейському та колоніальному. Колоніальний та економічний статус Великої Британії в значній мірі визначав її зовнішньополітичний курс в Європі та методи, якими він реалізувалися. Британська європейська політика в значній мірі обслуговувала колоніальні інтереси країни. При її здійсненні Велика Британія надавала перевагу дипломатичним, а не воєнним методам, та в цілому по можливості уникала участі у воєнних діях на континенті.

Управління зовнішньою політикою у Великій Британії здійснювалося на професійному рівні у сучасному розумінні цього слова. Головна роль у проведенні зовнішньополітичного курсу належала голові Форін офіс. Проте голова уряду та монарх серйозно претендували на право керувати зовнішніми справами. Вплив парламенту та суспільної думки на процес здійснення зовнішньої політики в цілому на той час не був значним, але англійські уряди не могли не враховувати їх позицію.

2.2. Позиція Великої Британії у польському питанні 1863 року

Польське питання 1863 року – це один з перших значних європейських конфліктів другої половини ХІХ ст., в якому Велика Британія безпосередньо взяла участь. Зарубіжні дослідники надають польському питанню 1863 року особливе місце в історії європейських міжнародних відносин. Вони вважають, що цей конфлікт спричинив в них значні зміни, в багато чому визначив подальший розвиток міжнародного життя континенту. Науковці особливо підкреслюють, що польське питання 1863 року серйозно вплинуло на подальшу політику Великої Британії в Європі.

Польське питання було одним з проявів протиріч Віденської системи, закладеної рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 років. Згідно з ними, територія Польщі та польський народ були розділені на три частини між Росією, Австрією та Пруссією [95, с. 284]. Конституція, яка була дарована полякам у складі Російської імперії імператором Олександром І 27 листопада 1815 року, встановила нероздільний зв'язок Царства Польського (таку назву мали польські землі у складі Росії) з Російською імперією та спільність правлячої династії. Польським королем був російський цар, якому належала вся повнота виконавчої влади [96, с. 49]. Разом з тим, Конституція 1815 року надала Царству автономні права та була однією з найбільш ліберальних в тодішній Європі [97, с. 51]. Але після придушення національно-визвольного повстання 1830–1831 років Царство Польське фактично було позбавлено автономних прав та перетворено в звичайну провінцію Російської імперії, а Конституцію 1815 року було скасовано [98, с. 71]. Проте, боротьба поляків з царизмом продовжувалася. У ніч з 22 на 23 січня 1863 року в Царстві Польському розпочалося нове антиросійське повстання. Безпосереднім приводом до нього був рекрутський набір поляків у російську армію [99, с. 41–42].

Як демонструють матеріали секретної кореспонденції Форін офіс з польського питання 1863 року, англійський уряд дізнався про підготовку та початок збройного повстання в російській частині Польщі з донесень та телеграм генерального консула Великої Британії в Варшаві полковника Стентона від 21, 25 та 27 січня та посла

Великої Британії в Пруссії Б'юкенена від 27 січня [100, с. 5–7]. Форін офіс одразу офіційно висловив співчуття повстанцям і засудив політику російського уряду в Царстві Польському [101, с. 174]. Англійська преса та парламент підтримали позицію уряду [102, с. 149–150].

Вже наприкінці лютого уряд лорда Пальмерстона вирішив почати дипломатичну кампанію проти Росії. Як демонструє депеша голови Форін офіс до посла у Франції лорда Коулі від 28 лютого, Велика Британія вирішила виступити з проектом колективного демаршу в Петербурзі. Цей проект передбачав дипломатичний демарш держав-учасниць Віденського договору 1815 року в Петербурзі з порадою російському уряду виконати свої договірні зобов'язання перед поляками [103, с. 97–99]. 2 березня англійський посол в Росії лорд Непір отримав депешу, згідно з якою мав повідомити російському уряду позицію Великої Британії щодо польського питання. У ній уряд Пальмерстона виражав свою стурбованість конфліктом у Царстві Польському, вважав його причиною відсутність у поляків тих привілеїв, які вони мали у добу Олександра I та яких позбулися після повстання 1831 року. Вихід з кризи англійський уряд вбачав в оголошенні у Царстві Польському термінової та безумовної амністії та поверненні полякам тих прав, які вони мали до 1831 року згідно з умовами Віденського договору 1815 року [104, с. 103–105]. 4 березня англійським дипломатичним представникам було наказано зачитати урядам країн, в яких вони перебували, депешу голови Форін офіс до посла Непіра від 2 березня та закликати їх приєднатися до Великої Британії в колективному демарші в Петербурзі з подібними гаслами [105, с. 141].

Антиросійська ініціатива Великої Британії знайшла сприятливий відгук у Франції. Уряду Пальмерстона було відомо, що французький уряд ще 18 лютого попередив Росію, що “польська справа набула великої симпатії серед усіх партій у Франції”, та висловив сподівання, що російський уряд утримається від заходів, які можуть загострити антиросійські настрої французької суспільної думки; підкреслювалося, що “якщо всі надії на поступки не здійсняться, то це зіпсує франко-російські відносини” [106, с. 117–118]. Але одночасно французьке міністерство закордонних справ повідомило англійському уряду, що якими б не були симпатії уряду Франції до поляків, останній вирішив не заохочувати їх та не буде робити жодного кроку, який би міг бути розцінений як ворожий щодо Росії. Отже, французький уряд залишав за собою свободу дій у конфлікті [107, с. 53–54]. Певну обережність позиції Франції дослідники пояснюють фактором існування франко-російського союзу, який виник у кінці 50-х років XIX ст. [108, с. 207–208].

Проте, коли Велика Британія запропонувала колективний демарш проти Росії, уряд Франції погодився брати в ньому участь. Більш того, тодішній французький режим Наполеона III почав говорити про незалежність Польщі [109, с. 164–170]. Так, 21 березня міністр закордонних справ Франції Друен де Льюїс оголосив лорду Коулі, що повна незалежність Польщі на чолі з австрійським або російським принцом буде єдиним вирішенням польського питання [110, с. 249–251]. Уряд Пальмерстона почав одержувати від своїх дипломатів у Франції та Росії звістки про войовничі настрої французького уряду. Англійське керівництво прийшло до висновку, що Франція була серйозно налаштована і при певних обставинах могла почати війну з Росією через Польщу [111, с. 118–121].

18 березня Франція офіційно повідомила Велику Британію про свою згоду взяти участь у демарші проти Росії [112, с. 238]. Але англійська пропозиція не знайшла підтримки у інших великих держав. Ще 14 березня англійському уряду стало відомо про відмову Пруссії від колективного демаршу в Петербурзі [113, с. 191–192]. 16 березня англійську пропозицію демаршу відхилив уряд Австрії [114, с. 219–220]. При цьому австрійське міністерство закордонних справ заявило англійському уряду, що Велика Британія та Австрія мають спільне бажання стримувати французького імператора. Австрія погоджувалася на спільні дії проти Росії лише за умови, що всі представлення в Петербург будуть “м’якими та помірними” [115, с. 118].

Тим часом, 16 березня російський уряд відхилив депешу Форін офіс від 2 березня, хоча пообіцяв “проявити милосердя в Польщі та продовження там ліберальної політики” [116, с. 203]. Разом з тим посол Великої Британії в Австрії лорд Блумфільд сповістив Форін офіс про те, що Росія оголосила Франції, що “не терпітиме колективного демаршу з приводу польського питання, але буде схильна розглянути дружні пропозиції від однієї тільки Франції” [117, с. 159–160]. На наступний день посол лорд Непір підтвердив таку тезу російського уряду [118, с. 227–228]. На думку автора, ці факти свідчать про те, що російський уряд був налаштований рішуче. Це ставило під сумнів успіх запропонованого Великою Британією колективного демаршу в Петербурзі.

Отже, зважаючи на рішучу позицію Росії та відсутність єдності серед великих держав, вірогідність провалу демаршу була досить високою. Заява Форін офіс французькому уряду від 16 березня свідчить про те, що уряд Пальмерстона усвідомлював цей факт і вирішив підстрахуватися на випадок невдачі. У заяві йшлося про те, що Велика Британія не проти співробітництва з іншими державами у польському питанні, але коли вони будуть погоджувати будь-які колективні дії, передусім проти Росії, “має бути чітко вказано, як, у випадку невдачі, Велика Британія зможе вільно вийти із подальшого втручання” [119, с. 231–233]. А 19 березня Форін офіс оголосив уряду Франції наступне: “Велика Британія виступає проти воєнного втручання в конфлікт на боці поляків; вона бажає висунути Росії такі вимоги, які б, у випадку відмови від них, не принизили б Велику Британію чи спонукали її до подальшої дії; якщо європейські держави погодилися би протестувати в Петербурзі в помірному та дружньому тоні та вказали Росії на наслідки її настійної політики в Польщі за останні тридцять років, це було б дуже добре...” [120, с. 241–244]. Про те, що Велика Британія не збиралася тоді воювати на боці поляків, свідчить також заява Форін офіс до уряду Австрії від 12 березня [121, с. 186–187]. Отже, англійський уряд був готовий лише на дипломатичний виступ проти Росії, зовсім не збирався воювати з нею і тому бажав отримати гарантії, що у випадку своєї участі в такому виступі та провалу дипломатичних зусиль Велика Британія зможе з честю вийти із ситуації і не буде зобов’язана до подальших дій.

Під час бесіди англійського посла лорда Коулі з французьким імператором Наполеоном III 19 березня, останній завірив його, що Франція також не бажає війни з Росією через поляків. Але у своїй депеші з рапортом про цю розмову лорд Коулі відзначив наступне: “...мені здалося, що Наполеон побоюється, що якщо нічого не

буде зроблено для Польщі, його репутація постраждає. Коли він зазнає невдачі в організації спільних дій Франції, Великої Британії та Австрії у польському питанні, це призведе до того, що імператор зруйнує європейський мир та укладе таємний союз з Росією. Гадаю, в інтересах Великої Британії надати йому таку допомогу, яка не буде загрожувати Великій Британії та суперечити її інтересам, але покаже, що Велика Британія готова разом з Францією спокійно та чітко представити наш осуд системи, яка привела Польщу до крайностей, і що такий заклик до здорового глузду, гуманності Росії не буде марним. Якщо це не вийде, то ми хоч так зможемо контролювати імператора” [122, с. 241–244].

Судячи з фактів, англійський уряд прислухався до поради свого посла у Франції. 27 березня Форін офіс офіційно оголосив про готовність Великої Британії взяти участь у колективному демарші проти Росії разом з Францією та Австрією [123, с. 280]. Після цього розпочалися переговори між урядами трьох держав. Під час них було погоджено, що послы трьох держав в один і той самий день, але кожен окремо, передадуть російському уряду ноти, які хоча й будуть мати однаковий вступ, але будуть різнитися за змістом [124, с. 296–377].

Поки тривали переговори трьох держав, посол лорд Непір у своїх депешах до Форін офіс неодноразово попереджав, що Росія готується до війни та рішуче налаштована не допустити іноземне втручання у свої внутрішні справи [125, с. 315]. Але англійський уряд ігнорував ці попередження. Вже 10 квітня лорд Непір отримав від голови Форін офіс депешу для передачі міністерству закордонних справ Росії, в якій уряд Великої Британії виражав свою стурбованість подіями в Царстві Польському, повідомляв, що у процвітанні цієї області зацікавлена вся Європа, підкреслював, що Велика Британія через свою загальну симпатію до поляків та як держава-учасниця Віденського конгресу 1815 року має право вимагати від Росії кращого управління поляками, які опинилися у її складі. Уряд Пальмерстона також наголошував, що Росія порушила умови Віденського договору 1815 року стосовно поляків, бо відібрала у них національне представництво та національні інститути. Він заперечував твердження уряду Росії про те, що після придушення польського повстання 1830–1831 років Росія має право поводитися з Царством як із завойованою країною. Депеша завершувалася закликом до Росії поважати права інших народів та дати полякам довготривалий мир. У кінці документа також містилося попередження, що “обурення суспільної думки Великої Британії та її вплив на уряд можуть мати серйозні наслідки” (див. дод. А).

Вже 12 квітня Форін офіс дізнався, що уряд Росії оголосив амністію всім повстанцям, які здадуть зброю до 12 травня, та про готовність російського імператора зберегти всі реформи в Царстві Польському, які були пожалувані раніше [126, с. 353]. Це не зупинило намір трьох держав виступити проти Росії. Але вагання уряду Австрії відклало колективний демарш Великої Британії, Франції та Австрії в Петербурзі до 17 квітня [127, с. 393–394]. У цей день демарш нарешті відбувся [128, с. 417–418]. Форін офіс закликав уряди інших європейських країн підтримати його [129, с. 422].

Англійська нота виявилася найбільш різкою з трьох [130, с. 202]. Депеші Франції та Австрії були значно слабкіші за своїм тоном [131, с. 415]. Французька нота, складена ввічливіше, ніж англійська, вказувала на загальноєвропейське

значення польського питання і пропонувала розглянути його на європейському конгресі [132, с. 484–485]. Австрійська нота обмежувалася млявими міркуваннями про занепокоєння, яке вносить нерозв'язане польське питання в життя Австрії, а також самої Росії та Пруссії і рекомендувала російському уряду створити для Царства умови міцного миру [133, с. 203].

Вже на початку травня Росія повідомила свою відповідь на квітневі ноти держав. Відповідь була складена в примирливому дусі, але всі обвинувачення Росія заперечувала, хоча й погоджувалася на подальший обмін думками з польського питання у рамках умов Віденського договору [134, с. 205]. Таким чином, ноти держав були чемно відхилені, але Росія урочисто обіцяла амністію польським інсургентам, якщо вони в зазначений термін складуть зброю [135, с. 485]. Разом з тим, послі Непір та Коулі продовжували сигналізувати, що Росія не піде на жодні поступки, що вона рішуче налаштована захищатися та навіть готується до оборонної війни [136, с. 120–121]. Лорд Непір прямо застерігав свій уряд, що якщо Велика Британія не має наміру воювати, то краще їй відступити і не втручатися у польське питання взагалі [137, с. 462]. Але уряд Пальмерстона вирішив продовжувати дипломатичну кампанію проти Росії та 6 травня виступив з новою ініціативою. Він закликав уряди Австрії та Франції рекомендувати Росії припинення воєнних дій на рік. Франція погодилася. Проте, Австрія 10 травня висунула свій план рекомендацій Росії, що складався з шести пунктів. 15 травня Велика Британія погодилася додати ці пункти до своєї рекомендації про перемир'я [138, с. 124–125].

Під час переговорів з приводу нового дипломатичного виступу трьох держав проти Росії голова Форін офіс лорд Рассел 8 травня оголосив у парламенті, що уряд Великої Британії не має наміру воювати з Росією через Польщу [139, с. 240]. Теж саме він повідомив королеві у своєму листі від 17 травня [140, с. 84]. Деякі депутати англійського парламенту, зокрема граф Грей, у відповідь на заяву голови Форін офіс оголосили, що дипломатичне втручання в польське питання при відмові від воєнного нічого не дасть і тільки завдасть шкоди Великій Британії [141, с. 495–496]. Незважаючи на це, у червні відбувся другий дипломатичний демарш Великої Британії, Франції та Австрії у Петербурзі. 17 червня Велика Британія та Франція, а 18 червня Австрія направили ноти з шістьма пунктами та пропозицією перемир'я уряду Росії [142, с. 126]. 27 червня три ноти були передані російському уряду [143, с. 64]. У них три держави рекомендували Росії наступне:

- 1) проголосити в Польщі повну та загальну амністію, не ставлячи її в залежність від закінчення повстання;
- 2) скликати представницькі збори в Польщі відповідно до Конституції 1815 року;
- 3) дарувати Польщі місцеву автономію;
- 4) увести повну та необмежену свободу віросповідання та забезпечити права католицької церкви;
- 5) ввести польську мову в якості офіційної в усіх установах у Царстві Польському;
- 6) видати задовільні для поляків правила про рекрутські набори у Царстві.

Крім того, Росії пропонувалося укласти перемир'я з поляками та погодитися на конференцію держав-учасниць Віденського договору 1815 року для обговорення способів проведення в життя зазначених шести пунктів [144, с. 225]. На час скликання і завершення роботи конференції воєнні дії в Польщі мали бути

припинені, причому повстанці мусили зберегти зайняті ними на той момент території [145, с. 289].

З приводу нових вимог трьох держав посол Непір заявив голові російської дипломатії Горчакову наступне: “...їх ні в якому разі не варто сприймати серйозно, вони є лише гуманною маніфестацією, до якої Велика Британія приєдналася для того, щоб задовольнити бажання Франції та англійської суспільної думки”. Він підкреслив, що насправді Велика Британія не має жодного наміру діяти, що ноти не будуть мати ніяких подальших наслідків для Росії. Одночасно російський посол у Великій Британії Бруннов був викликаний у Форін офіс, де йому дали зрозуміти, що Велика Британія аж ніяк не чекає від Росії прийняття висунутих до неї вимог. Проте російському уряду було рекомендовано не відповідати на них повною відмовою. Велика Британія чекала від Росії, що вона буде затягувати переговори з державами доти, поки обстановка не дозволить зняти польське питання з порядку денного [146, с. 292–294]. На думку автора, це свідчить про те, що Велика Британія вела подвійну гру проти Франції. Уряд Пальмерстона бачив, що Франція рішуче налаштована проти Росії. Він використовував це, щоб якомога більше втягнути Францію в конфлікт з Росією.

Події розгорталися за англійським сценарієм. Одразу після другого дипломатичного виступу проти Росії Франція запропонувала Великій Британії та Австрії підписати угоду про наміри трьох держав у випадку відмови Росії від їхніх вимог або провалу майбутньої конференції з польського питання [147, с. 241]. Але уряд Пальмерстона не планував брати участь у війні з Росією, тому 22 червня англійський кабінет на своєму засіданні вирішив відхилити французьку пропозицію, яку міністри розцінили саме як спробу Франції втягнути Велику Британію у війну з Росією. Щоб відбити у Франції всяке бажання до представлення Великій Британії подібних войовничих проектів, 5 липня послу Коулі було наказано повідомити французькому уряду, що Велика Британія не збирається воювати з Росією через Польщу взагалі, “якою би не була симпатія на користь поляків англійської суспільної думки” [148, с. 127]. Австрія також відкинула можливість своєї участі у війні проти Росії [149, с. 315].

Таким чином, дві з трьох союзних держав виявилися не готовими використовувати проти Росії будь-які методи, крім дипломатичних, у випадку відмови Росії від їхніх вимог. Рішуче діяти проти Росії самотужки Франція не могла. Перед урядами трьох держав нависла загроза принизливої дипломатичної поразки. Їм залишалось сподіватися, що Росія погодиться на їх вимоги. Ситуація, яка склалася на той момент, була охарактеризована лордом Пальмерстоном у його листі до голови Форін офіс наступним чином: “або війна, або приниження” [150, с. 128]. Але на відміну від Великої Британії, яка була готова до “приниження”, бо не збиралася воювати, Франція до нього готова не була. Її керівництво та особисто імператор Наполеон III відчували себе зрадженими, насамперед їх союзниками – англійцями [151, с. 317].

Вже в кінці червня Росія різко та категорично відхилила усі вимоги держав і заявила, що польське питання – це внутрішня справа Росії [152, с. 486]. Крім того, російський уряд запропонував скликати конференцію держав, які у свій час розділили Польщу, тобто Росії, Австрії та Пруссії. Тим самим Великій Британії і

Франції було недвозначно дано зрозуміти, що польське питання їх абсолютно не стосується [153, с. 150]. Австрія відхилила російську ініціативу і запропонувала скликати конференцію за участю Великої Британії, Франції, Австрії та Росії. Тепер вже Велика Британія та Франція висловилися проти цього [154, с. 316–317].

Щоб врятувати свій престиж, Франція запропонувала відповісти Росії ідентичними нотами, які б покладали на неї усю відповідальність за напружений стан справ, що склався на той час в Європі, і тим завершити дипломатичні дії проти неї [155, с. 268]. Як наслідок, у першій половині серпня Велика Британія, Франція та Австрія окремо надіслали до Петербургу ноти з ідентичним закінченням. У нотах виражався жаль з приводу відмови Росії від червневих рекомендацій держав і покладалася відповідальність на неї за продовження повстання. Наприкінці нот містилося попередження, що продовження повстання може призвести до важливих наслідків для Росії [156, с. 316–317]. Французька нота, крім того, засуджувала політику Росії та повідомляла, що, зважаючи на те, що Росія не рахувалася з думкою трьох держав, Франція теж повертає собі повну волю суджень і дій. Дослідники вважають цю заяву французького уряду остаточною денонсацією франко-російського союзу [157, с. 171]. У відповіді російського уряду трьом державам від 7 вересня містилася відмова продовжувати дипломатичне листування стосовно польського питання [158, с. 317–318]. Нових представлень трьох держав у Петербурзі зроблено не було [159, с. 228]. Останні ноти трьох держав не змінили реальний стан справ. Дипломатичний конфлікт навколо Польщі завершився повною перемогою Росії.

Але вже через декілька тижнів, а саме 26 вересня, голова Форін офіс лорд Рассел у своєму публічному виступі в шотландському містечку Блергоурі раптом оголосив, що, зважаючи на те, що російський цар відмовився виконати умови, на яких він одержав Польщу за Віденським договором, він втратив й саме право володіти нею [160, с. 342]. Разом з тим міністр підкреслив, що “ні зобов’язання, ні честь Великої Британії, ні її інтереси не змушують нас почати війну з Росією через Польщу” [161, с. 488]. Проте на початку жовтня з ініціативи голови Форін офіс була складена і схвалена англійським урядом нота для уряду Росії, в якій оголошувалося, що Росія порушила свої зобов’язання стосовно Польщі і тому ніяких прав на подальше володіння нею не має. Нота була відправлена послу Непіру для вручення російському уряду. В тогочасних умовах такий крок міг призвести до розриву дипломатичних відносин між двома державами [162, с. 342–343]. Велика Британія запропонувала Франції та Австрії підтримати цю ініціативу. Австрія відповіла, що зробить це за умови, якщо Велика Британія та Франція офіційним договором зобов’язуються підтримати її матеріально у разі війни з Росією. Англійський уряд відмовився піти на це [163, с. 228–229].

Після цього Велика Британія раптом відмовилася від свого рішучого антиросійського виступу. Нота, що оголошувала російського царя позбавленим прав на Польщу, так і не була вручена російському уряду. Замість неї 20 жовтня лорд Непір одержав ноту значно м’якшого характеру. В ній англійський уряд повідомляв Росії, що “не бажає продовжувати листування стосовно польської справи тільки заради суперечки і з задоволенням приймає запевняння, що російський уряд, як і раніше, прихильно налаштований до Польщі та не вороже ставиться до іноземних

держав” [164, с. 345]. Французький дослідник А. Дебідур відзначає, що такі зигзаги в англійській дипломатії були викликані тодішнім бажанням Великої Британії здобути підтримку Франції у врегулюванні датсько-німецького конфлікту, який розпочався в той час [165, с. 228–229]. З цим можна погодитися, але уряд Пальмерстона такими діями також міг провокувати Францію на нові антиросійські кроки, що мусило спричинити ще більше загострення російсько-французьких відносин.

Отже, Велика Британія фактично свідомо пішла на принизливу дипломатичну поразку, щоб посварити Францію та Росію через Польщу. Це завдало удару британському міжнародному авторитету та викликало обурення у її континентального союзника – Франції, яка до такої поразки не була готова та почувала себе зрадженою.

Таким чином, на початок другої половини XIX ст. Велика Британія займала провідне місце в Європі та світі. Колоніальний та економічний статус Великої Британії в значній мірі визначав цілі її тодішнього зовнішньополітичного курсу в Європі та засоби, якими вони реалізувалися. Так, головною метою тодішньої британської європейської політики було збереження миру на континенті та балансу сил, закладеного рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 років. При її здійсненні Велика Британія надавала перевагу дипломатичним, а не воєнним засобам, та в цілому по можливості уникала своєї участі у воєнних діях на континенті. За таких умов британська метрополія була в безпеці, що давало їй можливість активно займатися своїми колоніями та торгівлею, не турбуючись за тил, зокрема вести колоніальні війни. Успіх політики Великої Британії в Європі у першій половині та середині XIX ст. забезпечувався наступними факторами: острівне розташування, економічна, колоніальна та військово-морська першість, високий міжнародний авторитет, співпраця з континентальним союзником – Францією.

Управління зовнішньою політикою у Великій Британії на початку другої половини XIX ст. здійснювалося на професійному рівні у сучасному розумінні цього слова. Головна роль у проведенні зовнішньополітичного курсу належала голові Форін офіс. Проте голова уряду та монарх серйозно претендували на право керувати зовнішніми справами. Вплив парламенту та суспільної думки на процес здійснення зовнішньої політики в цілому не був значним, але англійські уряди не могли не враховувати їх настрої.

Втручання Великої Британії у польське питання 1863 року поклато край франко-російському союзу, що існував до того, але в цілому призвело до дипломатичної поразки уряду Пальмерстона. Політика останнього щодо Франції під час цього конфлікту викликала значне незадоволення у французького керівництва, що ставило під загрозу майбутню співпрацю обох держав у континентальних справах.

РОЗДІЛ ІІІ

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

3.1. Курс Великої Британії у Західній Європі під час процесу об'єднання Німеччини: 1863–1871 роки

Дослідники пов'язують зміни в європейській політиці Великої Британії з тими європейськими конфліктами та війнами, які супроводжували такий надзвичайно важливий для європейського міжнародного життя 60–70-х років ХІХ ст. процес, як об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, що тривало у 1864–1871 роках. Останній мав декілька етапів. Першим його етапом в історіографії вважається датсько-німецький конфлікт 1863–1864 років [1, с. 50]. На думку більшості науковців, втручання Великої Британії в цей міжнародний конфлікт стало відправною точкою формування нового зовнішньополітичного курсу цієї держави в Європі.

Датсько-німецький конфлікт 1863–1864 років був безпосередньо пов'язаний з так званим “Шлезвіг-Гольштейнським питанням”. Шлезвіг та Гольштейн представляли собою два герцогства, які були розташовані між Данією та Німеччиною (під останньою мається на увазі Священна Римська імперія, а в середині ХІХ ст. – Німецький союз). Із середніх віків датчани та німці боролися за право володіти цими територіями [2, с. 362–367]. Останнє загострення датсько-німецьких відносин через герцогства перед датсько-німецьким конфліктом 1863–1864 років відбулося в середині ХІХ ст. і було пов'язано зі зростанням націоналізму в Європі, зокрема внаслідок революцій 1848–1849 років. Німецький союз та Данія намагалися приєднати герцогства на національному ґрунті [3, с. 391]. Велика Британія в середині ХІХ ст. взяла активну участь у вирішенні Шлезвіг-Гольштейнського питання. Значний внесок у цю справу зробили особисто лорд Пальмерстон та лорд Рассел [4, с. 385–390]. Перебування обох герцогств на певних умовах під владою Данії було закріплено датсько-німецькими домовленостями 1851–1852 років та Лондонським договором 1852 року [5, с. 145–147].

Але у 1863 році датсько-німецький конфлікт через герцогства поновився. Приводом до цього стало порушення Данією своїх договірних зобов'язань. Дослідники виділяють дві фази конфлікту: дипломатичну та воєнну. Дипломатична фаза датується березнем–груднем 1863 року. Цей етап характеризується поступовою ескалацією датсько-німецьких відносин через герцогства. Його основними віхами були такі події: підготовка та ратифікація Данією нової конституції країни, яка порушувала існуючий статус-кво щодо герцогств; приготування Німецького союзу до окупації Гольштейна у відповідь на порушення Данією своїх договірних зобов'язань; припинення особистої унії герцогств з Данією у зв'язку зі смертю датського короля та боротьба за владу над ними між Данією та Німецьким союзом [6, с. 557–569]. Дипломатична фаза конфлікту перейшла у воєнну, коли війська Німецького союзу окупували Гольштейн в кінці грудня 1863 року, а війська Австрії та Пруссії – Шлезвіг у лютому 1864 року. Крім того, австро-пруські війська потім захопили більшу частину території власне Данії [7, с. 527–535]. Датсько-німецька війна, яка розпочалася після окупації Шлезвіга, завершилася повною поразкою Данії. Ця країна була позбавлена прав на обидва герцогства, які перейшли в спільне володіння Австрії та Пруссії [8].

Датсько-німецький конфлікт безпосередньо торкався англійських інтересів. По-перше, мова йшла про загрозу балансу сил у Північній Європі, а по-друге, про договірні зобов'язання Великої Британії. Тому тодішній англійський уряд на чолі з лордом Пальмерстоном вирішив втрутитися. Аналіз джерел та літератури дає можливість автору стверджувати, що втручання Великої Британії в датсько-німецький конфлікт 1863–1864 років складалося з двох етапів. Перший етап охоплює період з липня 1863 року по січень 1864 року, а другий датується січнем–червнем 1864 року. Втручання Великої Британії в конфлікт розпочалося після заяви англійського прем'єр-міністра у парламенті 23 липня 1863 року. У цей день лорд Пальмерстон оголосив, що “політика Великої Британії полягає в збереженні незалежності та цілісності датської монархії” [9, с. 441–442]. Крім того, він застеріг можливих порушників датської незалежності та територіальної цілісності тим, що при реалізації своїх планів вони зіштовхнуться не з однією тільки Данією. Промова голови англійського уряду була розцінена в самій Великій Британії та за кордоном як така, що була спрямована, передусім, проти Німецького союзу, і розумілася в тому сенсі, що Велика Британія у випадку потреби захистить Данію від агресії як одна з держав-гарантів незалежності та територіальної цілісності датської монархії [10, с. 95].

Після того, аж до початку січня 1864 року, тривала активна дипломатична діяльність Великої Британії, яка була спрямована на мирне врегулювання конфлікту. Аналіз дипломатичної кореспонденції за цей період свідчить, що уряд Пальмерстона виступав на боці міжнародного права. Він вимагав від обох конфліктуючих сторін виконання умов Лондонського договору 1852 року та датсько-німецьких домовленостей 1851–1852 років. Але Велика Британія вважала саме Німеччину головним винуватцем та потенційним агресором. Так, всі ці шість місяців англійський кабінет міністрів здійснював потужний дипломатичний тиск, як на Німецький союз в цілому, так і на окремих його членів, передусім, Австрію та Пруссію. При цьому тон англійських заяв був переважно погрозливий та категоричний. Але Велика Британія погрожувала не власним втручанням у конфлікт, а втручанням тих країн, які разом з нею були учасниками Лондонського договору 1852 року, тобто Франції, Швеції, Росії [11, с. 423–448]. При цьому уряд Пальмерстона не підтримував ті кроки цих країн, які, на його думку, могли тоді спровокувати датсько-німецьку війну [12, с. 397]. Велика Британія тиснула на Данію, щоб та не доводила справу до війни з Німеччиною [13, с. 154]. Але автор вважає, що саме на датському напрямку своєї дипломатії уряду Пальмерстона забракло тієї жорсткості та рішучості, яку він демонстрував під час тиску на Німеччину [14, с. 116].

На першому етапі свого втручання в конфлікт англійський уряд також неодноразово намагався врегулювати його шляхом посередництва нейтральних держав. Так, у вересні Велика Британія запропонувала Франції спільне посередництво [15, с. 427, 433–434]. А у грудні 1863 року Велика Британія намагалася організувати демарш нейтральних держав у Копенгагені, щоб змусити датський уряд піти на поступки Німецькому союзу [16, с. 124–128]. Проте всі ці ініціативи успіху не мали.

Перехід конфлікту у воєнну фазу свідчив про поразку англійської політики. На думку автора, це сталося передусім через те, що уряд Пальмерстона, коли втрутився в конфлікт, розраховував на те, що Велика Британія не одна буде захищати міжнародне право, що в цій справі їй допоможуть, передусім, Франція та Росія. Саме цим пояснюється погрозливий та зверхній тон липневої промови лорда Пальмерстона та заяв, які Велика Британія майже півроку потому робила німецькій стороні. Проте цей розрахунок виявився помилковим. Потенційні англійські союзники, в цілому, неохоче брали участь у дипломатичних ініціативах англійського уряду. Більш того, вже під час дипломатичної фази конфлікту Росія та Франція дали зрозуміти Великій Британії, що не будуть силою зброї захищати положення Лондонського договору 1852 року. Але французький уряд при цьому зробив обмовку про те, що в принципі може виступити разом з Англією на боці міжнародного права, але лише за умови її готовності вдатися до будь-яких дій, зокрема воєнних. Уряд Пальмерстона виявився неготовим до цього та відмовився [17, с. 153–158].

Історики відмічають, що Велика Британія була в значній мірі сама винна в тому, що опинилася на початку 1864 року у фактичній ізоляції. Вони вважають, що своєю політикою під час польського питання 1863 року Велика Британія зіпсувала свої відносини як з Росією, так і зі своїм континентальним союзником – Францією. Автор погоджується з цим. Більш того, відмова англійського уряду від французького проекту конгресу для вирішення всіх спірних європейських питань у листопаді 1863 року зіпсувала англо-французькі відносини ще більше. В англо-американській історіографії з цього приводу навіть існує думка, що відмова Великої Британії від конгресу спричинила остаточний кінець англо-французької співпраці, яка існувала в першій половині та в середині XIX ст. Як наслідок, Велика Британія у 1863 році втратила свого єдиного континентального союзника і фактично опинилася в ізоляції на міжнародній арені [18, с. 138–143].

Аналіз дипломатичної кореспонденції свідчить, що в тому, що політика англійського уряду на першому етапі його втручання в конфлікт зазнала поразки, певну роль також зіграла позиція тодішнього голови англійської дипломатії лорда Рассела, який, зокрема, вважав, що для Великої Британії було важливо зберегти за собою свободу дій. Як наслідок, Форін офіс через це недостатньо сильно тиснув на Данію, щоб та пішла на поступки, і з цієї точки зору уряд Пальмерстона ніс відповідальність за подальшу ескалацію конфлікту [19, с. 131]. Крім того, на позицію уряду Пальмерстона також вплинули миролюбні заяви пруського уряду, які насправді були нещирими [20, с. 109–110].

Отже, станом на початок січня 1864 року уряд Пальмерстона не зміг захистити міжнародне право та підтвердити діями зроблені ним жорсткі заяви. Через це престиж та авторитет Великої Британії в Європі опинився під загрозою. Голова уряду та голова Форін офіс прийшли в цей час до висновку, що єдиний вихід для Великої Британії з тодішнього скрутного становища полягав в її відмові від виключно дипломатичного втручання в конфлікт. Вони вважали, що Велика Британія мусить бути готова надати матеріальну допомогу Данії, навіть самотужки, якщо цього будуть вимагати обставини. Але в реалізації своїх планів ці урядовці одразу наштовхнулися на потужний опір, як з боку більшості своїх колег по

урядовому кабінету, так і з боку королеви Вікторії [21, с. 161–191]. Як наслідок, другий етап втручання Великої Британії в датсько-німецький конфлікт пройшов під знаком боротьби всередині англійського керівництва між прихильниками дій, які виступали за надання Данії матеріальної допомоги з боку Великої Британії, та прихильниками невтручання Великої Британії у війну. Хоча перший табір очолювали лорд Пальмерстон та лорд Рассел, другий табір виявився значно більшим та потужнішим [22, с. 171–177]. Зазначимо, що дипломатичний корпус виступав тоді за втручання Великої Британії в конфлікт [23, с. 162]. Англійська суспільна думка протягом конфлікту в цілому була на боці Данії [24, с. 569].

Треба відзначити, що розбіжності в англійському уряді стосовно позиції, яку Велика Британія мала зайняти щодо датсько-німецького конфлікту, існували вже під час липневої промови лорда Пальмерстона. Доказом цього є вже той факт, що тоді прем'єр-міністр говорив не від імені кабінету міністрів, а лише виражав свою власну думку [25, с. 116]. Дослідження листування королеви Вікторії під час конфлікту демонструє, що монарх з самого початку виступала проти Данії [26, с. 377–384]. Зокрема, це підтверджується її ставленням до місії лорда Водехауза – представника англійського уряду, який організував невдалий демарш держав у Копенгагені в грудні 1863 року. Королева Вікторія була проти його кандидатури саме тому, що він був відомий своїми продатськими поглядами. Через свого особистого секретаря генерала Грея вона перед від'їздом Водехауза намагалася тиснути на нього, щоб протягом своєї місії він “не надавав перевагу Данії, а використовував однаково жорстку мову і до Данії, і до Німеччини”. Коли це не вдалося, вона змусила голову Форін офіс змінити в цьому дусі інструкції Водехауза [27, с. 155–157]. Явне германofільство королеви під час датсько-німецького конфлікту неодноразово критикувалося в пресі та парламенті [28, с. 215, 372]. Лорд Пальмерстон 4 січня 1864 року навіть закликав її пам'ятати, що вона є, передусім, англійським монархом і повинна керуватися насамперед англійськими інтересами [29, с. 140]. Але королева продовжувала блокувати всі намагання прихильників дій [30, с. 156].

Боротьба всередині англійського керівництва, яка точилася весь другий етап втручання Великої Британії в конфлікт, призводила до того, що кроки Великої Британії на міжнародній арені в цей період іноді виглядали досить суперечливо. Так, неодноразово голова уряду та голова Форін офіс, або разом, або окремо, бувало й без відома королеви та інших міністрів, віддавали накази флоту відправлятися до датських берегів на захист Данії та закликали до подібних заходів інші нейтральні держави. Але коли це ставало відомо, прихильники невтручання в уряді та королева змушували їх скасовувати та відмінити всі свої дії [31, с. 180–191].

Як наслідок, престижу та авторитету Великої Британії завдавався ще більший удар, а урядова політика ставала об'єктом критики всередині країни. Так, 4 лютого лідер опозиції лорд Дербі виступив в парламенті з різкою критикою голови Форін офіс та назвав його політику в датсько-німецькому конфлікті “політикою вплутування та втручання”. Зокрема, він відзначив, що “...в усій своїй дипломатичній кореспонденції, де б Рассел не втручався, а він втручався скрізь, він повчав, сварився, погрожував, але потім завжди відступав ... як англієць, я принижений у своїх власних очах результатом управління Расселом нашими іноземними справами. Завдяки нинішньому уряду в нас зараз немає жодного

союзника в Європі ... Велика Британія – це велика країна, яка ніколи не давала обіцянку без наміру її виконати, ніколи не погрожувала без готовності здійснити погрозу ... однак, нині Велика Британія в такому становищі, що її погрози не сприймають, її мова сміховинна, а її протести сприймаються з презирливою байдужністю малими та великими європейськими державами” [32, с. 446].

Останню надію зупинити війну та врятувати Данію від поразки уряд Пальмерстона покладав на конференцію держав-учасниць Лондонського договору 1852 року, в якій також взяли участь обидві воюючі сторони. Вона була скликана в Лондоні у квітні 1864 року [33, с. 182]. Але боротьба всередині англійського керівництва та відсутність єдності серед нейтральних держав призвели до того, що конференція через два місяці закрилася безрезультатно. Більш того, під час її роботи англійська делегація на чолі з лордом Расселом визнала, що Шлезвіг та Гольштейн втрачені для Данії [34, с. 194–197]. Це означало, що Велика Британія змирилася з денонсацією Договору 1852 року та з порушенням балансу сил на півночі Європи.

Провал конференції сприяв остаточній перемозі прихильників невтручання в англійському уряді. 25 червня 1864 року англійський кабінет міністрів на своєму засіданні прийняв рішення оголосити нейтралітет Великої Британії у війні, але з застереженням, що він може бути переглянтий у випадку захоплення Копенгагена та загрози існуванню Данії як незалежної держави (див. дод. Б). 27 червня це рішення було повідомлено парламенту. Під час дебатів лорд Рассел намагався виправдати урядовий курс у конфлікті. Свою промову він закінчив заявою, що “уряд під час конфлікту повною мірою зберіг честь Великої Британії та зробив все можливе для збереження миру в Європі” [35, с. 285–316].

Парламент дав свою оцінку урядовому курсу під час дебатів 4–9 липня [36, с. 580]. Політика уряду Пальмерстона в конфлікті, зокрема діяльність лорда Рассела на посаді голови Форін офіс, була, в цілому, жорстко розкритикована та засуджена [37, с. 573–574]. Аналіз матеріалів дебатів свідчить про те, що найбільш ґрунтовною та яскравою була промова Б. Дізраелі – одного з лідерів опозиції, з якою він виступив 4 липня в палаті громад. Він справедливо відзначив, що Велика Британія була єдиною з країн-учасниць Лондонського договору 1852 року, яка з самого початку намагалася втрутитися в датсько-німецький конфлікт. “Своєю позицією в польському питанні та відмовою від французького проекту конгресу Велика Британія втратила свого головного союзника – Францію. Англійський уряд не пішов мудрим та гідним курсом тієї ж Франції, яка з самого початку відмовилася брати участь у датсько-німецькій війні, хоч мала на це повне право, бо в неї були набагато більші інтереси в справі, ніж у Великої Британії. Разом з тим Велика Британія також не стала на шлях реальної підтримки Данії та захисту балансу сил у Європі. Її уряд обрав курс, якому не було прикладів в історії – політику, яка складалась з погроз та обіцянок, які Велика Британія не збиралася виконувати”, – вважав Б. Дізраелі. У заключній частині промови оратор прийшов до висновку, що “відкрито проголошена політика уряду, а саме підтримка незалежності та цілісності Данії, цілком провалилася”. Внаслідок цього, “престиж Великої Британії в Європі впав до рекордно низької відмітки, що, у свою чергу, призвело до зменшення гарантії миру на континенті” [38]. Подібна жорстка критика була висловлена й іншими ораторами. Так, депутат Кобден 5 липня у своїй промові про англійську політику в датсько-

німецькому конфлікту оголосив, що вона є “свідченням повної нікчемності нашої зовнішньої політики” [39, с. 573–574]. Липневі дебати завершилися голосуванням вотуму недовіри уряду. Останній одержав поразку в палаті лордів [40, с. 580]. Але в палаті громад уряд отримав більшість і тому залишився при владі [41, с. 908].

Липневі дебати в англійському парламенті з приводу політики уряду під час датсько-німецького конфлікту справили велике враження на тодішню англійську політичну еліту. Так, 8 липня міністр фінансів В. Гладстон у своєму щоденнику записав: “...липневі дебати стануть епохою в нашій зовнішній політиці. Нам треба багато про що подумати і зробити висновки” [42, с. 120]. Крім того, один з лідерів опозиції граф Стенлі у своїй статті в газеті “The Times” від 20 жовтня 1864 року оголосив, що “1864 рік є початком нової ери в англійській дипломатії, заснованій на невторчанні” [43, с. 373]. А депутат Р. Кобден 23 листопада, у своїй промові перед виборцями в Рочдейлі, сказав такі слова: “...у нашій зовнішній політиці відбулась велика зміна, яку можна прирівняти до революції. Після фіаско на останньому засіданні з датського питання наш Форін офіс ніколи знову не спробує втягнути нас у будь-яке європейське ускладнення в ім’я балансу сил чи з династичною метою. Віднині ми будемо дотримуватися абсолютного невторчання відносно континентальних справ. Невтрчання буде політикою всіх майбутніх урядів нашої держави” [44, с. 110].

Огляд робіт російських та англо-американських дослідників свідчить, що більшість з них визнає, що внаслідок своєї поразки в датсько-німецькому конфлікті 1863–1864 років Велика Британія фактично почала проводити новий зовнішньополітичний курс в Європі. Більша частина науковців використовує для його позначення термін “політика невторчання”. Хоча в історіографії не вказується точна дата прийняття цієї політики, дослідники стверджують, що вона проводилася Англією вже під час австро-пруської війни 1866 року.

Австро-пруська війна була прямим наслідком датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років та того безкарного порушення принципів міжнародного права, яке відбулося під час нього. Приводом до австро-пруської війни знову стало питання володіння герцогствами Шлезвіг та Гольштейн, але на цей раз конфлікт розгортався між Австрією та Пруссією. Метою Пруссії була анексія обох герцогств [45, с. 106]. Але згідно з Гаштейнською угодою від 14 серпня 1865 року герцогства були поділені: Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія – Гольштейн [46]. Ця угода викликала осуд та критику в Європі. Зокрема, Франція офіційно протестувала проти неї “як акта сваволі та насильства над населенням герцогств” [47, с. 84]. Але тодішній уряд Пальмерстона не висловив ніякого офіційного протесту. Англійським дипломатичним представникам за кордоном лише було повідомлено, що “для англійського уряду укладання цієї угоди є неповагою принципів публічного права”. Вони були проінструктовані “не повідомляти спеціально таку точку зору свого уряду, а повідомити про неї лише при нагоді, якщо це буде потрібно” [48].

Аналіз листів королеви Вікторії свідчить, що вона не схвалила таку позицію свого уряду [49, с. 276–277]. Англійський монарх різко засудила Гаштейнську конвенцію, поклавши головну провину за її укладання на Пруссію, та вважала курс цієї держави щодо герцогств “ганебним” [50, с. 272–273].

Гаштейнська угода не зупинила австро-пруський конфлікт. Загроза австро-пруської війни почала вимальовуватися вже навесні 1866 року [51, с. 113]. Але, як виявилось, уряд Д. Рассела, який став прем'єр-міністром після смерті лорда Пальмерстона у 1865 році, не збирався активно втручатися у врегулювання кризи в австро-пруських відносинах, принаймні на боці Австрії. Так, 7 березня Форін офіс відкинув заклик австрійського уряду надати Австрії допомогу проти Пруссії. Свою відмову англійський уряд пояснив тим, що “після свого невдалого виступу на користь Данії під час датсько-німецького конфлікту Велика Британія втратила інтерес до питання герцогств; вона збереже суворий та безсторонній нейтралітет в австро-пруській війні, але не відмовиться від свого посередництва заради миру та підтримки балансу між двома ворогуючими німецькими державами” [52, с. 223–225].

Уряд лорда Рассела виступив з посередництвом в австро-пруському конфлікті вже на початку березня 1866 року. Разом з тим Велика Британія намагалася переконати пруське керівництво не доводити справу до війни з Австрією, зокрема, застерігала Пруссію, що наслідки такої війни важко передбачити. 17 березня англійський уряд дізнався про схильність пруського короля прийняти посередництво Великої Британії [53, с. 99]. Тому 18 березня голова Форін офіс таємно запропонував останнє пруському уряду [54, с. 5]. На наступний день королева Вікторія отримала листа від кронпринца Пруссії, в якому намір пруського короля з приводу англійської пропозиції підтверджувався [55, с. 305]. Зважаючи на це, англійський кабінет міністрів прийняв рішення офіційно запропонувати своє посередництво Пруссії та Австрії [56, с. 228]. Однак реалізувати це рішення не вдалося через те, що Пруссія зненацька поставила умовою своєї згоди на посередництво визнання Англією виключного права Пруссії на окупацію обох герцогств. Це виявилось для Великої Британії неприйнятним [57, с. 307–311].

Одночасно з переговорами про посередництво голова англійського уряду 12 березня у своєму меморандумі висунув власний план врегулювання австро-пруського конфлікту. Він передбачав зробити герцогом Шлезвіга та Гольштейна принца Ольденбурзького під патронажем трьох нейтральних держав – Франції, Великої Британії та Росії. План лорда Рассела знайшов сприятливий відгук у деяких європейських столицях, але через опір королеви Вікторії та тодішнього голови Форін офіс лорда Кларендона від нього довелося відмовитися [58, с. 225–227].

Листи англійського монарха того часу свідчать про велику занепокоєність королеви перспективою війни в Німеччині. Так, 26 березня королева звернулася до свого уряду з відчайдушним проханням запобігти австро-пруській війні [59, с. 308–309]. 30 березня Вікторія написала меморандум, який за її словами “показував абсолютну необхідність для Великої Британії спробувати щось зробити у союзі з Францією, щоб зупинити війну...” [60, с. 314]. Листування лорда Рассела з головою Форін офіс показує, що він розцінив заклик королеви як “силове втручання Великої Британії в австро-пруський конфлікт для недопущення пруських проектів відносно герцогств”. Сам голова уряду категорично висловився проти цього, бо вважав непослідовним для Великої Британії брати участь в австро-пруській війні через герцогства після її відмови у 1864 році воювати за них з Пруссією та Австрією та покладав на Австрію провину за ситуацію, що склалася. Крім того, тогочасний

конфлікт жодним чином, на його думку, “не торкався англійської честі та англійських інтересів” [61, с. 311].

Думка прем'єр-міністра знайшла підтримку в уряді, бо на наступний день лорд Кларендон повідомив королеві Вікторії про те, що кабінет міністрів виступив “проти активного та прямого втручання країни в австро-пруський конфлікт”. При цьому, він додав до аргументів голови уряду на користь цього рішення такі тези: “Франція нині не готова співробітничати з Англією; даний конфлікт – це внутрішня справа Німеччини; внутрішні та зовнішні справи не дозволяють Великій Британії втрутитися”. Голова англійської дипломатії також зазначив, що навіть у союзі з Францією Велика Британія не могла тоді використовувати погрози. На його думку, це могло втягнути її в необхідність дії, а “час для неї пройшов” [62, с. 314–315]. Крім цього, лорд Рассел у своєму листі до королеви від 1 квітня додав, що англійський кабінет вирішив, що “поки Бісмарк очолює прусський уряд, Велика Британія не повинна самотужки давати пораду або втручатися в тодішній конфлікт на боці Австрії” [63, с. 231].

9 квітня Форін офіс наказав англійським дипломатичним представникам у малих німецьких державах та при Німецькому сеймі – головному органі Німецького союзу, оголосити, що “як Великій Британії не шкода бачити, як Німеччина стане жертвою громадянської війни, поки війна буде обмежуватися тільки межами Німеччини, це не буде серйозно загрожувати англійським інтересам”. В інструкціях також містилася відмова Великої Британії від посередництва в тодішньому конфлікті [64, с. 236].

У той же день англійський уряд дізнався про прусський законопроект реформи Німецького Союзу, який передбачав створення єдиних для всієї Німеччини парламенту, військово-морського флоту, збройних сил, митного і торгового законодавства, єдиного управління залізницями та засобами зв'язку, єдиної консульської служби за кордоном, охорони німецького судноплавства та морського прапора, а також громадянства [65, с. 89]. Форін офіс прореагував на це наступною заявою: “Англійський уряд вважає ці заходи такими, що мають європейське значення, але активно діяти Велика Британія, швидше за все, не буде, хоча і не збирається бути простим спостерігачем такої великої зміни Віденської системи” [66, с. 236].

Така пасивна позиція Великої Британії стосовно тодішніх подій у Німеччині, які створювали пряму загрозу балансу сил у Центральній Європі, пояснюється в історіографії тим, що англійський уряд тоді все більше починав вважати та примирюватися з думкою, що посилення Пруссії буде тільки на користь Великій Британії. Так, лорд Пальмерстон ще у 1863 році написав листа лорду Расселу, в якому доводив, що сильна Німеччина буде вигідна для інтересів Великої Британії, оскільки вона стане противагою Франції та Росії [67, с. 78]. Ця теза знаходить певне підтвердження в листі голови Форін офіс до посла у Франції лорда Коулі від 6 квітня 1866 року. У ньому лорд Кларендон писав: “Рассел знаходить цілком правильним, що Пруссія повинна розпоряджатися військовими ресурсами північної Німеччини ... я не згодний з цим, хоча ми звичайно не повинні втручатися, щоб запобігти цьому ...” [68, с. 230]. Але автор вважає, що також не можна виключати і той факт, що поява думки англійських можновладців про те, що сильна Пруссія

принесе користь Великої Британії і тому Пруссії не треба заважати, могла свідчити про нездатність Великої Британії завадити агресивним планам прусського уряду, особливо після втрати нею континентального союзника та її ганебної поразки у датсько-німецькому конфлікті 1863–1864 років.

У будь-якому випадку, австро-пруська війна ще не почалася, а англійський уряд вже був налаштований своїм невтручанням у неї фактично дати Пруссії карт-бланш у Німеччині. Зважаючи на це, в певній мірі стає зрозуміло, чому Велика Британія надала лише моральну підтримку австро-пруським переговорам щодо взаємного роззброєння, які мали місце у квітні 1866 року [69, с. 165–166]. На думку автора, це не в останню чергу сприяло зриву цих переговорів [70, с. 192]. Проте листи королеви Вікторії підтверджують, що вона, на відміну від свого уряду, не поділяла його погляди на кризову ситуацію в Німеччині. Зокрема, Вікторія не покладала надії врегулювати тодішній конфлікт мирним шляхом. Але одних зусиль англійського монарха для цього було замало. Так, її особисте звернення до прусського короля 10 квітня з закликом “запобігти лихам війни, яка буде вестися заради амбіції та уявлених образ...” не мало успіху [71, с. 317–318].

Тодішня напружена ситуація в Центральній Європі ускладнювалася перспективою втручання Італії в можливу австро-пруську війну на боці Пруссії. Італія, яка тоді, як і Німеччина, переживала процес об’єднання, прагнула приєднати Венецію, якою володіла Австрія. Аналіз джерел свідчить, що англійське керівництво знало про таку небезпеку. Так, у своєму меморандумі від 13 березня лорд Рассел згадував про загрозу війни на два фронти для Австрії та виражав стурбованість цим [72, с. 226]. Але, зважаючи на фактично пропруську позицію Великої Британії в конфлікті, не англійський уряд, а саме уряди Італії та Франції намагалися врегулювати кризу в австро-італійських відносинах, що виникла через Венецію. Зокрема, ці дві держави запропонували австрійському уряду поступитися Венецією на користь Італії в обмін на територіальну або грошову компенсацію [73, с. 87–88].

Матеріали Форін офіс свідчать, що англійський уряд, в принципі, підтримав ініціативу Франції та Італії та, навіть, приєднався до неї. Так, посол лорд Коулі 31 березня та 14 квітня одержав інструкції через австрійського посла у Франції Меттерніха таємно переконувати австрійський уряд прийняти цей план якомога швидше, поки Італія та Пруссія не уклали між собою союз проти Австрії. Однак уряд останньої категорично відхилив пропозицію поступитися Венецією на користь Італії [74, с. 231].

Поки три держави переконували Австрію, тривали секретні пруссько-італійські переговори про воєнний союз [75, с. 88]. 8 квітня вони завершилися підписанням таємного договору про спільні воєнні дії двох держав проти Австрії [76, с. 4]. Коли Австрія дізналася про це, її уряд заявив, що готовий добровільно поступитися Венецією, якщо Італія залишиться нейтральною в майбутній австро-пруській війні та заплатить за Венецію гроші. Але Італія відхилила цю пропозицію [77, с. 93–94].

Англійський уряд тоді ще не знав про пруссько-італійський союз. Тому 16 квітня лорд Рассел через австрійського посла в Лондоні Аппоньї зробив пропозицію уряду Австрії добровільно передати Венецію Італії. Він переконував укласти цю угоду якомога скоріше, підкреслював виграш від неї для Австрії і

застерігав, що в противному разі Австрія залишиться без союзників і в результаті війни втратить не тільки Венецію, але й інші свої володіння. Австрія категорично відмовилася [78, с. 231–232].

Меморандум королеви Вікторії від 6 травня демонструє, якою була позиція англійського уряду в конфлікті на той час. Так, уряд Рассела відмовився самотужки, без Франції, звертатися до конфліктуючих сторін заради збереження миру. Відносно будь-якої демонстрації сили англійського флоту, кабінет вирішив, що “буде недостатнім, якщо ми будемо діяти на самоті, і ми дуже послабимо себе загрозливою політикою, якщо не підтвердимо її справами” [79, с. 325–326]. Франція заявила про свій нейтралітет у можливій війні 4 травня [80, с. 226–227].

Останньою спробою мирним шляхом розв’язати конфлікт став проект європейського конгресу, який 8 травня запропонувала Франція [81, с. 130]. Спочатку англійський уряд відмовився брати у ньому участь. Дослідники вважають, що причиною цього була недовіра Великої Британії до Франції та Росії, які могли на конгресі вимагати перегляду існуючих міжнародних угод [82, с. 194]. Крім того, лорд Кларендон особисто вважав, що конгрес не зможе відвернути загрозу війни і замість нього пропонував застосувати статтю Паризького трактату 1856 року про посередництво, а також спільний демарш Великої Британії, Франції та Росії до конфліктуючих сторін з вимогою про демобілізацію та збереження статус-кво [83, с. 6]. Але після переговорів з Францією уряд лорда Рассела 10 травня погодився почати переговори про скликання конгресу на основі трьох пунктів: Венеція, герцогства та реформа Німецького союзу [84, с. 143–144].

Аналіз позиції Великої Британії під час переговорів свідчить, що англійський уряд вважав саме венеціанське питання єдиним, яке тоді загрожувало миру. Він виступав за те, щоб Австрія поступилася Венецією в обмін на грошову компенсацію, тому й відкинув принцип територіальної компенсації, запропонований Францією. В австро-італійській війні за Венецію Велика Британія збиралася зберігати нейтралітет. У питанні герцогств уряд Д. Рассела виступав за суверенність Гольштейна та німецької частини Шлезвіга. Датську ж частину він пропонував повернути Данії, а саме питання герцогств пропонував передати на розгляд Німецького союзу. Щодо реформи останнього, Велика Британія “виступала проти всього, що могло зачепити інтереси другорядних німецьких держав на користь однієї з великих німецьких держав”. В австро-пруській війні уряд Великої Британії планував зберігати за собою повну свободу дій [85, с. 144–147]. Деяка зміна позиції англійського уряду щодо кризи в Німеччині деякою мірою знаходить пояснення в листі голови уряду до лорда Кларендона від 17 травня. У ньому лорд Рассел пропонував “у випадку відмови Австрії від Венеції надати їй підтримку будь-якого роду в питанні герцогств” та відзначав, що “Австрія не права в Італії, але права в Німеччині” [86, с. 312].

Під час переговорів Велика Британія також наполягла на тому, щоб замість конгресу була скликана конференція. Під її тиском було вирішено, що компенсація Австрії за Венецію буде предметом обговорення на конференції. Крім того, уряд Д. Рассела оголосив, що “не має наміру застосовувати силу у відстоюванні рішень майбутньої конференції, і не хоче брати на себе нездійсненні зобов’язання” [87, с. 148–151]. Відповідно, французька пропозиція про те, що Велика Британія, Франція

та Росія повинні представити свою програму Австрії, Пруссії та Італії з висловленням “твердого наміру розв’язувати міжнародні конфлікти на користь миру”, була відхилена Великою Британією як така, що могла означати політику дій [88, с. 7]. 19 травня англійський уряд погодився з текстом запрошення на конференцію, яка мала відбутися в Парижі [89, с. 151]. 24 травня запрошення було надіслано урядам Австрії, Пруссії та Італії [90, с. 468]. Цим державам пропонувалося “дипломатично, в інтересах миру, вирішити питання про герцогства, Венецію та реформу Німецького Союзу” [91, с. 106]. У запрошенні не було вимоги попередньої демобілізації, але висловлювалося сподівання, що воєнні приготування будуть припинені на час роботи конференції.

Незважаючи на те що Пруссія та Італія прийняли запрошення, Австрія зробила це із застереженням, яке було розцінено як відмова. Через це проект конференції провалився, а разом з ним – і остання надія мирного вирішення австро-прусьсько-італійських ускладнень [92, с. 158–159]. Вже 7 червня Пруссія ввела свої війська в Гольштейн [93, с. 112]. 10 червня прусський уряд направив малим державам Німецького союзу новий проект устрою Німеччини під егідою Пруссії. Останній повністю виключав Австрію зі складу нового Союзу [94, с. 469]. Австрія відповіла на це розривом дипломатичних відносин з Пруссією та провела через Сейм рішення про мобілізацію збройних сил Німецького союзу проти неї [95, с. 238]. 14 червня Пруссія заявила про свій вихід з Союзу та його ліквідацію [96, с. 213]. Вже 16 червня прусські війська вторглися у Саксонію, Ганновер та Гессен [97, с. 229]. У свою чергу 20 червня Італія оголосила війну Австрії [98, с. 469].

Після того як уряд лорда Рассела дізнався про рішення Пруссії в односторонньому порядку ліквідувати існуючий устрій Німеччини, англійський представник при Сеймі відкликаний не був, що можна розглядати як незгоду Великої Британії з курсом Пруссії [99, с. 213]. 21 червня Форін офіс оголосив прусському уряду, що “англійський уряд вважає, що Німецький союз зобов’язаний своїм існуванням загальній згоді усіх європейських держав; він був прийнятий як найважливіша європейська інституція всіма німецькими державами; одна держава не має влади розпускати Союз без згоди інших його членів та держав-гарантів”. Проте Велика Британія вирішила обмежити свої дії консультаціями з Францією та Росією з цього питання [100, с. 238]. Але 26 червня кабінет Рассела пішов у відставку через поразку в парламенті з приводу внутрішніх реформ. До влади прийшла опозиція на чолі з графом Дербі [101, с. 281].

Дебати в англійському парламенті, які відбулися 9 та 20 липня з приводу обговорення програми нового уряду та його позиції щодо війни, мали, на думку автора, вирішальне значення у формуванні нової європейської політики Великої Британії. По-перше, їх аналіз підтверджує існуючу в історіографії тезу про те, що після своєї поразки в польському питанні 1863 року та датсько-німецькому конфлікті 1863–1864 років Велика Британія фактично стала проводити новий зовнішньополітичний курс в Європі. По-друге, дебати свідчать, що в самій Великій Британії останній отримав назву “політики невтручання” [102, с. 118–176]. По-третє, офіційне визнання “політики невтручання” та остаточне оформлення її принципів відбулося 9 липня 1866 року в парламенті, коли лорд Дербі представляв програму нового уряду. Так, у своїй промові він оголосив наступні принципи “політики

невтручання”: відмова від довгострокових договірних зобов’язань, зокрема, уникання участі у міждержавних союзах; невтручання у внутрішні справи інших держав без крайньої необхідності або якщо це буде пов’язано з небезпечними наслідками; відмова давати пораду іншим країнам з приводу їх внутрішніх чи зовнішніх справ, якщо вони самі не запитають про неї; утримання від погроз, якщо немає наміру їх виконувати. Крім того, “політика невтручання”, на його думку, полягала в тому, що Велика Британія мала проводити політику нейтралітету щодо конфліктів та війн, які безпосередньо не зачіпали англійських інтересів, але при цьому не мусила принципово відмовлятися від свого посередництва в них [103, с. 735–737].

У цілому мета нової європейської політики Великої Британії полягала в тому, щоб мати свободу дій в Європі. Автор вважає, що найбільш змістовно та вичерпно сутність “політики невтручання” була викладена депутатом Леїнгом 20 липня в парламенті. “Політика невтручання не означає політику миру за будь-яку ціну при будь-яких обставинах, але є розумною рішучістю без необхідності не вплутувати себе в іноземні ускладнення”, – зазначив він. Отже, виходило, що “політика невтручання” могла бути згорнута у певних обставинах та проводилася доти, поки англійські інтереси не були під загрозою. Дійсно, той же Леїнг відзначав: “...якщо з’являться солідні причини для справедливої та необхідної війни, ми підемо на неї усі разом ... тому що ми вирішили проводити принципи невтручання доти, поки не відчуємо крайньої необхідності відійти від них” [104, с. 1217–1226].

У той же час дебати також показали, що в парламенті були критики та противники “політики невтручання”. Аналіз їх виступів свідчить, на думку автора, що всі вони побоювалися того, що англійські уряди, зокрема уряд лорда Дербі, зайдуть у здійсненні “політики невтручання” занадто далеко, що призведе до втрати Великою Британією свого авторитету в Європі та статусу великої держави [105, с. 1226–1235]. Вихід з ситуації ці діячі бачили в проведенні “політики невтручання” “без втрати національної честі та гідності Великої Британії ...” [106, с. 1146–1153].

Аналіз листування королеви Вікторії з новим головою уряду демонструє, що вона цілком поділяла ці погляди. Так, коли лорд Дербі запропонував призначити на посаду голови Форін офіс свого сина Стенлі, відомого апологета “політики невтручання”, вона висловила прем’єр-міністру своє побоювання, що новий голова англійської дипломатії “може бути схильним зайти занадто далеко в лінії невтручання...” [107, с. 352–353]. Але відповідь, яку отримала королева, занепокоїла її ще більше. Голова уряду дав їй зрозуміти, що цілком поділяє погляди свого сина на європейську політику Великої Британії. Лорд Дербі виявився таким же завзятим прихильником “політики невтручання”, як Стенлі [108, с. 353–354].

Стурбованість деяких депутатів та королеви з приводу того, що уряд Дербі доведе “політику невтручання” до гротеску і через це завдасть шкоди англійським інтересам та престижу, підтвердилася 20 липня в парламенті. Промова графа Стенлі в цей день, на думку автора, продемонструвала, що він мав схильність розуміти “політику невтручання” як політику миру за будь-яку ціну та міг дійсно зайти у її проведенні, як зазначила королева, “занадто далеко” [109, с. 1252–1257].

Поки у Великій Британії відбувалася зміна уряду, в ході австро-пруської війни відбувся перелом. 3 липня при Садові відбулася вирішальна битва між

австрійськими та пруськими військами, яка закінчилася повною перемогою Пруссії [110, с. 103]. Вже 4 липня австрійський уряд звернувся до Франції з проханням про посередництво та погодився передати французькому імператору Венецію, якщо він допоможе укласти перемир'я [111, с. 114–116]. Наполеон III прийняв австрійську пропозицію та запропонував воюючим сторонам укласти перемир'я [111, с. 184]. Вже 26 липня Австрія та Пруссія підписали в Нікольсбурзі перемир'я на пруських умовах [113, с. 198]. Ці умови докорінно порушували закріпленій на рівні міжнародних угод баланс сил у Центральній Європі. Так, вони передбачали розпуск Німецького союзу; утворення на його території на півночі від ріки Майн Північнонімецького союзу на чолі з Пруссією; право останньої на анексію Шлезвіга, Гольштейна та декількох німецьких держав. Німецькі держави, розташовані на півдні від Майна, зберігали своє незалежне в міжнародному відношенні існування; Австрія мусила “піти” з Німеччини [114, с. 209–211].

Аналіз позиції уряду Дербі щодо австро-пруської війни демонструє, що він був ще більше налаштований підтримувати Пруссію, ніж попередній англійський уряд. Так, 9 липня лорд Дербі оголосив в парламенті, що війна жодним чином не зачіпає англійську честь та англійські інтереси і відзначив, що його уряд має намір зберігати “суворий та безсторонній нейтралітет між ворогуючими сторонами”, але не буде проти свого посередництва в конфлікті, якщо воно зможе зупинити війну та відновити мир [115, с. 735–737]. У свою чергу, 20 липня голова Форін офіс у парламенті дав таке визначення тодішній війні: “Ніколи ще не було такої великої європейської війни, яка б так мало зачіпала національні інтереси Великої Британії”. З приводу можливих дій уряду в конфлікті міністр оголосив, що “якщо Англію заклинуть дати пораду, і уряд побачить, що вона буде мати практичну цінність, він надасть її”. Крім цього, він сказав: “Я не бачу в утворенні сильної компактної імперії в Північній Німеччині та її існуванні ніякої шкоди чи загрози для Великої Британії” [116, с. 1252–1257].

Як наслідок, уряд графа Дербі повністю відмовився втручатися в хід війни, але своєю дипломатією значно сприяв тому, щоб Пруссія здобула в ній перемогу. Так, Велика Британія підтримала французьку пропозицію перемир'я [117, с. 258]. При цьому, як свідчать листи голови Форін офіс до посла лорда Коулі від 7, 12, 13 та 14 липня, граф Стенлі особисто не вірив в успіх французького посередництва, тому що був взагалі проти втручання нейтральних держав у хід війни. Він заперечував ідею європейського конгресу для врегулювання конфлікту та вважав, що Австрія прогнала війну і врятувати її нікому. Завдання англійського уряду, на його думку, полягало тільки в тому, щоб у дипломатичній формі допомогти Франції переконати Австрію прийняти пруські умови перемир'я. Тому, коли ці умови стали відомі, Форін офіс визнав їх “помірними при тогочасних обставинах” та висловив упевненість, що Австрія їх прийме [118, с. 240–242]. Разом з тим, 21 липня англійський уряд відхилив прохання уряду Австрії про посередництво [119, с. 256]. Велика Британія також відмовилася від пропозиції Росії скликати європейський конгрес за підсумками війни для обговорення майбутнього устрою Німеччини [120, с. 121]. Більш того, Форін офіс дав зрозуміти пруському уряду, що Велика Британія очікує, що Пруссія також відмовиться від конгресу, що й сталося [121, с. 262–263].

8 серпня Форін офіс зробив офіційну заяву, в якій висловив жаль, що умови Віденського миру 1815 року знову порушені, і при цьому жодна держава, що підписала його, не протестувала. Ця заява була, на думку автора, лицемірною, бо в ній разом з тим підкреслювалося, що “Велика Британія не несе відповідальності за дії, які Пруссія прийняла для свого посилення за рахунок сусідніх держав; англійський уряд не має наміру заперечувати проти них та залишає за собою повну свободу дій” [122, с. 246].

Листи королеви Вікторії демонструють, що її опір “політиці невтручання” та пропрусській позиції уряду був на той момент вже зламаний. Так, у листі до голови Форін офіс від 7 серпня вона визнала “величезне бажання Німеччини бути об’єднаною під верховною владою Пруссії” і оголосила, що “сильна, об’єднана, ліберальна Німеччина буде найбільш корисним союзником для Великої Британії” [123, с. 364].

Позиція Великої Британії у війні, а саме те, що офіційний Лондон не втрутився у неї та не дозволив це зробити іншим великим державам, зокрема Росії, відіграла значну роль у перемозі Пруссії. Вже 23 серпня Празький мир закріпив остаточну перемогу цієї держави у війні [124]. Мир між Італією та Австрією був укладений 3 жовтня у Відні. Італія одержала Венецію [125]. Все це означало, що Австрія “пішла” не тільки з Німеччини, але й з Італії, що було значним порушенням рішень Віденського конгресу 1814–1815 років та існуючого балансу сил в Європі, а, отже, суперечило традиційним континентальним інтересам Великої Британії.

Деякі дослідники, зокрема В. Мосс, вважають, що певну роль у тому, що Велика Британія не втрутилася у війну та сприяла перемозі Пруссії, відіграла та обставина, що англійські правлячі кола тоді не розуміли, що події в Німеччині – це не просто бажання Пруссії заволодіти новими територіями, а саме процес утворення єдиної німецької держави під її егідою [126]. Автор не може повністю погодитися з цією тезою. Дійсно, матеріали парламентських дебатів від 11 червня доводять її правомірність. У цей день, обговорюючи критичний, на їх думку, стан справ на європейському континенті, англійські парламентарі приділили головну увагу не тодішнім подіям у Німеччині, а саме питанню Венеції. Австро-пруське протистояння взагалі майже не обговорювалося. Власне австро-пруський конфлікт трактувався ораторами, передусім, як питання володіння герцогствами Шлезвіг та Гольштейн і міг бути вирішений, на їх погляд, арбітражем. Але тодішні англійські урядовці розуміли, які важливі події відбувалися тоді в Німеччині. Так, міністр фінансів В. Гладстон відзначив у цей день у своїй промові, що “те, що має місце в Німеччині – це боротьба за владу в Німеччині, а питання герцогств є лише приводом” [127, с. 118–176]. Прем’єр-міністр лорд Рассел, як свідчить його листування з королевою, також добре знав, що насправді стоїть на карті в австро-пруській війні [128, с. 30–31].

Переважає більшість російських та англо-американських дослідників, зокрема В. Сергеев, Л. Шнеерсон, К. Бурн, відзначають, що Велика Британія проводила “політику невтручання” і після австро-пруської війни, принаймні до утворення Германської імперії у 1871 році [129]. У цей період у Західній Європі відбулися два значні міжнародні конфлікти: люксембурзький конфлікт 1867 року та франко-пруська війна 1870–1871 років. Аналіз позиції Великої Британії щодо них дозволяє

підтвердити чи спростувати цю тезу.

Люксембурзький конфлікт 1867 року між Францією та Пруссією був спричинений австро-пруської війною 1866 року. Справа полягала в тому, що режим Наполеона III сприйняв посилення Пруссії внаслідок війни як загрозу французьким інтересам та вже в серпні 1866 року вимагав від Пруссії територіальної компенсації [130, с. 125]. Після категоричної відмови берлінського керівництва та невдалих, майже піврічних, переговорів про союз, французький уряд вирішив обмежити свої територіальні домагання Люксембургом. Він зробив спробу отримати його шляхом прямих переговорів з нідерландським королем – сувереном Люксембурга [131, с. 42]. Переговори проводилися в суворій таємності, але, через зацікавленість у цій справі Пруссії, про них повідомили останній. Інтерес Пруссії в Люксембурзі полягав у тому, що це герцогство, яке до 1866 року входило до Німецького союзу, вважалося німцями німецькою землею. Крім того, у люксембурзькій фортеці з 1815 року базувався прусський гарнізон. Незважаючи на маленьку територію, Люксембург мав важливе політичне та стратегічне значення, як для Пруссії, так і для Франції. Статус герцогства, як володіння короля Нідерландів, був гарантований Лондонським договором 1839 року [132, с. 11–12]. Угода про передачу Люксембурга Франції була підготовлена 22 березня 1867 року та мала бути ратифікована до 5 квітня [133, с. 408].

Аналіз записів в щоденнику графа Стенлі свідчить, що Форін офіс дізнався про переговори Франції та Нідерландів з приводу передачі Люксембурга і про стурбованість цим Пруссії 26 березня 1867 року. У цей день, у бесіді з пруським послом у Великій Британії Бернсторфом, Стенлі порадив уряду Пруссії “не робити угоду по Люксембургу причиною сварки з Францією, пам’ятати про власні великі територіальні придбання внаслідок австро-пруської війни та про перевагу примирення з Францією”. 29 березня англійський уряд дізнався від посла лорда Коулі, що Нідерланди висувають обов’язковою умовою укладання угоди згоду на неї Пруссії. Але 31 березня пруський посол повідомив Стенлі, що Пруссія не згодна на передачу Люксембурга Франції. Голова Форін офіс 2 квітня оголосив Бернсторфу у відповідь, що “уряд Великої Британії не думає втручатися в цю справу”. А у розмові з французьким послом граф Стенлі відзначив, що “англійський уряд не бачить причин заперечувати проти передачі Люксембурга Франції в тому випадку, якщо це може запобігти франко-пруському конфлікту”. Сам міністр особисто прийшов до висновку, що Пруссія вела подвійну гру. З одного боку, вона заохочувала Францію в її планах на Люксембург, а з іншого – намагалася перешкоджати їй досягти успіху в цьому [134, с. 294–298]. На сьогодні дослідниками доведено, що це було дійсно так.

1 квітня, у день, на який було призначене підписання угоди про передачу Люксембурга Франції, Пруссія оголосила свій офіційний протест [135, с. 227]. А 3 квітня пруський уряд офіційно порадив уряду Нідерландів не поступатися Люксембургом Франції [136, с. 64–66]. Як наслідок, нідерландський король відмовився підписати угоду про передачу герцогства [137, с. 298].

Французький імператор Наполеон III був настільки розлючений скасуванням проекту угоди з вини Пруссії, що одразу заговорив про війну. Уряди обох країн почали апелювати до Великої Британії за підтримкою та переконувати її втрутитися,

кожен на свою користь. Так, 12 квітня французький посол від імені свого уряду звернувся до голови Форін офіс з проханням посередництва Великої Британії в конфлікті. У той же час він дав йому зрозуміти, що “для Франції небезпека полягає в окупації люксембурзької фортеці пруським гарнізоном; виведення гарнізону може зробити можливим дружнє та мирне врегулювання ситуації” [138, с. 12].

Вже 22 квітня королева Вікторія написала листа до короля Пруссії з проханням піти на поступки заради збереження миру та вивести пруський гарнізон з Люксембургу [139, с. 161]. Але уряд графа Дербі не збирався брати участь у врегулюванні конфлікту й обмежився тільки висловлюванням думки, що останній повинен бути розв’язаний мирними засобами. Так, 5 квітня Стенлі оголосив в парламенті, що Велика Британія не повинна втручатися в цю “невелику справу збільшення території Франції, коли вона спокійно і навіть схвально дивилася на величезне об’єднання Німеччини внаслідок війни 1866 року”. Міністр відзначив: “Хоча люксембурзький конфлікт може мати серйозні наслідки для миру в Європі, він не зачіпає жодного англійського інтересу прямо або побічно, і Велика Британія залишається абсолютно вільною та незв’язаною у своїх діях у цій справі”. Голова англійської дипломатії також сказав, що “якщо буде потрібно будь-яке представлення за Лондонським договором 1839 року, то воно повинно бути зроблено всіма державами, які його підписали, а не однією з них”. Він також висловив сумнів, що характер гарантії, яку надавав цей договір, робить її такою, що її можна було застосувати при тодішніх обставинах. Без сумніву, ця гарантія, на його думку, мала на меті захист інтересів короля Нідерландів у його якості великого герцога Люксембурга та збереження цілісності цієї території, але якщо король добровільно відмовлявся від Люксембурга і ставав однією зі сторін угоди про передачу цієї території, то й гарантія переставала діяти, а сама справа ставала справою тільки Німеччини та Франції [140, с. 1254–1256]. 29 квітня Стенлі повідомив парламенту, що якщо через Люксембург почнеться франко-пруська війна, то Велика Британія прийме стосовно неї позицію суворого та безстороннього нейтралітету [141, с. 1705–1706].

Але втручання Великої Британії у тодішній конфлікт все-таки відбулося. Радянський дослідник Л. М. Шнеєрсон пов’язує це з російським проектом врегулювання конфлікту шляхом колективної згоди країн-учасниць Лондонського договору 1839 року, які мали для цього зібратися на конференцію [142, с. 104–105]. Автор погоджується з цим. Матеріали міністерства закордонних справ Росії, а саме листування російського посла у Великій Британії Бруннова з міністром закордонних справ Росії Горчаковим свідчать, що 29 квітня англійський уряд погодився взяти участь у такій конференції, не заперечував проти її проведення у Лондоні, але бажав, щоб її скликав суверен Люксембурга, тобто король Нідерландів. Стосовно запропонованого Росією проекту, який передбачав надання Люксембургу статусу нейтральної країни під колективною гарантією великих держав, уряд Дербі виступив проти такої гарантії, хоча і “розглядав її як чисто номінальну”, зокрема, “через те, що Велика Британія як морська держава не могла фізично взяти на себе захист безпеки країни, яка не мала виходу до моря”. Проте Велика Британія могла погодитися з такою гарантією “під тиском інших держав”. З приводу нейтралітету Люксембурга англійський кабінет міністрів пропонував перетворити столицю

герцогства у відкрите місто шляхом зриття військових укріплень [143, с.140–142].

30 квітня англійський уряд офіційно повідомив про свою згоду провести конференцію в Лондоні. Вона мала почати свою роботу 7 травня. Участь у ній мали взяти Росія, Франція, Пруссія, Австрія, Нідерланди, Велика Британія та за пропозицією останньої Бельгія [144, с. 143–146]. Записи в щоденнику графа Стенлі свідчать про те, що він особисто шкодував, що Велика Британія погодилась на конференцію, тому що побоювався, що у випадку її провалу всю провину несправедливо, на його думку, покладуть саме на Англію [145, с. 304–305].

Попередні переговори про новий договір розпочалися 3 травня.

Обговорювалися російський та англійський проекти договору. Одразу з'ясувалося, що вони значно відрізнялися один від одного. Так, у російському проекті йшлося про перетворення Люксембурга за прикладом Бельгії у вічно нейтральну державу під гарантією держав-учасниць Договору 1839 року, а в англійському – цього не було. Основна увага в останньому була приділена зобов'язанням Пруссії по виведенню своїх військ з герцогства. Коли російська сторона розкритикувала англійський проект, Стенлі погодився виправити його згідно з побажаннями інших договірних сторін, але з приводу гарантії, про яку йшла мова в російському проекті, попередив, що “англійський парламент виступає проти будь-якого зобов'язання подібного роду, тому уряд Великої Британії зустріне протидію з його боку, якщо погодиться на неї”. Але на бік Росії стали Пруссія, Австрія та Франція.

Як наслідок, 5 травня російська сторона повідомила англійській, що в основу проекту нової угоди має лягти саме російський проект. Граф Стенлі у відповідь оголосив, що Велика Британія погодиться це зробити, але за умови виключення статті, згідно з якою принцип нейтралітету Люксембурга повинен бути забезпечений колективною гарантією держав, які підписали договір. Голова Форін офіс відзначив, що він не може взяти на себе відповідальність, яка покладала на англійський уряд зобов'язання можливого втручання Великої Британії в ту чи іншу суперечку стосовно Люксембурга. Тоді російська сторона, щоб пом'якшити ідею активного втручання, запропонувала англійському міністру вставити в проект договору вираз “моральна санкція колективної гарантії” [146, с. 143–146]. Але Стенлі все одно принципово був проти того, щоб Велика Британія давала подібну гарантію. Він вважав, що “ніколи не було такого часу, коли англійська громадськість була так сильно налаштована проти того, щоб брати на себе будь-які нові зобов'язання в континентальних справах” [147, с. 423].

Матеріали парламентських дебатів того часу свідчать про те, що Стенлі вважав, що для Великої Британії існувало на той час два варіанти уникнути нової гарантії по відношенню до Люксембурга: просто визнати гарантію існуючою і такою, що продовжувала бути в силі, маючи на увазі гарантію, яка була надана Люксембургу за Лондонським договором 1839 року, або обмежити зобов'язання за новою гарантією до простої декларації з боку всіх держав, які нададуть її, шанувати нейтралітет герцогства, визнаний цим договором [148, с. 1786]. Другий варіант, на його думку, був би моральною гарантією і не зобов'язував Англію воювати за Люксембург [149, с. 306–307].

6 травня Стенлі передав російській стороні перероблений англійський проект договору, але у ньому знову було відсутнє згадування про колективну гарантію. У

відповідь уряд Пруссії почав погрожувати, що не візьме участь у конференції доти, поки Велика Британія не погодиться змінити свою позицію з питання гарантії [150, с. 143–146].

Записи в журналі королеви Вікторії свідчать про те, що Стенлі своїм категоричним небажанням взяти гарантійні зобов'язання підтвердив своє реноме найбільш завзятого прихильника невторчання Великої Британії в європейські справи. У цьому він перевершив навіть лорда Дербі. Налякані перспективою франко-пруської війни через Люксембург королева та колеги голови Форін офіс по уряду почали тиснути на нього, щоб він схвалив гарантію. Цей тиск приніс успіх. 7 травня, у день відкриття конференції, Стенлі погодився, в принципі, з колективною гарантією Люксембургу, але “за умови, що її будуть вимагати усі держави” [151, с. 424]. Проте він все-таки відтягнув прийняття Англією пункту про гарантію до 9 травня [152, с. 112]. Англійський міністр, як демонструють записи в його щоденнику, вважав, що відповідальність Великої Британії з приводу нової гарантії буде достатньо важкою [153, с. 308].

Лондонська конференція провела п'ять засідань [154, с. 149]. Вже на четвертому з них, 11 травня, був підписаний договір про нейтралізацію Люксембурга та колективну гарантію його нейтралітету державами-учасниками конференції. Російський проект договору повністю ліг в його основу. На конференції були доповнені тільки ст. 3 та ст. 5, а також додана ст. 6, що ліквідувала зв'язок Люксембурга з Німецьким союзом [155, с. 147]. Згідно з договором прусський гарнізон виводився з люксембурзької фортеці, а її укріплення підлягали зриттю після ратифікації договору. Але Люксембург, на відміну від Бельгії, не одержав від гарантів свого нейтралітету зобов'язань його захисту [156].

Проте, як незабаром виявилось, гарантія, що була надана Люксембургу, не представляла для англійського уряду великої цінності. Так, 14 червня Стенлі в парламенті, відповідаючи на запит, чи не порушує Лондонський договір 11 травня 1867 року принципів “політики невторчання”, оголосив, що гарантія, надана Люксембургу, – це колективна гарантія. На відміну від персональної гарантії вона, на його думку, не зобов'язувала Англію захищати нейтралітет Люксембурга, тим більше самотужки. Стенлі підкреслив, що без рішення всіх держав-гарантів спільно діяти, кожна з них окремо не несе ніяких зобов'язань захищати нейтралітет Люксембурга. Отже, він вважав, що колективна гарантія мала найімовірніше характер моральної санкції, ніж зобов'язання воювати [157, с. 357–358]. Голова Форін офіс був переконаний, що “жодна велика держава без повної своєї дискредитації перед обличчям Європи не могла порушити договір, недавно укладений нею” [158, с. 118].

20 червня голова уряду лорд Дербі, у свою чергу, у відповідь на запити депутатів про ступінь відповідальності Великої Британії за новим договором оголосив, що “гарантія 1839 року, яка забезпечувала нідерландському королю володіння Люксембургом, була окремою, так само, як і гарантія щодо цілісності та нейтралітету Бельгії 1839 року. Вона зв'язувала окремо та індивідуально кожен державу-гаранта. Нинішня гарантія нейтралітету Люксембурга дуже відрізняється від неї. Якби Франція та Пруссія почали конфліктувати та порушили нейтралітет Люксембурга шляхом введення військ на його територію, Велика Британія, якби

гарантія була індивідуальною, повинна була б перешкоджати цьому порушенню, і те ж зобов'язання лежало б на кожному учаснику гарантії. Але нинішня гарантія є тільки колективною, тобто зв'язує всі держави-гаранти у їхній колективній здатності захистити гарантію. Вони всі погодилися шанувати нейтралітет Люксембурга, але жодна з них не повинна виконувати це зобов'язання самотужки. Це найважливіша відмінність нинішньої гарантії від гарантії 1839 року. Нейтралітет Люксембурга можуть порушити дві держави – Франція та Пруссія, але вони є учасниками нинішньої гарантії. Якщо вони разом або роздільно порушують нейтралітет Люксембурга, гарантійні зобов'язання на інших її учасників не розповсюджуються. Так що нинішня гарантія не така вже серйозна відповідальність як дехто з депутатів вважає“ [159, с. 148–151].

Заяви прем'єр-міністра викликали у парламентарів здивування, шок і, як наслідок, критику, яка у цілому була сформульована наступним чином: якщо нова гарантія насправді не передбачала ніякої реальної відповідальності, тоді чому голова Форін офіс так опирався їй, а Пруссія вважала її такою важливою. Голова уряду відповів, що Пруссія добре знала різницю між окремою та колективною гарантією. Стенлі ж довго опирався гарантії, бо знав, що народ Великої Британії не любить ідею гарантій” [160, с. 153–158].

Пояснення графа Дербі не задовольнили парламент. Тому 4 липня дебати поновилися. Уряду був зроблений запит – як він трактує нову гарантію відносно Люксембурга. Лорд Дербі у відповідь знову вказав на різницю між окремою та колективною гарантією. Окрема гарантія, на його думку, зобов'язувала кожного з гарантів зробити все, що було в його силах для її захисту. Колективна ж гарантія зобов'язувала всі сторони колективно, але якщо вони будуть мати розбіжності в думках, гарантія не може примусити одну зі сторін узяти на себе завдання її захисту. Голова уряду підкреслив, що “нинішня гарантія – це більше моральне зобов'язання, справа честі ... Кожна держава-гарант може оголосити порушення нейтралітету Люксембурга як привід до війни, але це її право, а не обов'язок. Велика Британія гарантує нейтралітет Люксембурга тільки разом з іншими державами, а окремо – ні” . У підсумку граф Дербі зазначив, що “нова гарантія відносно Люксембурга – це саме така гарантія, яку вимагав прусський уряд” [161, с. 966–974].

Уряд Пруссії був також здивований такими заявами і зробив запит англійському уряду про те, як їх розуміти. Граф Стенлі у відповідь заявив прусському послу, що голова уряду був невірно інформований, але зазначив, що “для парламентської монархії, якою була Велика Британія, неможливо пов'язувати себе курсом, який може бути прийнятий у майбутньому та при непередбачених обставинах” [162, с. 118].

Отже, позиція Великої Британії в люксембурзькому конфлікті продемонструвала, що уряд Дербі під час нього проводив “політику невтручання”. Але тодішній голова Форін офіс Стенлі намагався надати їй форму абсолютного невтручання, що налякало навіть його колег по кабінету та ледве не призвело до франко-пруської війни.

Розв'язання люксембурзького конфлікту лише на три роки перенесло вирішальну битву Пруссії з Францією. Франко-пруська війна розпочалася в липні 1870 року [163, с. 373]. Приводом до неї стало питання іспанської спадщини. Воно

полягало в тому, що республіканський уряд Іспанії на чолі з маршалом Прімом, який бажав відновити монархію в країні, обрав кандидатом на престол Іспанії прусського принца Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена. Кандидатура Леопольда як представника саме прусської королівської родини не могла у тогочасних обставинах не стати джерелом франко-пруського конфлікту. Тому переговори стосовно його кандидатури велися в найсуворішій таємниці. В історіографії вважається, що ідея зробити принца іспанським королем належала тодішньому прусському канцлеру Бісмарку. Таким чином він хотів спровокувати Францію на війну [164, с. 29].

Як свідчить листування королеви Вікторії, тодішній англійський уряд на чолі з В. Гладстоном дізнався про проект зробити іспанським королем прусського принца 12 березня 1870 року [165, с. 293]. Лист голови Форін офіс лорда Кларендона до королеви від 14 березня свідчить про те, що англійський уряд вважав, що ця справа “не зачіпала жодного англійського інтересу” і мала бути вирішена лише самими Іспанією та Пруссією. Проте, голова англійської дипломатії особисто не сумнівався в тому, що кандидатура принца Леопольда викликає несприятливу реакцію у Франції [166, с. 10–11].

Отже, уряд В. Гладстона з самого початку свідомо усунувся від цієї справи. Але 2 липня іспано-пруський проект став відомий Франції [167, с. 29–30]. Це одразу спричинило франко-пруський конфлікт. Так, 6 липня Франція оголосила, що використає всі засоби, навіть воєнні, щоб запобігти реалізації цього проекту [168, с. 32]. У той же день королівська родина Пруссії звернулася до королеви Вікторії з закликом вплинути на імператора Франції та заспокоїти його [169]. Французький уряд у свою чергу закликав Велику Британію порадити Пруссії та Іспанії відмовитися від кандидатури Леопольда [170, с. 324].

Англійський кабінет міністрів, у цілому, засудив агресивний характер реакції Франції, але оголосив про свою готовність запропонувати своє посередництво для мирного врегулювання конфлікту. Матеріали Форін офіс демонструють, що тодішній англійський посол в Іспанії Лайард одержав інструкції використовувати “всякий тиск, який, на його погляд, не образить іспанський уряд, але допоможе зняти кандидатуру принца Леопольда”. Що стосується Пруссії, то до 9 липня ніяких представлень Форін офіс у Берліні зроблено не було. Підготовлена лордом Гренвіллем, який став головою Форін офіс після смерті лорда Кларендона, депеша для посла в Пруссії чекала схвалення кабінету, який зібрався саме в цей день. У цій депеші англійському послу в Пруссії лорду Лофтусу були надані такі інструкції: “... уникаючи всякої видимості диктату Іспанії або Пруссії представити всю справу так, наче прусський король не санкціонував проект, таємність якого саме і була образою для Франції; вказати прусському уряду на ту небезпеку, в яку він втягує Іспанію, Пруссію та самого принца Леопольда” [171, с. 325–326].

Тим часом, 8 та 10 липня міністр закордонних справ Франції Граммон заявив англійському послу в цій країні Лайонсу, що “добровільне зречення принца Леопольда буде найбільш вдалим вирішенням конфлікту”. Він також закликав англійський уряд “використовувати весь свій вплив, щоб одержати це зречення” [172, с. 327]. Внаслідок потужного тиску, як на офіційному, так і на неофіційному рівні, кандидатура принца Леопольда була знята 12 липня [173, с. 142].

Проте французький уряд не задовольнився цим та висунув нову вимогу до Пруссії. 12 липня Граммон повідомив послу Лайонсу наступне: “Щоб зречення мало повний ефект, здається необхідним, щоб прусський король асоціювався з ним та дав своє запевнення, що він не дасть згоду на кандидатуру Леопольда в майбутньому”. З цього приводу В. Гладстон написав лорду Гренвіллю наступне: “Наш обов’язок показати французькому уряду ту величезну відповідальність, яка впаде на Францію, якщо вона негайно не прийме зречення Леопольда як вирішення усієї справи...” [174, с. 327–328]. Уряд Великої Британії вважав нову французьку вимогу до Пруссії неприпустимою. На його засіданні 14 липня було вирішено “рекомендувати Пруссії, що раз її король погодився на прийняття принцом Леопольдом іспанського трону і через це в певному сенсі став стороною цього рішення, він може з повною гідністю повідомити французькому уряду свою згоду в подібній манері на скасування цього рішення, якщо Франція, у свою чергу, відмовиться від своєї вимоги про зобов’язання стосовно цієї кандидатури в майбутньому. Таке повідомлення за пропозицією дружньої держави буде черговим та найсильнішим доказом бажання короля зберегти європейський мир” [175, с. 32]. Але ця пропозиція була відхилена прусським урядом [176, с. 330].

14 липня в європейській пресі була опублікована так звана “Емська депеша”. У ній містився опис зустрічі прусського короля з французьким послом напередодні. Цей документ в оригіналі не містив нічого такого, що могло образити французький уряд. Однак прусський канцлер Бісмарк відредагував текст депеші перед публікацією так, що з нього виходило, що король різко обійшовся з французьким послом [177, с. 145–146]. На підставі принизливого поводження зі своїм дипломатом уряд Франції 14 липня фактично оголосив війну Пруссії [178, с. 34–35]. Англійський кабінет міністрів закликав Пруссію та Францію звернутися до протоколу Паризького миру 1856 року про посередництво [179, с. 37–38]. 19 липня Франція відхилила цю пропозицію та офіційно оголосила Пруссії війну [180, с. 373].

Аналіз листування королеви Вікторії зі своїми міністрами свідчить про те, що англійський уряд сприйняв франко-пруську війну достатньо серйозно. Незважаючи на те що 16 липня уряд В. Гладстона прийняв рішення проголосити нейтралітет Великої Британії у цій війні, він був готовий до того, що країна все-таки може бути втягнута у неї. Тому урядом були здійснені відповідні приготування, передусім воєнні [181, с. 39–42]. Так, 30 липня англійський уряд вирішив просити в парламенті кредит у 2 млн ф. ст. для збільшення військово-морських сил Великої Британії та збільшення особового складу збройних сил на 20 тис. чоловік [182, с. 53–55]. Франко-пруська війна також викликала у Великій Британії обговорення військової реформи на найвищому рівні. Воно закінчилося прийняттям рішення про збільшення регулярної армії до 107 тис., а резерву – до 120–180 тис. чоловік [183, с. 90–92].

Оголошуючи про нейтралітет Великої Британії, уряд В. Гладстона звинуватив саме Францію у розв’язанні тодішньої війни та вирішив “зберігати у франко-пруській війні таку неупередженість, яка зручна для Великої Британії та корисна обом воюючим сторонам [184, с. 37–39]. Але це не перешкодило англійському уряду почати продаж Франції військового спорядження, зброї, стратегічної сировини. Вже наприкінці липня уряд Пруссії звинуватив Велику Британію в порушенні

нейтралітету та зажадав від неї заборони експорту на всі військові матеріали [185, с. 52–53]. Форін офіс у відповідь повідомив, що виконання пруської вимоги порушить нейтралітет Великої Британії у війні, “зробить його доброзичливим на користь Пруссії” [186, с. 154–155].

Хоча уряд В. Гладстона в цьому випадку фактично надавав матеріальну допомогу Франції, це не свідчило про те, що Велика Британія підтримувала саме цю державу у війні. Доказом цього є той факт, що паралельно Велика Британія взяла тоді активну участь у створенні неформальної міжнародної організації, яка отримала назву “Ліга нейтральних держав”. Ця Ліга була створена для того, щоб локалізувати війну, не допустити участі в ній інших держав. Так, до Ліги увійшли країни, які прийняли нейтралітет щодо тодішньої війни та домовилися не скасовувати його без взаємних консультацій [187, с. 42–43]. Ця домовленість була досягнута шляхом обміну ідентичними депешами між цими державами [188, с. 41–42]. Отже, англійський уряд такими діями демонстрував свій намір дати двом найсильнішим європейським державам того часу – Франції та Пруссії – розібратися між собою самостійно.

Листування голови англійського уряду зі своїми колегами по кабінету та королевою свідчить, що англійський уряд, в принципі, не відмовлявся під час війни від ідеї свого посередництва, але лише за умов, що його будуть просити обидві воюючі сторони, та воно буде мати солідні шанси на успіх [189]. Саме тому уряд В. Гладстона відкинув у вересні заклик Франції про посередництво Великої Британії [190, с. 52–55].

Безумовно, певне послаблення Франції, як держави-конкурента, відповідало англійським інтересам. Однак цілковитий розгром Франції не був вигідний Великій Британії. Однак ознаки поразки Франції намітилися вже восени 1870 року. Пруссія одержувала перемогу за перемогою. У зв’язку з цим уряд В.Гладстона став виражати свою стурбованість з приводу того, що німці можуть вимагати від Франції територіальних поступок [191, с. 349]. Ця стурбованість мала під собою підстави, бо різні джерела повідомляли про те, що Пруссія хоче вимагати від Франції передачі їй провінцій Ельзас та Лотарингія [192, с. 59–60].

Англійський прем’єр-міністр, як демонструють записи в його щоденнику, особисто був категорично проти цього [193, с. 62]. Але рішуче, на офіційному рівні, протестувати він побоювався. Так, у своєму листі до міністра торгівлі Брайта від 12 вересня В. Гладстон розміркував наступним чином: “Рішуче переконувати нині воюючу пруську націю в недоцільності отримання французької території – це серйозна справа. Ми рішуче переконували Росію з приводу Польщі, Пруссію та Німеччину з приводу Данії, але без переваги для тих, кого ми хотіли захистити в обох цих випадках; крім того, у кожному з них ми значно втратили нашу власну моральну вагу. Припустимо, ми скажемо Німеччині безапеляційно, що заперечуємо проти того, щоб німці захопили будь-яку французьку територію, і, припустимо, Бісмарк у відповідь буде вимагати від нас запевнень, що ми скажемо те ж саме Франції, якщо воєнна удача повернеться до неї обличчям. Ми повинні будемо визнати, що не зможемо зробити цього. Ми можемо сказати німцям, що захоплення французької території суперечить їхнім інтересам, але тоді у відповідь вони порадять нам відмовитися від Гібралтару...” [194, с. 357–358]. На думку автора, цей

лист свідчить передусім про фактичну безпорадність Великої Британії в тодішній війні, слабкість її позицій як великої держави та її нездатність захистити свої інтереси. Але головною причиною цього було не тільки те, що Велика Британія тоді не могла зайняти іншу позицію, а й те, що вона не хотіла цього робити. Бажання Великої Британії мати свободу дій в Європі перемогло її небажання бачити Францію значно послабленою та фактично позбавленою статусу великої держави.

Позиція англійського уряду щодо подальших подій у війні доводить це. Так, Велика Британія змирилася не тільки з передачею французьких областей Ельзас та Лотарингія Пруссії, але й усунулася від висловлення своєї позиції з приводу умов миру, які були продиктовані Пруссією Франції [195, с. 368–373]. Це пояснювалося тим, що англійський уряд побоювався, що інакше він буде змушений вдатися до практичних дій, до чого країна, на думку урядовців, не була готова [196, с. 62]. Єдине, що кабінет Гладстона зробив для полегшення становища Франції, це те, що він успішно наполіг на зменшенні суми воєнної контрибуції, яку вона мала виплатити Пруссії [197, с. 121].

Лише одна королева Вікторія реально намагалася допомогти Франції. Так, вона особисто звернулася до прусського короля, щоб він не вимагав територіальних поступок від Франції, але успіху це не мало [198, с. 70–71].

Аналіз джерел свідчить, що англійське керівництво визнавало, що англійські інтереси в Європі внаслідок франко-пруської війни зазнали значної шкоди, тому намагалася виправдати свою політику під час неї. Так, голова Форін офіс 14 листопада 1870 року написав королеві таке: “Рішуча мова не запобігла б війні, яка провокувалася сліпим самозахопленням Франції та можливими інтригами інших. Потрібно завжди пам’ятати, що які не були причини війни, обидві воюючі сторони відмовилися погодитися на протокол Паризького миру 1856 року про посередництво” [199, с. 84–85].

Франко-пруська війна закінчилась підписанням 10 травня 1871 року досить важкого та принизливого для Франції Франкфуртського миру [200]. На політичній карті Європи вперше з 1815 року з’явився справжній континентальний гегемон – Германська імперія.

Таким чином, розглянувши курс Великої Британії у Західній Європі під час процесу об’єднання Німеччини, автор дійшов висновку, що під час датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років уряд Пальмерстона опинився в ізоляції, що в значній мірі сприяло поразці тодішньої британської політики. Міжнародний авторитет Великої Британії в Європі зазнав тоді ще більшого удару. Як наслідок, після датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років Велика Британія почала здійснювати нову політику в Європі – “політику невтручання”. “Політика невтручання” мала здійснюватися виключно дипломатичними засобами, які не передбачали жодного дипломатичного тиску. За допомогою “політики невтручання” Велика Британія намагалася одночасно захищати свої інтереси на континенті та зберігати повну свободу дій, щоб вільно займатися колоніальними справами. Але на практиці це виявилися несумісні речі. Проте англійські уряди не згорнули “політику невтручання”. Це в певній мірі призвело до кардинальної зміни міжнародної обстановки в Європі – появи вперше з 1815 року держави-гегемона – Германської імперії. Балансу сил, закладеному в Європі Віденським конгресом 1814–1815 років,

було завдано фактично смертельного удару. Це був крах традиційної політики Великої Британії в Європі.

3.2. Бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії

Аналіз англійської політики у західноєвропейському регіоні демонструє, що значний вплив на тогочасну політику Великої Британії в Європі мав бельгійський фактор. Територія Бельгії та прилеглі до неї рейнські землі традиційно мали надзвичайно важливе значення для Великої Британії, передусім через свою близькість до Британських островів [201, с. 174–191]. Так, французький імператор Наполеон I не даремно називав бельгійське місто Антверпен “пістолетом, спрямованим в англійські груди” [202, с. 111]. Крім того, згідно з умовами Лондонського договору 1839 року Велика Британія була однією з держав-гарантів незалежності, територіальної цілісності та нейтралітету Бельгії. Зокрема, відповідно до цієї угоди вона зобов’язалася захищати Бельгію від агресії всіма можливими засобами [203].

На початку 60-х років XIX ст. договір продовжував бути в силі. У будь-яку мить він міг закликати Англію до дій, зокрема воєнних, на користь Бельгії. В умовах “політики невтручання”, яка проводилася Англією після датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років, поставало два питання: про здатність Великої Британії, у випадку загрози для Бельгії, виконати свої договірні зобов’язання перед цією країною та про її спроможність проводити “політику невтручання” за наявності “бельгійського фактору”.

Теоретично напад на Бельгію міг відбутися або з Північного моря, або з території сусідніх їй держав, а саме Франції, Пруссії, Нідерландів та Люксембурга. Але у Північному морі, як і в інших морях, панував англійський флот, тобто напад з цього боку був практично неможливий. Франція та Пруссія були подібно до Великої Британії учасниками Лондонського договору 1839 року. Нідерланди були дружньою для Великої Британії державою. Люксембург фактично був частиною Нідерландів, бо перебував з цією країною в особистій унії. Такий стан справ зберігався протягом першої половини та середини XIX ст.

Але вже на початку 60-х років XIX ст. міжнародна ситуація з точки зору безпеки для Бельгії погіршилася. По-перше, це сталося через прихід до влади у Франції Наполеона III. Під час його правління, тобто у 1852-1870 роках, Франція була найвпливовішою та наймогутнішою європейською державою. До середини 60-х років XIX ст. вона вважалася найсильнішою країною континенту у воєнному плані. Станом на початок 60-х років XIX ст. французький імператор встиг неодноразово продемонструвати агресивний, реваншистський та експансіоністський характер своєї зовнішньої політики. Так, Наполеон III відкрито оголошував своєю головною метою в Європі повернення Франції могутності часів Наполеона I. Він відкрито виступав за скасування домовленостей Віденського конгресу 1814–1815 років, тобто проти існуючої на той час системи європейських міжнародних відносин. Зокрема, Наполеон III хотів розширити кордони Франції на схід за рахунок Бельгії, Люксембурга та пруських земель, розташованих на Рейні. Отже, його плани містили в собі пряму загрозу англійським інтересам.

По-друге, міжнародна ситуація у 60-х роках ХІХ ст. ускладнювалася тим, що Пруссія здійснювала об'єднання Німеччини під своєю егідою. Наявність для Пруссії такого сусіда як Наполеон ІІІ робило неминучим франко-пруський конфлікт, а отже створювало потенційну загрозу для Бельгії та прилеглих до неї територій, бо вони знаходилися саме між двома цими державами. Отже, Велика Британія заради захисту своїх інтересів в Бельгії та прилеглих до неї землях, мала бути зацікавлена в тому, щоб франко-пруського конфлікту не сталося.

Аналіз політики Великої Британії у західноєвропейському регіоні у 1863–1871 роках свідчить про те, що Велика Британія дійсно намагалася не допустити такого конфлікту, причому саме через бельгійський фактор. Так, втручання Великої Британії у польське питання 1863 року розпочалося саме через загрозу франко-пруського конфлікту, яка виникла через прусську підтримку Росії. Так, 8 лютого 1863 року прусський уряд таємно уклав з Росією угоду про взаємодопомогу в придушенні повстання в Царстві Польському. Точні умови цієї угоди, яка отримала назву “конвенція Альвенслебена” за ім'ям прусського уповноваженого, який підписав її, через секретність не були тоді відомі іншим європейським державам [204, с. 21–46]. Зі змісту цього документа було відомо лише те, що він передбачав взаємне перетинання військами обох держав державного кордону з метою переслідування повстанців. Вісті про російсько-пруську угоду викликали тривогу в Європі, підозру про укладення таємного союзу між Росією та Пруссією [205, с. 63–64]. Зокрема, Форін офіс був стурбований цим та одразу почав здійснювати дипломатичний тиск на Пруссію, щоб та повідомила про умови конвенції Альвенслебена та передала копію цього документа англійському уряду [206, с. 53].

Але набагато більшу тривогу у Великій Британії викликала не стільки сама конвенція, скільки реакція на неї Франції. Так, 17 лютого французький уряд звинуватив пруське керівництво в тому, що “воно своїм втручанням у польські справи підбурює поляків усіх трьох частин Польщі на боротьбу за своє національне визволення та, тим самим, відроджує польське питання на міжнародній арені” [207, с. 175]. А через два дні англійський уряд дізнався від посла в Парижі лорда Коулі про намір Наполеона ІІІ організувати колективний демарш протесту Великої Британії, Франції та Австрії в Берліні з приводу конвенції Альвенслебена. 21 лютого французький посол у Великій Британії повідомив голові Форін офіс про те, що “хоча французький уряд не має тексту конвенції, він впевнений, що ця угода містить достатньо неприємного, щоб створити несприятливе враження від цього документу”. Посол заявив, що прусський уряд своїм курсом відродив польське питання. Уряд Франції хотів знати чи поділяє англійський уряд його погляди [208, с. 111–112]. Лорд Рассел відповів послу, що “уряд Великої Британії цілком поділяє погляди французького уряду” [209, с. 58–59]. Зважаючи на це, у той же день Франція офіційно звернулася до Великої Британії та Австрії з пропозицією направити уряду Пруссії спільну ноту протесту проти конвенції Альвенслебена [210, с. 168].

Але, як виявилось, заява голови Форін офіс французькому послу не відповідала дійсності. Засідання англійського уряду, яке відбулося того ж дня, засвідчило, що переважна більшість його членів, зокрема прем'єр-міністр, вважали, що французька ініціатива диктувалася прихованими планами територіального розширення за

рахунок Пруссії на Рейні [211, с. 67–68]. Лише лорд Рассел виступав на користь втручання в конфлікт на боці поляків в союзі з Францією [212, с. 112]. Як наслідок, уряд вирішив зайняти вичікувальну позицію [213, с. 68].

Дипломатична кореспонденція, яку вів Форін офіс з приводу конфлікту, свідчить, що дипломатичний тиск Великої Британії на прусський уряд після цього посилювався. Так, 21 лютого англійське міністерство закордонних справ оголосило уряду Пруссії заяву наступного змісту: “Велика Британія не схвалює підписання російсько-прусської конвенції, більше того, конвенція викликала обурення англійської нації в цілому; Франція обурена ще більше, тому, якщо Пруссія не буде обережна, то не виключена франко-прусська війна; Пруссія повинна відмовитися від конвенції та не співробітничати з Росією у придушенні польського повстання” [214, с. 60–61]. 23 лютого лорд Рассел подав на затвердження королеві Вікторії проект депеші, яка мала бути відправлена до Берліна. У депеші вказувалося, що англійський уряд розглядав конвенцію Альвенслебена “як акт невиправданого втручання, який негативно впливав на польські суб’єкти Пруссії, надавав підтримку свавілля Росії в Царстві Польському і міг бути використаний іншими європейськими державами для виправдання свого втручання в конфлікт на користь повстанців” [215, с. 112–113]. А 24 лютого, коли уряд Пруссії, який знав про французький проект демаршу, зробив уряду Великої Британії запит про те, чи буде демарш спрямований тільки проти Пруссії або також й проти Росії, Форін офіс оголосив, що ці кроки будуть спрямовані тільки проти Пруссії. Разом з тим англійське зовнішньополітичне відомство вимагало від прусського уряду відмови від конвенції Альвенслебена. З дипломатичної кореспонденції можна побачити, що всі тодішні антипруські дипломатичні заходи Великої Британії робилися передусім з метою запобігти франко-прусському конфлікту, який, на думку англійського уряду, міг виникнути через антипольську позицію Пруссії та в підсумку призвести до французької анексії прилеглих до Бельгії рейнських земель, які знаходилися у складі Пруссії [216, с. 86–87].

Але королева Вікторія, як демонструє її листування з окремими міністрами, була налякана рішучими дипломатичними діями свого уряду проти Пруссії. Зважаючи на французьку ініціативу демаршу проти Пруссії, вона побоювалася, що Велика Британія на ґрунті своїх антипруських дій буде втягнута Францією у війну проти Пруссії, що створить, на її думку, загрозу англійським інтересам на Рейні через появу там французьких військ. “Я дуже схвильована французьким тоном і пропозиціями щодо Польщі і думаю, що ми ні в якому разі не повинні дозволити втягнути себе в війну з Німеччиною. Я щоразу здригаюсь при думці про те, що, якщо ми не будемо дуже уважні і дуже стримані в наших зверненнях до Франції, нас втягнуть у війну. Французькі пропозиції неминуче приведуть нас до конфлікту з Пруссією, і ми будемо мати французьку армію на Рейні ще до того, як встигнемо обернутися. Сподіваюся, що кабінет не зробить такого необачного кроку”, – писала вона 23 лютого голові державної ради лорду Гренвіллу [217, с. 66–67].

Саме тому, на думку автора, королева відмовилася тоді затвердити текст вищевказаної депеші голови Форін офіс до прусського уряду. 24 лютого вона повернула її міністру та оголосила йому, що “дане питання настільки серйозне і може привести до таких серйозних наслідків, що вона не бажає санкціонувати будь-

який крок, який ще не був повністю розглянутий урядом”. Королева також відзначила, що кабінет міністрів повинен дати Пруссії можливість вийти з труднощів самостійно, шляхом припинення дії конвенції Альвенслебена. Хвилювання королеви було настільки великим, що вона не зупинилася на цьому та у той же день направила свого особистого секретаря генерала Грея до членів уряду Гренвілля та Вуда. Як свідчить зміст її інструкції Грею, “він мусив переконати їх в очевидній небезпеці позиції, яка виникла через курс Пруссії у відношенні до польського повстання та бажання Франції знайти на основі цього курсу привід до власного втручання”. Названі міністри у відповідь завірили королеву, що “зроблять усе можливе, щоб уряд не пішов на будь-який поспішний та необачний крок, який міг утягнути Англію в небезпечні ускладнення”. Разом з тим, лорд Гренвілль повідомив королеві, що через осуд курсу Пруссії в конфлікті в самій Великій Британії “в принципі буде важко уникнути жорсткого представлення прусському уряду з боку Великої Британії” [218, с. 112–113].

25 лютого англійський уряд знову зібрався для обговорення своєї позиції щодо польського питання [219, с. 170]. Пропозицію Франції про спільний демарш проти Пруссії було відхилено [220, с. 567]. Текст депеші лорда Рассела для прусського уряду від 23 лютого був відповідно відредагований. З нього було видалено все, що було схоже на вимогу до Пруссії. Був доданий параграф, у якому вказувалося, що прусський уряд, при бажанні, може вийти з труднощів, які він сам собі створив, шляхом припинення дії конвенції Альвенслебена. Таким чином, у депеші залишився тільки протест Великої Британії проти політики Пруссії, яка привела до укладання конвенції. Однак міністри вважали, що навіть протест може спровокувати Францію на агресію проти Пруссії [221, с. 69–70]. Як наслідок, уряд прийняв рішення обмежитися окремим представленням у Берліні у формі дружнього застереження [222, с. 186]. Невідомо, чи були такі рішення англійського уряду прямим наслідком тиску з боку королеви на окремих міністрів. Але, на думку автора, певний вплив цей фактор все-таки мав.

Офіційно Форін офіс повідомив про відмову Великої Британії від французької пропозиції про спільний демарш з протестом в Берліні проти конвенції Альвенслебена 29 лютого [223, с. 114]. Як наслідок, французький уряд був вимушений тоді відмовитися від своєї ініціативи [224, с. 91]. Про його реакцію на відмову Великої Британії свідчить депеша посла Коулі до лорда Рассела від 3 березня. У ній вказується наступне: “Тут панує повне розчарування через егоїстичну, на думку французів, політику Великої Британії ... кажуть, що Велика Британія завжди спонукає інших діяти в момент небезпеки, але потім сама тікає, щоб отримати всі вигоди з ситуації за чужий рахунок” [225, с. 138–140]. Верхня палата французького парламенту навіть звинуватила Велику Британію в тому, що вона намагалася змусити Францію воювати за поляків [226, с. 231]. На думку автора, ці звинувачення мали під собою певні підстави. Англійський уряд у свій час повідомив уряду Франції, що цілком поділяє його думку щодо втручання Пруссії в конфлікт. Проте, коли справа дійшла до дії, тобто демаршу протесту в Берліні, Велика Британія відмовилася від нього. Така поведінка дійсно виглядала провокацією.

Згідно з рішенням кабінету міністрів Великої Британії від 25 лютого про окреме подання в Берліні голова Форін офіс 2 березня відправив послу в Пруссії Б'юкенену свою депешу від 23 лютого, перероблену на засіданні уряду 25 лютого [227, с. 114]. У цій ноті в спокійному тоні оголошувалося, що втручання Пруссії в польсько-російські відносини викликало несприятливе враження у англійського суспільства [228, с. 175]. Водночас, прусському уряду було повідомлено, що суспільна думка Великої Британії не дозволить англійському уряду стати на бік Пруссії у разі нападу на неї Франції. Велика Британія вимагала від Пруссії шляхом дотримання повного нейтралітету в польському питанні позбавити Францію всякого приводу для агресії [229, с. 187]. На думку автора, англійський уряд блефував. Він втрутився у конфлікт саме через загрозу франко-прусського конфлікту, який, у свою чергу, загрожував англійським інтересам на Рейні. Тому заява про те, що Велика Британія не втрутиться в нього не була у цілому щирою.

Дипломатичний тиск Великої Британії на Пруссію приніс успіх. 4 березня посол Б'юкенен повідомив, що прусський канцлер Бісмарк завірив його, що конвенція Альвенслебена не буде мати ніякого практичного результату [230, с. 142–143]. Днем раніше подібну заяву зробило російське міністерство закордонних справ [231, с. 172–173]. Як наслідок, вже 9 березня голова Форін офіс оголосив королеві, що питання про конвенцію знято з порядку денного [232, с. 116]. Відповідно, 11 березня послу Б'юкенену було наказано більше не вимагати копію конвенції від прусського уряду. Офіційно це мотивувалося тим, що цей документ не був ратифікований та реалізований [233, с. 164]. 15 березня міністерство закордонних справ Франції, у свою чергу, визнало, що вважає питання з конвенцією Альвенслебена вичерпаним [234, с. 202].

Однак навіть після цього підозри Великої Британії щодо агресивних планів Франції продовжували існувати. Так, лорд Коулі у листі до голови Форін офіс від 17 березня попереджав про загрозу для рейнських земель та Бельгії з боку Франції, яка могла скористатися польським питанням для реалізації своїх агресивних планів в цьому регіоні [235, с. 233–235]. Проте загроза франко-прусського конфлікту не поновилася. Отже, англійська дипломатія змогла тоді успішно відвести можливу загрозу для Бельгії та прилеглих до неї територій з боку Франції.

Бельгійський фактор також значно вплинув на позицію Великої Британії під час датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років. Франко-прусський конфлікт був теоретично можливий на той час, тому що Франція зберігала під час датсько-німецького конфлікту свободу дій. Заява французького уряду про те, що Франція не буде воювати на боці Данії, не заспокоїла англійський уряд. Так, лист лорда Пальмерстона до голови Форін офіс від 8 лютого 1864 року свідчить про те, що одним з головних мотивів відмови Великої Британії від французького проекту конгресу в листопаді 1863 року було те, що англійський уряд побоювався того, що Франція підніме на конгресі питання перегляду своїх східних кордонів, тобто кордонів з Пруссією [236, с. 173].

На початку грудня 1863 року англійське керівництво прямо повідомило прусському уряду, що «Велика Британія не збирається брати участь у війні на боці Данії; не в інтересах Великої Британії допустити участь Франції у війні на боці Данії; Велика Британія побоюється війни Франції проти Пруссії, тому що в цьому

випадку англійські інтереси в Бельгії та на Рейні опиняться під загрозою. Велика Британія цінує власні інтереси вище, ніж датське престолонаслідування та герцогства” [237, с. 115].

Про можливість війни Франції на боці Данії проти Пруссії та загрозу на Рейні, яка виходила з такої війни, прем'єр-міністр Великої Британії згадує в своїх листах до королеви Вікторії від 8 січня та 22 лютого 1864 року. В них можна побачити велику стурбованість лорда Пальмерстона з цього приводу [238, с. 144–148, 161–166].

Автор вважає, що бельгійський фактор значно вплинув на ті розбіжності, які існували всередині англійського керівництва під час тодішнього конфлікту. Зокрема, він не дозволив згуртуватися прихильникам дій в уряді. Так, серед контраргументів, які лорд Пальмерстон привів з приводу пропозиції лорда Рассела від 13 лютого 1864 року про спільні англо-французькі дії у випадку можливої відмови Пруссії від англо-французького посередництва в датсько-німецькому конфлікті, був такий: “... не в інтересах Великої Британії пропонувати Франції напасти на рейнські землі Пруссії. Захоплення Францією цієї території створить загрозу для Бельгії” [239, с. 176–177].

До речі, королева Вікторія тоді прореагувала на пропозицію лорда Рассела подібним же чином. 15 лютого вона оголосила йому, “що ніколи не санкціонує заходи, які змогли б переконати Францію взяти участь у нападі на Німеччину та реалізувати свої агресивні плани на Рейні” [240, с. 158–159].

Автор погоджується з існуючою в історіографії думкою, що англо-французький союз міг реально врятувати Данію від поразки у тодішній війні. Але уряд Пальмерстона вирішив, що присутність Франції на Рейні та в Бельгії – це занадто велика ціна порятунку Данії. Отже, фактор французької загрози рейнським землям та Бельгії в значній мірі сприяв поразці англійської політики під час датсько-німецького конфлікту.

Стурбованість англійського керівництва через бельгійський фактор спостерігається також напередодні та під час австро-пруської війни 1866 року. Матеріали Форін офіс свідчать, що англійський уряд на той час продовжував недовіряти Франції через її плани анексії, зокрема на лівому березі Рейну [241, с. 104]. Так, 11 квітня 1866 року голова Форін офіс у листі до посла лорда Коулі, кажучи про перспективи можливої австро-пруської війни, виразив побоювання за Бельгію через загрозу для неї з боку Франції. “Нашою великою турботою повинна бути турбота про Бельгію, і наші ресурси усіх видів повинні бути використані по-господарськи для виконання наших договірних зобов'язань щодо цієї країни. Рассел дуже наполягав, щоб я переказав вам це і просив, щоб ви не втрачали жодної можливості, щоб дати зрозуміти це французькому імператору. Він, можливо, визнає нашу позицію і не спробує поставити нас у складну ситуацію своїм втручанням...”, – писав лорд Кларендон [242, с. 231].

Побоювання уряду Рассела посилилися після публічної заяви французького імператора від 6 травня про те, що він ненавидить Віденські трактати 1815 року [243, с. 194]. Так, бельгійське питання в цей день окремо обговорювалося під час бесіди між королевою Вікторією та лордом Кларендоном про перспективи можливої австро-пруської війни. Вони разом прийшли до думки, що Велика Британія зобов'язана

захистити Бельгію у випадку нападу на неї [244, с. 325–326].

Тривога Великої Британії про безпеку Бельгії та прилеглих до неї територій була виправданою. Саме тоді Наполеон III таємно запропонував прусському уряду союз проти Австрії. Умови цього союзу були наступні: Пруссія отримує повну свободу дій у Німеччині в обмін на поступку Франції німецьких земель між ріками Мозелем та Рейном (без Кобленца і Майнца), тобто безпосередньо територію Пфальца, Ольденбурга, частину Рейнської провінції Пруссії. Але Пруссія відмовилась від цього проекту [245, с. 95]. Крім того, з земель на лівому березі Рейну Франція хотіла створити буферну державу під своїм протекторатом. Про це згадується в австро-французькій секретній угоді від 12 червня 1866 року [246, с. 195].

Про те, що бельгійське питання було одним з найважливіших питань англійської європейської політики на той час, свідчить і те, що 28 червня, під час бесіди королеви з новим прем'єр-міністром Дербі, бельгійське питання обговорювалося окремо. Лорд Дербі запевнив королеву, що його уряд “налаштований у цьому питанні так само рішуче, як і попередній уряд, і також вважає, що цілісність Бельгії повинна бути збережена та захищена” [247]. А 4 липня новий голова Форін офіс Стенлі мав бесіду зі своїм попередником на цьому посту лордом Кларендоном з приводу подій австро-пруської війни. Обидва урядовця погодилися з тим, що небезпека для Бельгії на той час зберігалася [248, с. 258].

Варто відзначити, що особисто бельгійський уряд постійно намагався нагадувати Великій Британії про її зобов'язання перед Бельгією за Лондонським договором 1839 року. Як пише граф Стенлі в листі до посла лорда Коулі від 20 липня 1866 року, бельгійський посол в цей день висловив йому своє хвилювання з приводу можливої загрози для своєї країни. Зокрема, він переконував графа Стенлі в необхідності підтвердження старих або прийняття нових гарантій безпеки Бельгії. Бельгійський дипломат підкреслював, що “хоча ніякий інший договір не може підсилити зобов'язання, ніж ті, які були взяті країнами в 1839 році, бельгійський уряд схвилюваний заявою однієї важливої персони, не пов'язаної з англійським урядом, про те, що Велика Британія залишиться осторонь, якщо на Бельгію буде скоєно напад”. Стенлі у відповідь погодився з тим, що існуючі гарантії по Бельгії не можуть бути посилені новим договором. Але він несподівано зазначив, що “зважаючи на те, що у Великій Британії настрій проти розриву з Францією завжди буде сильним, будь-яка різниця в думці між цими двома державами з приводу Бельгії може бути подана на користь того, що існуючі гарантії не будуть застосовані”. Бельгійський посол запитав, чи Велика Британія дасть знати Наполеону III, що напад на Бельгію призведе до розриву Великої Британії з Францією, на що Стенлі відповів, що “лорд Кларендон вже давав таке запевнення, і що погляди нинішнього та минулого урядів з цього пункту є ідентичними” [249, с. 37].

На думку автора, заяву графа Стенлі про те, що Велика Британія через свої відносини з Францією може не виконати свої зобов'язання перед Бельгією, можна розглядати у тому сенсі, що міністр просто хотів тоді налякати наполегливого бельгійського посла. Однак також не можна виключати, що голова Форін офіс, зважаючи на його справжню ненависть до будь-якої дії взагалі, дійсно міг

розмірковувати про це.

Швидке закінчення австро-пруської війни зняло бельгійське питання з порядку денного. Але вже через декілька тижнів воно з новою силою привернуло увагу англійського уряду. Причиною цього стала вимога Франції територіальної компенсації від Пруссії у зв'язку з її значним посиленням внаслідок війни. Цю вимогу була висунута 5 серпня 1866 року. Зокрема, Наполеон III вимагав від Пруссії повернення Франції кордонів 1814 року, тобто тих німецьких земель, які були розташовані на Рейні [250, с. 134]. Як зазначає граф Стенлі у своїх мемуарах від 7 серпня, реакція англійського уряду на цю вимогу була наступною: “Ми були налякані телеграмою з Парижа, в якій імператор вимагав від Пруссії кордонів 1814 року і навіть більше ... ніяких деталей не повідомлялося, залишається невідомим чи це є спроба домовитися, чи погроза, найімовірніше останнє” [251, с. 263]. 8 серпня королева Вікторія висловила прем'єр-міністру свою крайню стурбованість з приводу французької заяви і відзначила, що “Велика Британія не може залишатися пасивним спостерігачем таких дій”. Вона чекала від уряду “негайного та термінового розгляду цього питання” [252, с. 364–365]. Треба зазначити, що англійське керівництво передбачало можливість такого кроку з боку Франції. Наприкінці липня 1866 року Стенлі заявив французькому послу, що “при необхідності Франція може шукати компенсацій у Німеччині, але не сміє торкатися Бельгії” [253, с. 116].

На засіданні англійського кабінету 10 серпня було вирішено, що посол лорд Коулі повинен вимагати запевнень від французького уряду, що зміна кордонів 1814 року не порушить нейтралітет Бельгії. Якщо такі запевнення не будуть надані, він мав висловити твердий протест з боку уряду Великої Британії. Проте в той же день бельгійський посол повідомив Стенлі, що французький посол у Бельгії запевнив бельгійського короля, що Франція не вимагає жодного шматка бельгійської території. Одночасно у Форін офіс прийшла телеграма від англійського посла у Пруссії лорда Лофтуса про те, що Пруссія відмовилася поступатися будь-якою німецькою територією [254, с. 264-265]. Остаточню уряд Великої Британії заспокоївся після того, як 14 серпня Франція офіційно оголосила, що не збирається вимагати від Бельгії кордонів 1814 року [255, с. 17–18].

Але подальші події повністю виправдали найгірші побоювання англійського керівництва через рейнські землі та Бельгію у зв'язку з агресивними планами Франції. Усього через дві доби після своєї заспокійливої заяви французький уряд почав з Пруссією переговори про ту ж саму територіальну компенсацію, але тепер у суворій таємності. Ці переговори, які тривали з серпня 1866 року до початку 1867 року, містили в собі пряму загрозу для нейтралітету, територіальної цілісності та незалежності Бельгії. Так, Франція хотіла укласти з Пруссією оборонний та наступальний союз, щоб отримати її згоду на приєднання до Франції рейнських земель, Люксембурга та Бельгії. Уряд Наполеона III навіть передбачив заходи, які повинні були зменшити опір Великої Британії, якщо б така агресія мала місце. Так, передбачалося, що бельгійське місто Антверпен мало одержати статус вільного порту, а також не мусило бути приєднаним до Нідерландів. Проект союзного договору передбачав, зокрема, що Пруссія мала допомогти Франції зброєю, якщо це знадобиться, проти будь-якої держави, яка спробує перешкодити Франції приєднати

Бельгію. Це зобов'язання вступало в дію також у тому випадку, якщо Франції або Пруссії загрожувала агресія з боку третьої держави. Таким чином, цей союз фактично був спрямований проти Великої Британії. Проте переговори провалилися з ініціативи Пруссії. Союзний договір так і не був підписаний [256, с. 21–22].

Незважаючи на таємність франко-пруських переговорів, чутки про них досягли Великої Британії. Так, міністр фінансів Б. Дізраелі у своєму листі до Стенлі від 30 грудня 1866 року повідомив йому, що Франція, нібито, домовилася з Пруссією отримати Бельгію в обмін на своє визнання прусської анексії південнонімецьких країн [257, с. 469]. Не маючи ніяких доказів про існування такої угоди, Стенлі вирішив тоді, що це вигадка [258, с. 282]. Такою ж була реакція голови Форін офіс на лист королеви від 9 січня 1867 року, в якому вона висловила міністру свою стурбованість з приводу загрози Бельгії з боку Франції. Королева посиалася на повідомлення секретаря англійського посольства у Франції Фейна та стверджувала, що “канцлер Бісмарк, а також імператор та уряд Франції, щонайменше, окремі міністри, виношують план захоплення Бельгії”. Вікторія хотіла, щоб “англійські послы в цих країнах були проінструктовані стежити за подіями і не зневажати нічим у розмові, яка може бути піднята з цієї теми, щоб дати чітко зрозуміти, що Велика Британія ніколи не буде спокійно стояти осторонь, або залишатися пасивним спостерігачем будь-якої спроби, яка буде спрямована проти цілісності чи незалежності Бельгії”. Стенлі у відповідь заявив, що не вірить у те, що “Франція може напасти на Бельгію при тогочасних обставинах” [259, с. 286–387].

Заява керівника англійської дипломатії від 29 жовтня 1866 року, зроблена принцу Наполеону, племіннику французького імператора, свідчила, що тодішній англійський уряд був рішуче налаштований у питанні Бельгії. Так, у відповідь на запит принца, чи піклується Велика Британія про будь-яку частину Бельгії, крім Антверпена, Стенлі дав позитивну відповідь та підкреслив, що “не відповідає за збереження миру, якщо будь-яка частина Бельгії зазнає нападу” [260, с. 272–273].

Зважаючи на те, що головним потенційним агресором, який міг завдати шкоди Бельгії, Велика Британія вважала саме Францію, здавалося, що її уряд мав бути дуже стурбований, коли в березні 1867 року дізнався, що Франція вела переговори з королем Нідерландів про передачу Люксембурга. Але цього не сталося. Уряд лорда Дербі не бажав жодним чином втручатися в цю справу, бо вважав, що вона не зачіпає англійські інтереси.

Аналіз записів в щоденнику Стенлі свідчить, що з початком франко-пруського конфлікту через Люксембург англійський уряд одразу почав відчувати значний тиск не тільки з боку Пруссії та Франції, а й з боку Бельгії. Бельгійський уряд просив захистити Бельгію від можливої агресії з боку Франції та Пруссії. Так, вже 14 березня 1867 року, відразу після появи чуток про передачу Люксембурга Франції, бельгійський посол у Великій Британії Ван Де Вейер висловив голові англійської дипломатії свою стурбованість з цього приводу та заявив, що “бельгійський уряд вважає це питання серйозним і таким, що може призвести до війни” [261, с. 293]. Через два дні бельгійський посол у бесіді зі Стенлі переконував його зробити публічну заяву, що Велика Британія буде вважати напад на Бельгію приводом до війни. Голова Форін офіс відхилив цю пропозицію та заявив, що “ніхто не загрожує Бельгії війною”. При цьому він підкреслив, що “інтерес англійського уряду в

безпеці Бельгії вже неодноразово висловлювався і немає потреби в будь-якому новому представленні з цього питання” [262, с. 302]. 11 травня Ван Де Вейер знову висловив англійському міністру тривогу свого уряду з приводу можливої загрози для Бельгії. У своєму щоденнику Стенлі в цей день невдоволено зазначив, що “для бельгійського уряду, здається, стало звичкою постійно скаржитися на наявність загрози Бельгії”. Стенлі особисто взагалі не міг зрозуміти практичної користі від гарантій Бельгії за договорами доти, поки не буде потрібно їхнє підтвердження. Останнє він знаходив на той момент зовсім непотрібним, тому що ці гарантії, на його думку, “самі по собі були суворі настільки, наскільки це було можливо” [263, с. 308–309]. Варто звернути увагу на ступінь готовності Стенлі виконувати гарантії Великої Британії відносно Бельгії за Договором 1839 року. “Я готовий піти так далеко, як буде потрібно, на захист Бельгії, але без абсолютного зобов’язання воювати за її незалежність”, – писав він у листі до Б. Дізраелі 22 квітня 1867 року [264, с. 471].

Що стосується Пруссії, то коли прусський посол Бернсторф у бесідах зі Стенлі 3 та 8 квітня 1867 року намагався схилити Англію на бік Пруссії, він шантажував англійський уряд загрозою для Бельгії. Так, він заявив, що “якщо Велика Британія не допоможе Пруссії з Люксембургом, то прусський уряд буде змушений домовитися з Францією і погодитися на приєднання до неї Бельгії”. Стенлі у відповідь на такий відвертий шантаж сказав, що “питання Бельгії – це абсолютно окреме питання; Велика Британія зв’язана захищати Бельгію, якщо на неї нападуть, але не піде на війну заради запобігання ризику можливої атаки на неї в майбутньому”. Голова Форін офіс також зазначив, що він не вірить, що “імператор Наполеон нападе на Бельгію, поки бельгійський народ єдиний і має впевненість у тому, що Велика Британія зобов’язана обороняти її” [265, с. 298–300]. Теж саме Стенлі повторив в парламенті 5 квітня на дебатах з приводу Люксембургу, коли депутат Р. Піль оголосив, що “передача Люксембурга Франції стосується безпеки Бельгії, а також інтересів інших країн, і може втягнути Англію та Європу в нову війну” [266, с. 1250–1256].

Французький уряд також наголошував, що “безпека Бельгії залежить тільки від Великої Британії”, що існує загроза бельгійському нейтралітету з боку Пруссії і попереджав Англію, що, якщо Пруссія не буде його поважати, Франції доведеться ввести свої війська в Бельгію з метою самооборони [267, с. 304].

Увагу британського уряду до Бельгії під час люксембурзького конфлікту намагалася привернути і королева Вікторія. Її побоювання через безпеку Бельгії підсилювалися бельгійським послом. Саме він, на думку Стенлі, спонукав Вікторію до втручання [268, с. 302]. Вже 11 квітня королева заявила Стенлі, що уряд не повинен забувати про небезпеку для незалежності Бельгії, яка впливає з передачі Люксембурга Франції, і нагадала, що Велика Британія зобов’язалася захищати цю країну [269, с. 416–417]. Вікторія вважала, що Бельгія була тоді в небезпеці та вимагала, щоб англійський уряд оголосив французькому імператору, що Велика Британія не дозволить напад на неї. 19 квітня королева написала прем’єр-міністру Дербі лист, у якому заявила наступне: “Святістю договорів, усіма розуміннями честі та всіма розуміннями інтересу, Велика Британія повинна показати світу, що вона не готова зректися свого статусу великої держави; що вона може, якщо треба,

відкинути в бік холодні розрахунки тільки політичної доцільності, і що, якщо виникне така необхідність, вона виконає свої зобов'язання і, навіть якщо буде потрібно, одна захистить незалежність Бельгії усією міццю Британської імперії". Королева наполягала, щоб уряд чітко дав зрозуміти Франції та Пруссії, що "якщо Бельгія буде атакована, то з боку Великої Британії буде так мало зволікання і коливання, щоб прийти їй на допомогу, як у 1826 році, коли прем'єр-міністр Каннінг відправив армію для захисту Португалії від нападу, який їй загрожував з боку Іспанії". Наприкінці листа Вікторія повідомляла, що не хоче бути учасником "національної ганьби, яка впаде на Англію, якщо відбудеться такий акт насильства як захоплення Францією бельгійської території" [270, с. 419–420].

Пропозиції Австрії та Росії приєднати Люксембург до Бельгії за умови, що Франція отримає як компенсацію бельгійську територію по кордону 1814 року, не знайшли ніякої підтримки в англійському уряді. Останній був також принципово проти приєднання Люксембургу до Бельгії [271, с. 301–302]. Пропозиція Росії про те, щоб держави-учасниці Договору 1839 року підтвердили свої гарантії вічного нейтралітету Бельгії, також була відкинута урядом Дербі [272, с. 104–105].

Автор вважає, що бельгійський фактор зіграв не останню роль у тому, що Велика Британія все-таки погодилася взяти участь у конференції для вирішення люксембурзького конфлікту.

Важливим моментом для розуміння ставлення уряду лорда Дербі до зобов'язань Великої Британії перед Бельгією стала його інтерпретація гарантії стосовно Люксембурга за Лондонським договором 11 травня 1867 року. Зважаючи на те, що згідно з цією угодою Люксембург отримав саме колективну гарантію свого нейтралітету, а не окрему гарантію, яка була надана Бельгії у 1839 році, лорд Дербі у своїх виступах в парламенті 20 червня та 4 липня підкреслював, що відповідальність Великої Британії перед Люксембургом жодним чином не можна порівнювати з її відповідальністю перед Бельгією, та зводив її до простого морального зобов'язання, яке жодним чином не зобов'язувало Велику Британію до дії [273, с. 148–151, 968–974]. Але порівняння текстів договорів 1839 та 1867 років не підтверджує цієї різниці. Ст. 2 договору 1839 року просто каже про "гарантію" держав-учасниць. У ній дійсно відсутнє слово "колективна", але й немає слова "окрема". На думку англо-американських дослідників, цей факт свідчить, і з цим автор погоджується, що цінність гарантії 1867 року була точно такою ж, як гарантії 1839 року. Звідси випливає, що якщо гарантія Люксембурга означала те, що стверджував лорд Дербі, то гарантія Бельгії не була чимось більшим за свою юридичною цінністю, ніж гарантія Люксембургу. Інша справа, що практичну цінність між двома гарантіями можна було розглядати так: Велика Британія вважала порушення нейтралітету Бельгії як привід до війни, тому що вона розглядала цілісність та незалежність цієї країни як свій нагальний інтерес, та могла завжди надати допомогу Бельгії морем. Жодну з цих умов не можна застосовувати до Люксембурга [274, с. 14–15].

Отже, під час люксембурзького конфлікту 1867 року Велика Британія продемонструвала набагато меншу стурбованість за долю Бельгії, ніж у попередні роки. На думку автора, це пояснюється тим, що тодішній уряд, яким керували засновники та апологети "політики невтручання", а саме лорд Дербі та Стенлі, був

категорично проти виступу Великої Британії на захист Бельгії, поки не виникне реальна загроза цій країні.

Так сталося, що пряма загроза для Бельгії виникла у 1868 році, коли у Великій Британії керував вже уряд В. Гладстона. Наприкінці цього року вперше мав місце прямий конфлікт між Бельгією та Францією. Він був пов'язаний з тим, що одна з французьких залізничних компаній намагалася шляхом секретних переговорів з однією приватною бельгійською компанією укласти угоду, яка надавала їй право експлуатувати дві важливі бельгійські залізниці. Уряд Бельгії був проти цієї угоди, тому що внаслідок неї Франція одержувала контроль над найважливішим промисловим регіоном Бельгії. Тому 23 лютого 1869 року був прийнятий закон, який забороняв передачу будь-якої бельгійської залізниці без дозволу бельгійського уряду. Французький імператор розцінив цей крок як доказ ворожості Бельгії до Франції та вважав, що тут не обійшлося без участі Пруссії. Він почав виказувати готовність до війни. Англійські дослідники вважають, що Наполеон III сподівався, що цей проект залізничного злиття призведе до тісного союзу між Францією та Бельгією. Так, через свого посла в Бельгії він натякав бельгійському уряду, що в тогочасній міжнародній ситуації Бельгія повинна шукати союзу з Францією. Використання такої мови природно підтвердило підозри бельгійського уряду про те, що під виглядом комерційної угоди готується французький напад на Бельгію. Ці підозри були висловлені бельгійським послом королеві й уряду Великої Британії.

Англійське керівництво сприйняло французькі дії стосовно Бельгії з великою тривогою. Королева Вікторія 14 січня 1869 року звернулася до голови Форін офіс лорда Кларендона з вимогою, чітко дати знати Франції, що “будь-які дії, які будуть загрожувати бельгійській незалежності або нейтралітету, відразу виведуть Англію на поле бою” [275, с. 38–38]. Як свідчить листування голови Форін офіс з англійським послом у Франції Лайонсом, англійський уряд почав з березня 1869 року здійснювати дипломатичний тиск на Францію, щоб змусити її піти на примирення. Зокрема, Велика Британія по-дружньому застерігала цю державу від агресивних задумів проти Бельгії. При цьому акцент робився на тому, що якщо Франція продовжить висувати Бельгії вимоги, які будуть порушувати її незалежність та нейтралітет, англо-французькі відносини будуть зіпсовані, і це буде мати непередбачені наслідки. Для врегулювання ситуації уряд В. Гладстона намагався також грати на франко-пруськомому протистоянні. Він запевняв французький уряд, що в конфлікті навколо Бельгії і, насамперед, у погіршенні англо-французьких відносин через нього дуже зацікавлена Пруссія; підкреслював, що Пруссія тільки виграє, якщо конфлікт буде продовжуватися. Велика Британія також натякала на можливість спільного виступу Великої Британії та Пруссії на захист Бельгії.

Зважаючи на те, що всі дружні попередження не мали результатів, 16 березня Лайонс отримав депешу, в якій містилося офіційне попередження Франції, що “якщо вона розчленує або анексує Бельгію, то після цього станеться розрив дружніх відносин між Францією та Англією”. Однак посол був інструктований ознайомити з цим документом французький уряд не одразу, а використати його, коли цього буде потребувати стан справ. Це пояснювалося тим, що “Велика Британія не була зацікавлена в розриві з Францією, високо цінувала союз з нею та його

продуктивність для обох країн” [276, с. 297–299].

Дії англійської дипломатії врешті-решт увінчалися успіхом. 21 березня Франція та Бельгія домовилися про компроміс. Бельгійський прем'єр-міністр поїхав у Париж вести переговори, але його там зустріли з прохолодою. Тоді уряд Бельгії запропонував Великій Британії зробити звернення до держав-учасниць Лондонського договору 1839 року врегулювати конфлікт. Уряд В. Гладстона відхилив цю пропозицію “як останню крайність, яку можна буде використати у випадку явного зриву франко-бельгійських переговорів”. Але 22 квітня Форін офіс попередив французький уряд, що “якщо бельгійський прем'єр-міністр залишить Париж без досягнення угоди, наслідки цього будуть для Франції більш серйозні, ніж для Бельгії”. У результаті, 27 квітня був підписаний протокол, який забезпечив мирне врегулювання франко-бельгійського конфлікту [277, с. 40].

Листування лорда Кларендона з послом Лайонсом та королевою за березень–квітень 1869 року свідчить про те, наскільки щирим був англійський уряд у своїх рішучих заявах до Франції під час франко-бельгійського конфлікту. Так, Велика Британія була готова прийти на допомогу Бельгії проти Франції у тому випадку, якщо б Пруссія зробила це перша, та закликала Англію зробити те саме [278, с. 299]. Крім того, уряд В. Гладстона намагався на той час зберігати повну свободу дій у зобов'язаннях Великої Британії перед Бельгією за Лондонським договором 1839 року. Сам цей договір англійський кабінет вважав застарілим та таким, що не відповідав тодішнім реаліям міжнародного життя та настроям англійської суспільної думки. Голова Форін офіс навіть сумнівався, що Велика Британія зможе виступити на захист Бельгії, коли це буде необхідним, бо її участь у європейській війні, на його думку, одразу б поставила під загрозу англійські колоніальні інтереси (див. дод. В). Отже, зобов'язання перед Бельгією в умовах “політики невтручання” були справжнім тягарем для Великої Британії. Вірогідність збройного виступу Великої Британії на захист Бельгії була не абсолютною.

Не пройшло і року після франко-бельгійського конфлікту, як розпочалася франко-прусска війна. Бельгійське питання знову зайняло ледь не головне місце в європейській політиці Великої Британії. Англійський уряд був настільки схвилюваний загрозою для Бельгії через франко-пруську війну, що його голова В. Гладстон 16 липня 1870 року зробив військовому міністру запит про можливість відправлення двадцятитисячної армії на захист Антверпена [279, с. 327]. Автор вважає, що тодішні воєнні приготування англійський уряд робив насамперед з метою підготувати країну до війни на захист Бельгії.

Коли війна тільки почалася, Велика Британія наполягла, щоб Франція та Пруссія надали запевнення, що під час неї не порушать нейтралітет та цілісність Бельгії [280, с. 37–39]. Але 25 липня 1870 року з ініціативи прусського уряду в “The Times” був надрукований той самий проект франко-пруського договору про союз, який обговорювався двома державами у 1866–1867 роках і містив пряму загрозу для Бельгії [281, с. 39]. За іронією долі, документ був написаний саме французькою стороною [282, с. 21–22]. Як свідчить аналіз листування В. Гладстона з королевою та колегами по кабінету, ця публікація мала у Великій Британії ефект бомби, що розірвалася. Так, англійський прем'єр-міністр вважав, що “весь світ був шокований і вражений цією публікацією” [283, с. 46–47]. “Публікація договору змінила все і

поклала на нас необхідність або зробити щось нове для захисту Бельгії, або сказати, що ні при яких обставинах ми не зробимо жодного кроку для захисту її від анексії”, – писав він міністру торгівлі Брайту 1 серпня [284, с. 336–337].

Як наслідок, 30 липня англійський уряд на своєму засіданні вирішив “визнати пояснення Франції та Пруссії з приводу надрукованого проекту договору незадовільними та вжити нові заходи безпеки для захисту Бельгії, які унеможливають будь-яку домовленість цих держав, яка була б спрямована на знищення Бельгії як незалежної та нейтральної країни, та, разом з тим, збережуть гарантії 1839 року” [285, с. 53–55]. Зокрема, було вирішено зробити окремі, але ідентичні, запити до Франції та Пруссії, чи “бажають вони не тільки шанувати нейтралітет Бельгії, але й захистити цю країну у випадку нападу на неї іншої держави” [286, с. 357–358]. Переговори Великої Британії з обома державами завершилися 9 та 11 серпня підписанням відповідних договорів [287]. Кожна з двох держав зобов’язалася поважати нейтралітет Бельгії доти, доки це буде робити інша, та приєднатися до Великої Британії в справі захисту бельгійського нейтралітету. Велика Британія зобов’язалася брати участь у спільних військових операціях тільки в межах території Бельгії. Договори були розраховані на період франко-пруської війни та на рік після укладання миру між Францією та Пруссією [288, с. 341]. Після закінчення цього терміну, сторони мали повернутися до виконання своїх зобов’язань щодо Бельгії згідно з Лондонським договором 1839 року. Ці угоди були укладені без відома Бельгії [289, с. 358–359]. Одержання Англією нових гарантій для Бельгії зняло бельгійське питання з порядку денного, а разом з ним – питання участі Великої Британії у франко-пруській війні.

Отже, бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії у 1863–1871 роках зберігав свою традиційну актуальність та продовжував відігравати досить значну роль. В умовах “політики невтручання” він набув вирішального значення, бо у будь-який момент міг змусити Англію відійти від неї та активно втрутитися у континентальні справи. Ставлення Великої Британії до бельгійського фактору свідчило, що її керівництво цілком усвідомлювало це і тому намагалося так маневрувати в своїй політиці в Європі, щоб одночасно і захистити Бельгію, і додержуватися “політики невтручання”. У цілому, можна стверджувати, що в умовах “політики невтручання” саме бельгійський фактор “нагадував” про “присутність” Великої Британії в Європі.

Таким чином, аналіз курсу Великої Британії у західноєвропейському регіоні дає можливість стверджувати, що після свого втручання у польське питання 1863 року Велика Британія опинилася в ізоляції на європейській міжнародній арені. У 1863 році Велика Британія втратила свого традиційного континентального союзника Францію, а здобути іншого не змогла. Ізоляція Великої Британії в Європі яскраво проявилася під час датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років. Поразка Великої Британії у ньому нанесла великий удар по її міжнародному авторитету. Щоб замаскувати свою нездатність захистити свої інтереси в Європі без континентального союзника та свою ізоляцію, а також заради колоніальних інтересів, англійські правлячі кола вирішили проводити на континенті нову політику, яка отримала назву “політика невтручання”. Вона мала проводитися у виключно дипломатичній формі, головним чином за допомогою посередництва

Великої Британії у тодішніх європейських ускладненнях, та повинна була надати країні можливість зберігати свободу дій в Європі і разом з цим охороняти свої європейські інтереси. Це давало Великій Британії можливість сконцентрувати всю увагу на колоніальній політиці. Але тогочасні події європейського міжнародного життя продемонстрували, що “політика невтручання” не придатна для захисту англійських інтересів в Європі. Велика Британія змирилася з утворенням у 1871 році Германської імперії – першого з часів Наполеонівських війн континентального гегемона.

Бельгійський фактор зіграв значну роль у тому, що Велика Британія не змогла відновити своє співробітництво з Францією у європейських справах та через це активно впливати на міжнародне життя континенту. Крім того, справа захисту Бельгії та прилеглих до неї земель, у цілому, виявилася несумісною з “політикою невтручання”. Англійському керівництву вдалося нейтралізувати бельгійський фактор лише шляхом значного відходу у своїй континентальній політиці від принципів та методів “політики невтручання”.

РОЗДІЛ IV ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА БАЛКАНАХ

4.1. Англійська дипломатія на Балканах в період загострення Східного питання: 1863–1875 роки

Дослідження європейської політики Великої Британії, зокрема визначення її регіональної специфіки, неможливе без аналізу британського зовнішньополітичного курсу на Балканах. Зважаючи на те, що більша частина Балкан у 60–70-х роках ХІХ ст. належала Османській імперії, британська політика у цьому регіоні буде розглядатися у межах Східного питання. Східне питання – це прийняте в дипломатії та історичній літературі позначення міжнародних протиріч навколо Османської імперії у ХVІІІ – початку ХХ ст. Ці протиріччя були пов'язані з процесом розпаду цієї держави, який намітився в цей період, піднесенням національно-визвольного руху слов'янських народів, які її населяли, та з боротьбою великих європейських держав за розподіл турецьких володінь [1, с. 220].

Османська імперія мала значні володіння в Європі, що робило її суб'єктом європейських міжнародних відносин. Так, на середину ХІХ ст. до її складу входили Болгарія, Румунія, Албанія, Боснія, Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Македонія, Фракія, Епір, Фессалія, Крит. Ці території, за винятком Румунії та Сербії, перебували під прямою верховною владою турецького султана. Румунія та Сербія були васальними князівствами. Всередині європейських провінцій Османської імперії існував значний розподіл за расовою та релігійною приналежністю. Християни, які становили більшість населення цих земель, були позбавлені загальних свобод та прав громадянства в тому сенсі, як це на той час розумілося в західноєвропейських країнах, і жорстоко експлуатувалися та пригнічувалися турками [2, с. 91].

На думку дослідників, засади тієї політики, яку Велика Британія проводила щодо Східного питання в ХІХ ст., зокрема у 1863–1878 роках, були закладені ще наприкінці ХVІІІ ст. На самому початку ця політика мала антиросійську спрямованість [3, с. 5–27]. Це пояснювалося тим, що інтереси Великої Британії та Росії в Османській імперії були різними. Так, Росія була православною країною і вважала своєю місією об'єднання всіх слов'ян, зокрема тих, що жили на теренах Туреччини, під російським скіпетром [4, с. 113]. Вона також прагнула панувати в Чорному морі та контролювати чорноморські протоки Босфор та Дарданелли, щоб мати вільний вихід у Середземне море і захистити себе від нападу з півдня. Крім того Росія мала свої інтереси в Азії. Все це створювало пряму загрозу існуванню Османської імперії.

На відміну від Росії, політика Великої Британії у Східному питанні, яка, на думку радянської дослідниці М. Тодорової, остаточно сформувалася у 30-х роках ХІХ ст., полягала в збереженні єдності та територіальної цілісності Османської імперії. Відповідно, завданням англійських урядів було стримування та нейтралізація будь-яких спроб, які могли послабити Туреччину чи призвести до її розпаду. Такий курс пояснювався європейськими та колоніальними інтересами Великої Британії [5, с. 48].

Протягом ХІХ ст. Східне питання неодноразово загострювалося, що часто призводило до міжнародних конфліктів та війн. Так, у 1853–1856 роках його

загострення призвело до Кримської війни між Росією з одного боку та Туреччиною, Англією, Францією та Сардинією з іншого. Війна закінчилася поразкою Росії, яка була вимушена укласти досить важкий для себе Паризький мир 1856 року, який, зокрема, позбавив її права тримати флот у Чорному морі. Але війна не допомогла врегулювати Східне питання. Так, впродовж двадцяти років після Кримської війни Східне питання декілька разів загострювалося, хоча не набувало кризових форм. Криза у ньому не виникла навіть тоді, коли Росія у 1870 році в односторонньому порядку скасувала існуючу для неї заборону тримати флот у Чорному морі. Велика Британія при цьому лише наполягла на тому, щоб спеціальна міжнародна конференція у Лондоні “узаконила” факт, що відбувся. Таким чином, уряд В. Гладстона намагався створити прецедент: будь-який пункт Паризького договору 1856 року міг, з його точки зору, змінюватися лише з санкції всіх його учасників [6, с. 111–112].

Східна криза виникла у 1875 році та три наступні роки відіграла фактично головну роль в європейському міжнародному житті. Вона закінчилася частковим врегулюванням Східного питання, що сталося за рахунок фактичної ліквідації турецького панування в Європі. Османська імперія втратила велику частину своїх європейських володінь, що значно вплинуло на систему міжнародних відносин, яка існувала в Європі, зокрема, сприяло виникненню на Балканах нових незалежних держав.

У 1863–1875 роках сталися два значні та тривалі загострення Східного питання. Перше з них було пов’язано з Критом. У 1866 році на острові Крит почалося антитурецьке повстання. Мешканці острова, переважно християни, вимагали від турецької адміністрації поліпшення свого стану та запропонували власну програму реформ. Проте турецький уряд відхилив їх вимоги та спрямував на острів війська [7, с. 213–215]. У відповідь місцеве населення взялося за зброю, оголосило про ліквідацію турецької влади на острові та його приєднання до Греції [8, с. 76].

Коли англійський уряд на чолі з лордом Дербі дізнався про повстання, він став на бік Туреччини. Так, Форін офіс одразу закликав уряди інших великих держав не робити кроки, які могли б бути сприйняті як вираження симпатії повстанню. Але Греція та Росія з самого початку почали надавати повстанцям всіляку допомогу та підтримку і закликали уряди інших держав робити теж саме. Як наслідок, з березня по жовтень 1867 року у Константинополі відбулися колективні демарші Греції та великих держав, під час яких від султана вимагалось припинення воєнних дій на острові, визнання права критян на самовизначення та проведення на острові плебісциту, а також відправлення міжнародної комісії на острів для врегулювання конфлікту. Але Велика Британія не взяла у них участь, що в значній мірі сприяло провалу цих дипломатичних акцій [9, с. 206–211]. Виступи представників англійського уряду в парламенті 20, 21 та 24 червня 1867 року свідчать, що англійський уряд продовжував на той час займати протурецьку позицію в конфлікті [10, с. 158–160, 172–173, 269, 429–430].

Про те, що Велика Британія проводила під час критського повстання протурецький курс свідчать також записи в щоденнику тодішнього голови Форін офіс графа Стенлі. Так, у них міститься багато критики, як на адресу повстанців, так і на адресу Греції та Росії, за їх активну підтримку повстання. Записи також свідчать

про побоювання англійського уряду, що повстання на Криті спричинить кризу у Східному питанні. Але Великій Британії потрібні були союзники. Тому уряд Дербі звернувся до Франції. Проте, незважаючи на досягнення англо-французької домовленості стосовно Криту на користь Туреччини у листопаді 1866 року, вже у грудні Франція зайняла у конфлікті протилежну позицію. Її уряд оголосив про необхідність приєднати Крит до Греції. Більш того, англійські дипломати в Туреччині та Франції почали сигналізувати про явне зближення позицій Франції та Росії з питання Криту та стосовно Східного питання в цілому. 21 липня 1867 року, під час візиту турецького султана до Великої Британії, голова Форін офіс у бесіді з ним хоча і заявив, що Велика Британія підтримує турецький уряд у критському питанні, але також намагався переконати його не доводити справу з Критом до повного розриву з Росією та Францією. Але у вересні 1867 року Франція знову зайняла протурецьку сторону в конфлікті. Як з'ясувалося, зміни в політиці Франції пояснювалися її бажанням отримати підтримку Росії у Люксембурзькому конфлікті в обмін на французьку підтримку російської позиції стосовно Криту [11, с. 267–331].

15 січня 1868 року турецький султан видав для Криту “Органічний статут”, який передбачав новий адміністративний устрій острова та проведення деяких реформ [12, с. 217–218]. Проте більша частина вимог критян не була врахована в документі [13, с. 243]. Новий закон повинен був набрати чинності з 13 березня 1868 року [14, с. 553].

Зважаючи на те, що Греція продовжувала надавати активну допомогу повстанцям і після цього, 11 грудня 1868 року Туреччина вручила грецькому уряду ультиматум з вимогою під загрозою розриву дипломатичних відносин негайно припинити всі антитурецькі дії [15, с. 219]. Англійський уряд повністю схвалив такий крок. Форін офіс порадив Греції прийняти ультиматум та попередив про негативні наслідки для Греції у випадку відмови [16, с. 337]. Але Греція відхилила ультиматум і дипломатичні відносини між нею та Туреччиною були розірвані. У січні 1869 року в Парижі була скликана конференція шести великих держав та Туреччини для врегулювання вже греко-турецького конфлікту. Турецькі представники одразу відхилили обговорення критського питання та заявили, що воно є внутрішньою справою Туреччини. 20 січня учасники конференції одноставно схвалили декларацію, в якій від Греції вимагалось прийняти турецький ультиматум від 11 грудня 1868 року. Уряд Греції був змушений зробити це, дипломатичні відносини з Туреччиною були поновлені. У той же час критські повстанці, нарешті, склали зброю [17, с. 211–212].

Інше значне загострення Східного питання у 1863–1875 роках було пов'язано з Румунією. Міжнародний статус Румунії регламентувався Паризьким трактатом 1856 року та Паризькою конвенцією 1858 року. Відповідно до цих угод Румунія знаходилася під колективним заступництвом великих держав, а саме, Великої Британії, Франції, Пруссії, Австрії, Італії та Росії. Туреччина, як сюзеренна держава, могла втручатися у внутрішні справи князівства тільки за згодою з державами-заступницями. Відповідні рішення держав щодо румунських справ повинні були прийматися ними одноголосно. Якщо Туреччина порушувала автономні права князівства, останнє мало право звертатися до держав-заступниць за підтримкою. Паризька конвенція 1858 року також регламентувала політичний устрій князівства і

фактично була румунською конституцією [18, с. 30–31, 57–58].

На початку 60-х років XIX ст. Румунія була васальним князівством у складі Османської імперії. Питання існування єдиної румунської держави на той час ще не було вирішено. Хоча унія князівств Молдавія та Валахія, з яких складалася Румунія, тоді існувала, вона носила тимчасовий характер, зокрема, була обмежена терміном правління тодішнього князя Кузи, який керував з 1859 року [19, с. 61]. Іншою проблемою була політика румунського князя. Куза прагнув позбутися турецького панування та намагався проводити політику, яка була спрямована не тільки на розширення румунської автономії, але й на завоювання незалежності [20, с. 113–114]. Зазначимо, що Куза вважався французьким ставлеником. При ньому Франція мала в Румунії найбільший вплив [21, с. 125–126].

Англійська політика щодо Румунії до 1863 року свідчить, що Велика Британія виступала проти єдиної румунської держави [22, с. 249–250]. Англійський уряд вороже поставився до обрання Кузи в 1859 році господарем в обох князівствах та визнав їхнє об'єднання на час його правління лише після того, як це зробила Туреччина. Зважаючи на традиційну політику Великої Британії у Східному питанні, антитурецький курс румунського князя також не викликав симпатії у англійського керівництва [23, с. 107].

В таких умовах у 1863 році в Румунії виник конфлікт між урядом та грецьким духовництвом через так звані “присвячені монастирі” [24, с. 136]. “Присвячені монастирі” займали значну територію Румунії та приносили великі прибутки. Грецьке духовництво Константинопольської патріархії мало право керувати цими монастирями лише на певних умовах, але не виконувало останні. Тому адміністрація Кузи вирішила провести секуляризацію [25, с. 250–251]. Цей намір румунської влади викликав резонанс за кордоном. Проти секуляризації виступили одразу Росія та Туреччина [26, с. 127]. Однак румунський уряд вважав питання монастирів внутрішньою справою Румунії та почав репресії проти грецького духовництва.

За ініціативою Туреччини та Росії відбулося втручання держав-покровительок у румунські справи. Так, у квітні 1863 року в Константинополі була скликана конференція послів держав-заступниць з приводу конфлікту. Англійський представник посол у Туреччині Булвер запропонував врегулювати конфлікт шляхом арбітражу. Хоча його підтримали австрійський та російський послы, французький та італійський послы відхилили цю пропозицію. Безрезультатно, і знову через розбіжності серед держав, завершилася і червнева конференція послів у Константинополі.

У серпні адміністрація Кузи повідомила Туреччині та державам-заступницям, що єдиним виходом із ситуації, яка склалася, була виплата монастирям замість їхнього майна одноразової грошової компенсації. Це поглибило розкол у таборі держав-заступниць. Франція та Італія демонстративно підтримували румунський уряд та вважали, що питання “присвячених монастирів” є внутрішньою справою князівства, а Велика Британія та інші держави засуджували дії режиму Кузи та бажали втрутитися в конфлікт. Проте ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з польським питанням 1863 року та датсько-німецьким конфліктом 1863–1864 років зіграло на користь Румунії [27, с. 128–133].

Скориставшись сприятливою міжнародною обстановкою, румунський парламент у грудні 1863 року прийняв закон про секуляризацію всіх монастирських земель князівства, у тому числі земель “присвячених монастирів”, зі сплатою одноразової винагороди грецькому духівництву. Франція не тільки підтримала цей крок, а й оголосила, що не допустить ніяких репресивних дій проти Румунії [28, с. 122]. Форін офіс 25 грудня засудив рішення про секуляризацію. Посол Булвер отримав доручення засудити цей крок румунського уряду на конференції послів у Константинополі, яка мала відкритися 9 березня 1864 року, та домогтися позбавлення його права розпоряджатися майном монастирів, передавши це право спеціальній міжнародній комісії до врегулювання конфлікту. Булвер навіть був проінструктований домовитися з турецьким урядом про підготовку скинення князя, якщо обставини будуть тому сприяти. Англійський посол запропонував на конференції передати майно монастирів під контроль Туреччини та держав-заступниць. Голова англійської дипломатії лорд Рассел, у свою чергу, заявив румунському дипломатичному агенту в Лондоні, що Куза прагне до незалежності, і запропонував, щоб румунський парламент засудив таку поведінку князя. Однак через те що у той час Велика Британія потребувала підтримки Франції в датсько-німецькому конфлікті, англійський уряд усе-таки погодився з секуляризацією. Але посол Булвер, після того як повідомив представникам інших держав та Туреччині про таке рішення Великої Британії, все-таки відмітив, що “єдиний спосіб поліпшення політичного становища Румунії – це скинення князя Кузи” [29, с. 74–75]. Проте у вересні Туреччина також погодилася на секуляризацію. Конфлікт був остаточно врегульований [30, с. 251].

Протести Великої Британії проти секуляризації та намагання уряду лорда Пальмерстона втрутитися у внутрішні справи князівства були зрозумілі. Реалізація цього заходу дозволила князю Кузі перетворити румунську церкву в національну і зробити її незалежною від константинопольського патріархату. Дійсно, після проведення секуляризації румунський князь привласнив собі право призначати митрополитів та єпископів, а потім оголосив їх підсудними національному синоду – у духовних справах, і касаційному суду – у всіх інших [31, с. 250–251]. Таким чином, був зроблений ще один крок до незалежності Румунії від Туреччини.

У 1864 році румунське питання знову привернуло увагу Великої Британії та інших великих держав. 14 травня Куза здійснив державний переворот, а саме, розпустив парламент та видав звернення до румунського народу. Метою румунського князя було посилити свою особисту владу та провести ряд реформ у країні. Він провів всенародний референдум, що схвалив його дії [32, с. 122].

Переворот у Румунії не був повною несподіванкою для Великої Британії. Ще влітку 1863 року князь Куза повідомив Туреччині та державам-заступницям про свій намір здійснити державний переворот та намагався забезпечити собі їх підтримку. Уряд Пальмерстона тоді засудив плани румунського князя [33, с. 133–137].

17 травня 1864 року консули держав-заступниць у Бухаресті зібралися для обговорення антиконституційних дій румунського князя. Французького консула серед них не було, бо Франція одразу схвалила переворот. Дипломати засудили останній, але не змогли домовитися між собою стосовно будь-яких подальших дій. Тим часом, Туреччина звернулася до держав за порадою щодо своїх подальших дій і

також засудила переворот. Уряд лорда Пальмерстона зробив теж саме. Форін офіс оголосив, що переворот – “це укріплення автономії Румунії та крок на шляху до її відділення від Туреччини” [34, с. 138–142]. Англійський прем’єр-міністр та голова Форін офіс висловили румунському дипломатичному агенту в Лондоні Александрі своє обурення у зв’язку з тим, що Румунія порушила свої міжнародні зобов’язання. Вони також розкритикували діяльність Кузи в цілому. Зокрема, вони звинуватили його у зраді сюзеренної держави, порушенні конституції, завданні удару монастирям, посиленому озброєнні армії та підготовці нападу на сусідні держави [35, с. 78].

Але переворот румунського князя не зустрів жодного опору всередині країни. Звідси випливало, що скасування цього антиконституційного акту можливе лише внаслідок втручання ззовні, зокрема, шляхом інтервенції [36, с. 138–139]. Посол Булвер отримав інструкції повідомити турецькому уряду, що Велика Британія не буде заперечувати проти окупації Румунії у випадку згоди інших держав-заступниць. Він спробував переконати Туреччину окупувати князівство, але невдало. Зважаючи на те що уряд Пальмерстона виступав лише за турецьку окупацію князівства, відмова турецького уряду зірвала весь проект інтервенції. Коли румунський уряд повідомив про загрозову концентрацію російських та австрійських військ на румунському кордоні, Велика Британія відразу змінила свою позицію щодо подій у Румунії. Форін офіс оголосив, що Велика Британія не допустить будь-яку окупацію князівства, окрім турецької. Одночасно, посол Булвер підписав разом зі своїм французьким колегою та міністром закордонних справ Туреччини секретний протокол, у якому переворот Кузи виправдовувався. Але самому князю було запропоновано приїхати в Константинополь і зустрітися з турецьким султаном, щоб остаточно врегулювати конфлікт [37, с. 139–142].

Проте посол Булвер не втримався та відправив Кузі лист, у якому наполегливо порадив йому “перестати гратися в незалежність”. “У противному випадку може трапитися, що Європа не підтримає цієї гри і знищить Румунію так само, як знищить комара, що дзижчить над вухом”, – погрожував він [38, с. 84]. Разом з тим, англійський посол у Росії лорд Непір запропонував своєму уряду, щоб Туреччина та держави-заступниці, за винятком Франції, підписали протокол, який би передбачав застосування санкцій до Румунії, якщо вона не підкориться рішенням держав. Але приїзд Кузи в Константинополь у червні та потреба Великої Британії у підтримці Франції для врегулювання датсько-німецького конфлікту пом’якшили позицію англійського уряду [39, с. 142].

З ініціативи та за активної участі посла Булвера був розроблений документ, який одержав назву Додаткового акта до Паризької конвенції 1858 року. У його основу був покладений проект нової конституції Кузи. Але, на відміну від неї, Додатковий акт зберігав залежність Румунії від сюзеренної Туреччини та обов’язкову дію міжнародних договорів на території цієї країни. Виправлення, яких зазнала конституція румунського князя, носили більш консервативний характер, ніж він бажав. Крім того, Додатковий акт повинен був затверджуватися Туреччиною і державами-заступницями, а не плебісцитом, як хотів князь. 28 червня Кузу змусили підписати цей документ. Незважаючи на це, Додатковий акт до Паризької конвенції 1858 року мав велике значення для утвердження незалежності Румунії. Це був

перший міжнародний акт, що визначав політичний статус Румунії і був укладений за її участі, тобто, по суті, дав цій державі право на укладання міжнародних угод. Він також проголосив повну внутрішню автономію Румунії, що також було значним кроком на шляху до здобуття незалежності. Паризька конвенція 1858 року відтепер втратила значення основного румунського внутрішнього конституційного акта і зберегла тільки ті його положення, що визначали міжнародний статус князівства [40, с. 311–317].

Про те, що Велика Британія була змушена підписати Додатковий акт до Паризької конвенції 1858 року тільки під тиском обставин, свідчить той факт, що англійський уряд після того продовжив критикувати політику Кузи та опиратися процесу утворення незалежної та єдиної румунської держави. Так, Велика Британія підтримала виступи Туреччини та Австрії на захист капітуляцій та консульської юрисдикції держав-заступниць на території Румунії [41, с. 143]. Англійське керівництво також відкрито виражало невдоволення реформами Кузи, які він проводив після перевороту [42, с. 123].

Незважаючи на вороже ставлення до режиму Кузи, офіційний Лондон з тривогою сприйняв звістку про скинення румунського князя, яке сталося в ніч з 22 на 23 лютого 1866 року. Новим князем Румунії був оголошений принц Карл Гогенцоллерн-Зігмарінген. Він належав до бокової гілки прусського королівського дому та був родичем французького імператора [43, с. 195]. Обрання іноземця румунським князем суперечило Паризькій конвенції 1858 року [44, с. 66]. Коли консули держав-покровительок дізналися про скинення Кузи, вони одностайно вирішили, що воно може бути визнане законним тільки в тому випадку, якщо Куза сам добровільно відмовиться від влади. Була прийнята пропозиція англійського генерального консула в Бухаресті Гріна вимагати від румунського уряду дозволу на зустріч з Кузою. Колишній румунський князь заявив на ній, що він сам вирішив піти з престолу і не піддавався ніякому тиску. Після цього консули повідомили про переворот своїм урядам [45, с. 144–145]. Вони вирішили утриматися від визнання перевороту та зайняли вичікувальну позицію [46, с. 204].

Тим часом, турецький уряд 26 лютого направив послам держав у Константинополі протест проти проголошення іноземного принца князем Румунії і став вимагати скликання конференції послів для обговорення румунського питання, яка зібралася у той же день. Представник турецького уряду засудив обрання на румунський престол князя, який не був васалом султана, та поставив вимогу відправлення у Бухарест турецького комісара і представників держав з метою відновлення “законного порядку”. Англійський посол, за підтримки свого французького колеги, відмовився дати згоду на відправлення комісії. Після тривалих дебатів дипломати вирішили запросити інструкції у своїх урядів, а поки що наказати консулам у Бухаресті підтримувати з новою румунською владою зв’язок виключно з поточних питань [47, с. 145].

За ініціативою Франції 10 березня в Парижі була скликана конференція представників держав-заступниць та Туреччини для обговорення ситуації, яка склалася в князівстві. Турецький делегат запропонував, щоб питання про обрання іноземного князя і про принцип спадкування княжого престолу не обговорювалися, тому що це було кроком до незалежності Румунії. Думки представників держав

щодо цього питання розділилися. Англійський представник, разом з австрійським та російським, підтримали турецького делегата, а французький та прусський делегати, навпроти, відстоювали право Румунії мати іноземного князя [48, с. 146]. У підсумку, 2 травня конференція оголосила обрання принца Карла Гогенцолерна недійсним [49, с. 198]. Відповідно до цього рішення, консули держав у Бухаресті не прийшли на церемонію присяги нового румунського князя в парламенті, хоча їх офіційно запрошували [50, с. 197].

Зважаючи на те, що об'єднання князівств Молдавія та Валахія в єдину румунську державу було визнано Туреччиною та державами-заступницями тільки на термін правління князя Кузи, постало питання про розподіл Румунії. Спочатку Паризька конференція рекомендувала новому румунському уряду поважати положення Паризької конвенції 1858 року, яка передбачала поділ Румунії на два князівства [51, с. 194]. Але незабаром з'ясувалося, що й тут серед держав не було згоди [52, с. 146]. Після тривалих дебатів Велика Британія підтримала Францію та виступила за остаточне об'єднання Румунії. Паризька конференція виступила проти застосування сили до Румунії та 4 червня припинила свою роботу [53, с. 195–200].

Ситуація навколо князівства ускладнювалася тим, що на той момент увага Великої Британії та інших держав-заступниць була прикута до австро-прусько-італійського конфлікту. Це призвело до появи проекту передачі Румунії Австрії в обмін на передачу нею Венеції на користь Італії. Але активний опір Росії та Австрії зірвав реалізацію цієї угоди [54, с. 231–232]. Варто зазначити, що ідея цієї комбінації належала саме Великій Британії. Ще 5 грудня 1864 це питання розглядалося на засіданні англійського уряду. Однак, воно тоді не знайшло підтримки більшості членів кабінету [55, с. 225].

Після закриття конференції Туреччина сконцентрувала на кордоні з Румунією війська. Однак Франція та Росія рішуче виступили проти окупації. Велика Британія на цей раз не підтримала турецький уряд. Тому Туреччина не окупувала Румунію [56, с. 126]. Австро-прусько-італійська війна, яка почалася в тому ж місяці, остаточно зняла питання втручання Туреччини та держав-заступниць у внутрішні справи князівства. 23 жовтня турецький уряд формально затвердив принца Карла в якості князя Румунії [57, с. 205].

Аналіз матеріалів парламентських дебатів свідчить, що скинення Кузи та події в Румунії, які мали місце після цього, привернули значну увагу англійського парламенту. Так, 20 липня в ньому пройшли дебати по румунському питанню. Вони допомагають зрозуміти позицію уряду Великої Британії на Паризькій конференції. Так, у цей день прем'єр-міністр Дербі заявив, що “утворення сильної румунської держави тільки підсилить Туреччину”. Відносно обрання прусського ставленика на румунський престол він зазначив, що “уряд не має ніяких доказів того, що уряд Пруссії яким-небудь чином причетний до обрання Карла” [58, с. 1154–1157]. На сьогодні дослідниками встановлено, що тодішній прусський уряд на чолі з Бісмарком не тільки погодився та схвалив обрання Карла, але й таємно порадив йому, зважаючи на опозицію держав-заступниць його кандидатурі, прибути в Румунію та прийняти корону, тобто поставити держави перед фактом, що той і зробив [59, с. 195].

Дербі також визнав, що обрання принца Карла та одночасне голосування румунського парламенту про остаточне об'єднання Молдавії та Валахії були незаконними. При цьому він підкреслив, що питання на конференції стояло про те, чи повинні були Велика Британія та інші держави-покровительки силоміць підтримати справедливі вимоги Туреччини. Голова англійського уряду зазначив, що “хоча у підсумку учасники конференції не визнали вступу на престол принца Карла, Велика Британія вдало спробувала переконати Туреччину утриматися від тиску силою зброї заради своїх прав, і рекомендувала їй домовитися з новим урядом Румунії мирним шляхом і таким чином, щоб він продовжував поважати права сюзеренної держави”. Один із лідерів опозиції лорд Рассел зазначив, що “хоча обрання Карла було порушенням Паризької конвенції 1858 року, уряд правильно зробив, що порадив Туреччині не втручатися силоміць у румунські справи” [60, с. 1157–1159]. Отже, Велика Британія на Паризькій конференції допустила порушення міжнародних угод стосовно Румунії, що суперечило традиційній англійській політиці щодо князівства.

Зовнішня політика нового румунського режиму, як і очікувалося, одразу продемонструвала його пропрусську орієнтацію [61, с. 197]. Однак це не завадило Румунії зближатися з іншими державами-заступницями. Так, аналіз зовнішньої політики Румунії за період правління князя Карла засвідчив, що вона могла бути також і профранцузькою, і проросійською [62, с. 254]. Але дослідження політики Великої Британії щодо Румунії у 1866–1875 роках показало, що англійські уряди хвилювала лише одна річ – щоб Румунія своєю політикою не послабляла Туреччину і не сприяла посиленню впливу Росії на Балканах. Спочатку здавалося, що підстав для занепокоєння у Великій Британії не було. Так, у першій половині 1867 року румунський уряд відхилив пропозиції Греції та Сербії приєднатися до збройної боротьби проти Туреччини. Форін офіс показово схвалив таку поведінку, але все-таки здійснював тиск на уряд Румунії, щоб і в майбутньому він не змінював свою позицію. Королева Вікторія ще 13 лютого 1867 року направила князю Карлу листа, в якому висловила побажання, щоб князь і надалі був вірний “принципам поміркованості і мудрості, якими керувався дотепер”. Більш того, через тиждень у бесіді з румунським дипломатичним агентом у Туреччині англійський посол у Константинополі Лайонс засудив войовничі плани Греції та Сербії та заявив, що “дружба з Росією дорого обійдеться цим країнам, а ті румуни, що пристануть до панславістських інтриг, будуть вважатися зрадниками” [63, с. 128].

Проте вже наступний румунський уряд на чолі з Голеску почав проводити антитурецьку політику. Зокрема, це виражалося у тому, що він не опирався діяльності болгарських комітетів на території Румунії, які організовували збройні повстанські загони, і безперешкодно пропускав їх у Болгарію для боротьби з турецькою владою. Це викликало гостру критику з боку Форін офіс, який звинуватив румунський уряд у намаганні загострити Східне питання. Разом з Туреччиною Велика Британія домоглася того, що головний натхненник антитурецької політики румунського кабінету міністр Братіану був змушений піти у відставку [64, с. 153].

Коли в січні 1868 року Румунія уклала з Сербією договір про дружбу та союз, він одразу зазнав гострої критики Великої Британії. Велика Британія стверджувала,

що румуно-сербський союз носив наступальний та агресивний характер, і що незабаром буде укладена подібна ж угода з Грецією, після чого всі балканські країни виступлять проти Туреччини. Туреччина, у свою чергу, заявила, що договір містить секретну статтю, яка передбачала розподіл Болгарії, Боснії та Герцеговини між Румунією та Сербією у випадку поразки Туреччини. Однак Росія та Пруссія виступили на захист Румунії і заявили, що сербсько-румунський договір не несе в собі ніякої загрози. Вони зірвали план Туреччини та Великої Британії направити комісію в Румунію для розслідування міри провини румунського уряду в пропуску загонів болгарських повстанців через Дунай [65, с. 154–156].

Але влітку того ж року Росія дозволила провезти через свою територію два великі транспорти зброї, які Румунія закупила в Пруссії. Велика Британія разом з Туреччиною та іншими державами-заступницями висловила свій протест [66, с. 168]. Вона вимагала зміни уряду в Румунії та окупації князівства. Дипломатичний тиск завершився певним успіхом. У листопаді румунський уряд на чолі з Голеску був змушений піти у відставку [67, с. 159–160].

Новий румунський уряд на чолі з Гікою пообіцяв відмовитися від підтримки національно-визвольного руху балканських народів [68, с. 132]. Він оголосив про свою відмову від здобуття незалежності країни шляхом спільної боротьби з балканськими країнами проти Туреччини та про свою лояльність і прагнення зберегти “вікові зв’язки” з Туреччиною, а також про намір дотримуватися “найсуворішого нейтралітету” як у відносинах з державами-заступницями, так і в добросусідських відносинах з сусідніми державами. Однак уряд Гікі все-рівно був жорстко розкритикований Великою Британією, бо у листопаді 1869 року уклав консульську конвенцію між Румунією та Росією [69, с. 129]. Під тиском Великої Британії та інших держав ратифікація цієї угоди була відкладена [70, с. 172].

Уряд В. Гладстона своєю політикою в певній мірі сприяв тому, що Румунія після 1869 року почала зближатися з Австрією та Францією, а у 1870–1871 роках займала стосовно Росії відкрито ворожу позицію [71, с. 164–168]. Незважаючи на це, коли Велика Британія запропонувала внести зміни до румунської конституції в такому стилі, щоб вона надавала право державам-заступницям окупувати князівство або відправляти комісара до Бухаресту у випадку заворушень на його території, саме Росія встала на захист Румунії [72, с. 170–173].

Навесні 1871 року новий румунський уряд оголосив, що виступає за збереження васальних відносин з Туреччиною. Форін офіс привітав таку заяву та закликав його до роз’єднання Румунії на два князівства в ім’я укріплення Туреччини [73, с. 43]. А восени 1872 року уряд В. Гладстона підтримав плани Туреччини перетворити Румунію в привілейовану провінцію та позбавити її національних збройних сил. Але цей проект провалився через відмову самої Румунії, яку енергійно підтримала Росія [74, с. 173–174].

Позиція Великої Британії під час так званої “справи Штрусберга” свідчить, що вона, як і раніше, виступала проти встановлення виняткового впливу однієї з держав-заступниць у Румунії. Штрусберг був пруським підприємцем, який за допомогою князя Карла одержав вигідну концесію на будівництво залізниці, що перетинала всю країну. Однак він виявився аферистом, привласнив отримані гроші, а дорогу побудував погану. Тому у липні 1871 року румунський парламент проголосував за

розірвання контракту з ним. Німецькі концесіонери бурхливо протестували проти цього рішення. На їхній бік став прусський уряд, який здійснив грубий тиск на уряд Румунії та навіть запропонував Туреччині застосувати санкції до князівства. Але Велика Британія разом з Францією та Росією виступила на боці князівства. Як наслідок, контракт з Штрусбергом був остаточно розірваний [75, с. 232].

Отже, політика Великої Британії на Балканах у 1863–1875 роках здійснювалася в межах її політики у Східному питанні, метою якої було збереження статус-кво в цій частині Європи, підтримка турецького панування та недопущення тут посилення впливу будь-якої великої держави, передусім, Росії. Англійська політика на Балканах мала більш активний характер, ніж у західноєвропейському регіоні. Хоча вона також здійснювалася лише дипломатичними методами, деякі з них суперечили методам “політики невтручання”. Так, Велика Британія широко використовувала дипломатичний тиск та втручання у внутрішні справи як самої Туреччини, так і її європейських суб’єктів та інших країн регіону.

4.2. Роль Великої Британії у Східній кризі 1875–1878 років

Східна криза 1875–1878 років розпочалася влітку 1875 року, коли в Боснії та Герцеговині вибухнуло збройне антитурецьке повстання [76, с. 261]. З перших днів воно привернуло увагу Великої Британії та інших великих держав [77, с. 257]. Аналіз листування тодішнього англійського прем’єр-міністра Б. Дізраелі свідчить про те, що він особисто був повністю на боці Туреччини та побоювався, що Росія, Австро-Угорщина та Німеччина можуть домовитися між собою та втрутитися не на користь Туреччини [78, с. 12–13]. Останнє було цілком можливо, бо з 1873 року ці держави були об’єднані у “Союз трьох імператорів”, метою якого було колективне вирішення тих чи інших питань європейської політики [79, с. 32].

Дійсно, з серпня 1875 року по травень 1876 року Росія, Австро-Угорщина та Німеччина виступили з низкою ініціатив, щоб врегулювати тодішній конфлікт на Балканах. Під їх тиском турецький султан був вимушений оголосити про проведення реформ, які мали покращити становище християнських підданих Османської імперії. Треба зазначити, що уряд Б. Дізраелі хоча і взяв участь у деяких з цих ініціатив, весь цей час намагався зберігати за собою свободу дій та фактично підтримував Туреччину. Ця підтримка здійснювалася не тільки на дипломатичному, але й на військовому рівні. Так, в кінці травня 1876 року англійський уряд прийняв рішення значно підсилити англійський флот у турецьких водах. Як наслідок, не в останню чергу через позицію Великої Британії конфлікт на Балканах на той момент так і не вдалося врегулювати [80]. Тодішня політика уряду Б. Дізраелі щодо Східної кризи засвідчила, що Велика Британія була проти зміни існуючого статус-кво на Балканах. Англійське керівництво блокувало ініціативи трьох держав через побоювання, що вони втягнуть Велику Британію у схему, яка могла закінчитися розпадом Туреччини (див. дод. Г).

Намагання Великої Британії не допустити втручання Союзу трьох імператорів в турецькі справи не виключало можливості укладення нею угоди з приводу врегулювання Східного питання з одним із них. Так, листування між королевою, головою уряду та головою Форін офіс за лютий–жовтень 1876 року демонструє, що Вікторія та Дізраелі були схильні до союзу Великої Британії з Німеччиною у

Східному питанні на основі збереження статус-кво. Проте лорд Дербі був проти [81, с. 443–445, 488–493]. Як наслідок, ніякої домовленості між двома державами досягнуто не було. Так само, через спротив голови Форін офіс, Велика Британія у квітні 1876 року відхилила пропозицію Італії про співробітництво у Східному питанні на базі збереження територіального статус-кво та миру в Європі [82, с. 86].

Проте влітку 1876 року сталася подія, яка значно вплинула на політику уряду Б. Дізраелі у Східній кризі. У червні в англійській пресі з'явилися повідомлення про подробиці придушення турками антитурецького повстання у Болгарії, яке мало місце навесні того року. Мова в них йшла про тисячі вбитих та закатованих турками болгар, сотні спалених та розграбованих населених пунктів [83]. Але так сталося, що англійський уряд тривалий час не мав правдивих, реальних відомостей про масштаби “болгарських жахів” (таку назву у Великій Британії одержали турецькі звірства в Болгарії). Чимала провина за це лежала на англійському дипломатичному представникові в Туреччині Елліоті [84, с. 128]. Крім того, англійське керівництво через свою протурецьку позицію було деякий час впевнено, що чутки про події в Болгарії занадто перебільшені, а повідомлення у пресі – це спланована опозицією атака на уряд [85]. Але королева Вікторія не поділяла однобоку точку зору своїх міністрів. Її стурбованість та осуд з приводу чуток про турецькі звірства в Болгарії можна побачити в меморандумі приватного королівського секретаря генерала Понсонбі від 8 липня та в листі Вікторії до графа Дербі від того ж дня [86, с. 470–471].

Під тиском монарха та суспільної думки уряд Дізраелі провів спеціальне розслідування та 11 серпня визнав у парламенті, що отримані з Болгарії факти звірств турків дійсно мали місце та були жахливими. Як наслідок, Велика Британія висловила турецькому уряду рішучий протест проти жорстокостей [87]. Взагалі англійський уряд опинився на той час в досить складній ситуації. Відомості про звірства турків у Болгарії викликали величезне обурення суспільної думки у Великій Британії. Антитурецька агітація з їх осудом та вимогами до уряду втрутитися і стати на захист турецьких християн охопила всю країну [88, с. 66]. Так, з липня по грудень 1876 року у Великій Британії скликалися мітинги, приймалися резолюції, направлялися петиції до уряду, парламенту та королеви з вимогою вплинути на Туреччину і навіть взагалі переглянути традиційну британську політику у Східному питанні на користь підтримки балканських народів [89]. Після публікації 6 вересня памфлету “Болгарські жахи та Східне питання”, колишній прем'єр-міністр Гладстон, один із лідерів тодішньої опозиції та особистий ворог Б. Дізраелі, став визнаним лідером піднятого турецькими звірствами у Болгарії антитурецького руху в країні [90, с. 552]. У цій брошурі засуджувався як традиційний курс Великої Британії у Східному питанні, так і політика уряду Дізраелі у тодішній Східній кризі. Зокрема, автор звинувачував останній в підтримці Туреччини, коли та чинила звірства в Болгарії, та в спробах приховати останні від громадськості [91, с. 3–64].

Значний інтерес для розуміння тодішньої позиції, цілей та завдань англійського уряду щодо Східного питання та антитурецького руху в країні, представляє лист Гладстона до видавця газети “The Daily News” від 14 вересня. У ньому він чітко виклав усі свої обвинувачення проти уряду та проаналізував позицію останнього щодо турецьких звірств у Болгарії та Туреччини в цілому. Важливим є те, що для

цього він взяв за основу для своєї критики промови лорда Дербі при прийомі різних депутацій. Ці промови підтверджують, що англійський уряд дотримувався у Східній кризі того курсу, який Велика Британія традиційно проводила у Східному питанні [92, с. 96–104].

Діяльність Гладстона та його прихильників фактично паралізувала політику уряду Дізраелі у Східному питанні. Позиція останнього в парламенті та країні була сильно підірвана. Лорд Біконсфілд (такий титул Дізраелі отримав влітку 1876 року) добре усвідомлював це, про що свідчать його листи до міністрів Дербі, Норткота та Солсбері. Події в Болгарії, на думку прем'єр-міністра, перекреслили всі тодішні плани уряду. Він вважав, що якби не вони, то “Велика Британія уклала б мир, почесний для неї і задовільний для Європи, тепер же доведеться використовувати диктат стосовно Туреччини та відповідно здійснювати іншу політику, ніж було заплановано” [93, с. 46–52].

Дійсно, 29 серпня голова Форін офіс надіслав послу Елліоту наказ передати уряду Туреччини категоричне попередження наступного змісту: “Симпатія, яка раніше існувала у Великій Британії стосовно Туреччини, повністю знищена гідними жалю подіями в Болгарії. Обурення у всіх класах англійської громадськості досягло такої межі, що, якщо Росія оголосить Туреччині війну, англійський уряд не зможе втрутитися з метою захисту Османської імперії. Тому терміново потрібен мир...” [94, с. 274].

Треба зазначити, що події в Болгарії також справили велике враження на окремих англійських міністрів з точки зору посилення їхньої антипатії до Туреччини. Так міністр у справах Індії маркіз Солсбері у своєму листі до голови уряду від 23 вересня писав, що “зі старою політикою в Східному питанні покінчено, християнським провінціям Туреччини потрібно самоврядування” [95, с. 70–71]. А лорд Дербі в листі до королеви від 29 вересня зазначав: “Зважаючи на стан нашої суспільної думки, всі антиросійські дії неможливі” [96, с. 75–76]. Проте лорд Біконсфілд не збирався змінювати політику уряду у тогочасному конфлікті. “Ніхто з членів уряду не повинен вважати, що ми істерично змінимо нашу політику через обурення суспільної думки з приводу турецьких звірств у Болгарії. Якщо це відбудеться, нас будуть зневажати”, – писав він [97, с. 61–62]. Проте через відомості про турецькі звірства в Болгарії англійський уряд втратив ту свободу дій, яку прагнув зберігати з самого початку Східної кризи. Віднині він мав враховувати антитурецькі настрої англійської суспільної думки.

Антитурецька агітація захопила Англію якраз у період, коли Сербія та Чорногорія оголосили війну Туреччині [98, с. 108]. 31 липня Дізраелі заявив у парламенті, що його уряд має намір не втручатися на Балканах доти, поки не втручаються інші великі держави. Парламент, у цілому, схвалив таку позицію уряду [99, с. 37–40].

Побоюючись втручання Росії і через антитурецьку агітацію в самій Великій Британії, яка могла завадити англійському уряду захистити англійські інтереси в Туреччині, англійський кабінет був зацікавлений якомога швидше врегулювати мирним шляхом конфлікт між Туреччиною та її християнськими суб'єктами. Голова англійського уряду, як можна побачити з його листа до лорда Дербі від 31 травня, особисто виступав за врегулювання на основі статус-кво. Він не заперечував

створення нових васальних від Туреччини країн на Балканах, хоча протестував проти збільшення території вже існуючих [100, с. 30].

Коли сепаратні переговори про перемир'я між Туреччиною та Сербією провалилися, Велика Британія погодилася виступити посередником з пропозицією про укладення перемир'я терміном не більш одного місяця або шести тижнів на основі статус-кво для Сербії та Чорногорії і місцевого самоврядування для Боснії та Герцеговини. Сербія погодилася, але Туреччина запропонувала продовжити перемир'я до п'яти або шести місяців [101, с. 73, 80]. Це виявилось неприйнятним для Сербії [102, с. 435]. Форін офіс оголосив турецькому уряду, що, якщо Туреччина відхилить пропозицію перемир'я, Велика Британія не буде рятувати її від загибелі [103, с. 166]. 15 вересня Туреччина оголосила перемир'я на десять днів. Потім воно було продовжено ще на тиждень [104, с. 173–174].

Тим часом, 1 жовтня Росія запропонувала врегулювання Східної кризи на таких умовах: автономія для трьох провінцій, російська окупація Болгарії, австро-угорська – Боснії, проведення спільної військово-морської демонстрації в Босфорі [105, с. 32]. Англійський кабінет на своєму засіданні 4 жовтня відхилив цей проект [106, с. 191]. Лорд Біконсфілд у листі до леді Бредфорд від 5 жовтня написав з цього приводу наступне: “Англійський уряд розцінив російську ініціативу як справжній болгарський жах. Російському послу Шувалову було сказано, що така акція буде порушенням договорів, і що Росія повинна розуміти, що реалізація такого плану буде мати дуже серйозні наслідки” [107, с. 79].

Російська ініціатива змусила кабінет Біконсфілда ще більше натиснути на турецький уряд, щоб він погодився на необхідне для Сербії та її союзників шеститижневе перемир'я [108, с. 78]. Так, 4 жовтня на урядовому засіданні було прийнято рішення погрожувати Туреччині відкликанням англійського посла, щоб змусити її погодитися на перемир'я [109, с. 522]. Вже 5 жовтня посол Елліот отримав інструкції оголосити турецькому уряду, що “англійська рекомендація перемир'я була останнім кроком Великої Британії; якщо Туреччина відмовиться, то Велика Британія більше не буде стримувати процес розпаду Османської імперії і кине її напризволяще, а англійський посол залишить Константинополь” [110, с. 174]. Але матеріали Форін офіс свідчать, що насправді Велика Британія хотіла цією погрозою лише продемонструвати Туреччині своє незадоволення і не збиралася поривати з нею дипломатичні відносини [111, с. 522].

10 жовтня турецький уряд погодився на перемир'я, але строком на шість місяців. Велика Британія вирішила схвалити це, але Росія виступила проти. Тоді 13 жовтня посол Великої Британії в Росії лорд Лофтус отримав інструкції повідомити російському уряду, що суспільна думка у Великій Британії може змінитися, коли виникне загроза Константинополю [112, с. 175]. Але англійська погроза не принесла результату. Коли турецькі війська почали загрожувати Белграду, Росія 31 жовтня поставила Туреччині ультиматум з вимогою, під загрозою розриву дипломатичних відносин, за сорок вісім годин погодитися на перемир'я терміном на місяць або шість тижнів та надати автономію Боснії, Герцеговині та Болгарії [113, с. 82]. Султанський уряд був змушений погодитися на це [114, с. 103]. Як наслідок, перемир'я з Сербією було укладено на два місяці – з 1 листопада 1876 року до 1 січня 1877 року [115, с. 289]. Перемир'я з Чорногорією було

укладене 3 листопада на два місяці, а потім подовжено до 29 лютого 1877 року [116, с. 318].

2 листопада російський цар Олександр II у бесіді з англійським послом у Росії лордом Лофтусом пояснив російський ультиматум Туреччині як необхідність не допустити звірств турків у Сербії у разі їх перемоги. Він завірив англійського дипломата, що особисто не має ніякого бажання або наміру здобути Константинополь, і що російська окупація Болгарії, якщо й відбудеться, буде носити тимчасовий характер. Форін офіс висловив російському уряду задоволення з приводу цієї заяви [117, с. 87].

Листування лорда Біконсфілда з членами уряду, меморандуми його та інших міністрів свідчать про те, що вже з травня 1876 року голова англійського уряду почав серйозно замислюватися про можливу російсько-турецьку війну та позицію Великої Британії щодо неї. Лорд Біконсфілд вважав, що Велика Британія повинна бути готова у будь-який момент гідно захистити свої інтереси в Туреччині всіма можливими засобами, зокрема воєнними. Особливо важливою голова англійського уряду вважав справу захисту чорноморських проток та Константинополя від Росії [118, с. 30–98].

Про воєнні плани прем'єр-міністра Великої Британії яскраво свідчать написаний особисто ним документ під назвою “Російсько-турецьке питання для кабінету” та меморандум військового міністра Харді. Обидва документи датуються листопадом 1876 року. Зокрема, вони свідчать про те, що прем'єр-міністр замислювався про частковий розподіл Туреччини і збирався взяти у ньому активну участь [119–120]. У випадку нападу Росії на Туреччину Велика Британія, на думку лорда Біконсфілда, не повинна була оголошувати війну Росії, але мала зробити так, щоб Туреччина закликала англійський флот до Константинополя та Чорного моря. (див. дод. Д).

Здійснення всіх намірів та планів голови англійського уряду вимагало санкції інших членів кабінету, королеви та парламенту, схвалення суспільною думкою. Однак плани прем'єр-міністра зустріли сильний опір у кабінеті міністрів, передусім в особі голови Форін офіс. Так, у своїх листах від 21 та 22 жовтня 1876 року лорд Біконсфілд переконував лорда Дербі в необхідності бути готовим до рішучих дій проти Росії. Голова уряду намагався довести, що, якщо Росію вчасно не зупинити, вона захопить Константинополь та чорноморські протоки і отримає повний доступ до азійських володінь Османської імперії (див. дод. Е). Але голова Форін офіс знову підтвердив своє реноме переконаного прихильника “політики невтручання”. Він був категорично проти будь-яких активних дій з боку Великої Британії у Східній кризі, хоча остання загрожувала не тільки європейським, а й колоніальним інтересам Великої Британії [121, с. 99–100].

23 жовтня, коли голова уряду вже домовився про військово-морські приготування з першим лордом адміралтейства Хантом, лорд Дербі відмовився давати навіть гіпотетичні інструкції флоту пройти через Дарданелли у випадку російської агресії на протоки. Прем'єр-міністру вдалося лише здійснити відправлення англійських офіцерів для ведення робіт для захисту Константинополя [122, с. 100]. Вони почали проводити рекогносцирування околиць міста на предмет будівництва нових фортів, вимірювали глибину в протоках. Крім того, британські

комісари відвідали турецькі фортеці на Дунаї, інспектували залізниці [123, с. 312].

9 листопада в лондонській ратуші лорд Біконсфілд оголосив, що цілі Великої Британії у Східному питанні – це “збереження європейського миру, дотримання договорів 1856 та 1871 років, які були гарантією миру, незалежності і територіальної цілісності Туреччини; поліпшення становища християнських суб’єктів Туреччини таким чином, щоб через їхнє процвітання була забезпечена цілісність і незалежність цієї країни”. При цьому він зазначив, що Велика Британія готова за будь-яку ціну досягти своїх мети, навіть за допомогою зброї [124, с. 90–92].

Так сталося, що 11 листопада російський цар у Москві виголосив промову, яка теж носила войовничий характер. Він оголосив, що, якщо мир не буде досягнутий, а Росія не одержить від Туреччини бажаних гарантій реформ, то він твердо вирішить діяти незалежно та упевнений, що вся країна відповість на його заклик [125, с. 120]. Крім того, 13 листопада Олександр II видав указ про часткову мобілізацію російської армії. За три тижні було мобілізовано армію чисельністю близько 460 тис. чоловік [126, с. 36]. Російський уряд також взяв кредит на військові витрати в 100 млн. карбованців [127, с. 111]. Гладстон та його прихильники поспішили звинуватити англійський уряд у тому, що промова російського імператора стала гідною відповіддю на провокаційну промову англійського прем’єр-міністра за день до цього [128, с. 91–93].

Але Росія все-таки запропонувала провести європейську конференцію шести великих держав та Туреччини в Константинополі для мирного врегулювання Східного питання. Конференція мала визначити, який режим варто встановити в Болгарії, Боснії та Герцеговині та які гарантії реформ треба вимагати від Туреччини [129, с. 435]. Англійський кабінет погодився взяти участь у конференції та уповноважив маркіза Солсбері бути представником Великої Британії на ній [130, с. 89]. Туреччина погодилась на конференцію 18 листопада, не в останню чергу під тиском Великої Британії [131, с. 202].

Своє бачення позиції Великої Британії на конференції лорд Біконсфілд описав у листах до лорда Дербі від 3 та 4 листопада. Він зазначав, що про базу переговорів необхідно домовитися до початку роботи конференції. Голова уряду вважав, що для цього Велика Британія мала прийти до взаєморозуміння з якоюсь іншою великою державою, насамперед з Австро-Угорщиною чи Німеччиною. Крім того, на його думку, Форін офіс мав зробити запити урядам Австро-Угорщини та Франції про їхню позицію щодо зобов’язань за тристороннім договором 1856 року, за яким вони та Велика Британія виступали гарантами цілісності та незалежності Туреччини. Голова англійського уряду підкреслював, що “у випадку провалу конференції і загрози Туреччині з боку Росії, останню треба попередити, що цілісність Османської імперії не повинна бути порушена”. На конференції Велика Британія мала запропонувати “збереження цілісності Туреччини, ніякої окупації її території, поліпшення становища християнського населення” [132, с. 87–89]. Зазначимо, що королева Вікторія, на відміну від свого уряду, виступала тоді не за автономію, а за незалежність Сербії та Чорногорії, яку вважала “найкращою гарантією проти російського впливу” [133, с. 200].

У листі від 29 листопада лорд Біконсфілд повідомив лорду Солсбері, що “будь-який мир, який не буде включати окупацію турецької території, буде нашим

тріумфом” [134, с. 103]. При цьому англійський прем'єр-міністр не виключав тимчасової англійської окупації Туреччини, але лише з дозволу султана. Про це йдеться у його листі до маркіза Солсбері від 1 грудня (див. дод. Ж).

Константинопольська конференція відкрилася 12 грудня [135, с. 110]. Попереднє обговорення її програми між шістьма великими державами тривало десять днів. Лорд Солсбері відразу представив межі дискусій, за які Велика Британія не мала намір виходити. Вони включали: принцип незалежності та територіальної цілісності Туреччини, який відхиляв будь-яку окупацію турецьких володінь або створення нових васальних держав на її території; попередню заяву з боку всіх держав-учасниць конференції про те, що вони не будуть шукати для себе будь-якої територіальної переваги, виняткового впливу або комерційних поступок у Туреччині. Англійські умови мирного врегулювання ситуації на Балканах передбачали: загальне дотримання статус-кво в Сербії та Чорногорії; адміністративну автономію (місцеве самоврядування) для Боснії та Герцеговини; Туреччина мала гарантувати Болгарії неможливість повторення зловживань турецької влади, і мусила дати гарантії, що проведе всі раніше обіцяні реформи [136, с. 108]. Під адміністративною автономією англійський уряд розумів систему місцевих інститутів, яка мусила дати населенню певний контроль над місцевими справами та гарантії проти свавілля влади [137, с. 520].

Англійська програма, на відміну від російської, яка була більш кардинальною, отримала значну підтримку. Голова англійського уряду був задоволений цим. “Солсбері мав успіх у всіх головних пунктах своєї місії щодо Росії. Не буде російської окупації Болгарії, сама вона буде розділена на дві провінції, що тільки підсилить Туреччину...”, – писав він леді Бредфорд 20 грудня.

22 грудня англійський уряд на своєму засіданні прийняв наступне рішення: Велика Британія не буде брати участь у жодних примусових заходах проти Туреччини і не дозволить їх застосовувати іншим державам; вона буде використовувати тільки дружній вплив та переконання стосовно цієї країни; якщо пропозиції конференції будуть відхилені, Солсбері повинен буде залишити Константинополь, а посол Елліот скористається своєю відсутністю в турецькій столиці, але дипломатичні відносини з Туреччиною припинені не будуть [138, с. 108–110]. Солсбері повідомив делегатам конференції про це, але додав, що Велика Британія не буде захищати Туреччину від наслідків опору реформам, які будуть запропоновані конференцією [139, с. 110]. Королева повністю схвалила таке рішення свого уряду [140, с. 505].

23 грудня представники від Туреччини були допущені до участі в конференції. Делегати великих держав зажадали від них територіального збільшення для Сербії та Чорногорії, автономного управління для Боснії і Герцеговини, поділу Болгарії в меридіанному напрямку. Для тієї частини Болгарії, яка була розташована на північ від Балкан, пропонувалася автономія. Боснія, Герцеговина та північна Болгарія повинні були управлятися християнськими губернаторами, які призначалися турецьким урядом терміном на п'ять років за згодою держав, мати власну міліцію та вільно розпоряджатися половиною своїх прибутків і, крім того, використовувати мову місцевого слов'янського населення як єдину офіційну мову. У частині Болгарії, яка була розташована на південь від Балкан, намічалася створення установ, які б

забезпечували захист населення від будь-якого свавілля. Передбачалось також проведення в цих областях податкової реформи і реорганізації судової системи [141, с. 265–266]. Провінціям гарантувалася свобода віросповідання [142, с. 307]. До проведення реформ, які мали відбуватися під контролем двох міжнародних комісій, вказані провінції мали бути зайняті бельгійськими військами [143, с. 266].

Але турецьке керівництво пішло на хитрий хід. Султан у той же день підписав першу в історії Османської імперії конституцію, яка оголошувала Туреччину конституційною монархією. Скориставшись цим, турецькі делегати відмовилися приймати вимоги держав [144, с. 263]. Прогноз маркіза Солсбері про те, що головною перешкодою на конференції буде Туреччина, а не Росія, про що він писав у листах до голови Форін офіс від 9 та 26 листопада, цілком справдився [145, с. 110–111].

26 грудня лорд Солсбері під час аудієнції у турецького султана намагався схилити його до прийняття пропозицій держав. Султан відмовився. Тоді англійський міністр повідомив, що Туреччина не повинна розраховувати на допомогу Великої Британії у випадку війни. Але і це не подіяло. Повернувшись, Солсбері віддав розпорядження англійському флоту відплисти з турецьких вод. Лорд Біконсфілд розцінив це як перевищення повноважень. “Солсбері ... не розуміє, що його послали в Константинополь для того, щоб не пустити росіян у Туреччину, а зовсім не для того, щоб створювати ідеальні умови для турецьких християн”, – писав він лорду Дербі 30 грудня [146, с. 111].

30 грудня Туреччина відхилила запроповану їй програму реформ. Конференція пішла на поступки та виробила іншу програму, менш радикальну. Нові вимоги великих держав були остаточно сформульовані 15 січня 1877 року [147, с. 439–440]. Але уряд Туреччини не збирався їх приймати. Солсбері попередив турецького прем'єра Мідхат-пашу про небезпеку такої заповзятості. Зокрема, він підкреслив, що Туреччині “загрожує ізоляція та загибель, і що Велика Британія і пальцем не поворушить, щоб прийти їй на допомогу, якщо Туреччина опиниться в стані війни з Росією”. Але Мідхат-паша у відповідь оголосив, що “Туреччина краще загине, ніж капітулює у питанні реформ” [148, с. 513]. Солсбері у відповідь поклав на турецький уряд повну відповідальність за наслідки відмови Туреччини від вимог держав.

Однак рішення Великої Британії не брати участь у примусових діях проти Туреччини та активна протурецька позиція посла Елліота під час роботи конференції не могли вплинути на остаточне рішення турецького уряду. 20 січня 1877 року Туреччина відхилила нові вимоги держав. Як наслідок, конференція була змушена припинити свою роботу. Солсбері разом з делегатами інших європейських держав залишив Константинополь. У місті залишилися тільки повірені в справах. Російський делегат Ігнат'єв під час від'їзду відкрито погрожував турецькому уряду. Незважаючи на це, Туреччина 25 січня підтвердила своє рішення відхилити вимоги конференції. 22 січня в листі до лорда Дербі Солсбері констатував, що головна мета англійської місії – “збереження миру між Туреччиною та Росією” – не була досягнута [149, с. 112–113]. 6 лютого голова англійського уряду зазначив у листі до Солсбері, що “тепер на Туреччину чекає тільки розподіл” [150, с. 114].

Однак російський уряд все-таки вирішив дати Туреччині останній шанс. У лютому Росія направила свого спеціального представника Ігнат'єва до європейських столиць з метою виробити спільну позицію для тиску на Туреччину, щоб вона виконала програму, запропоновану Константинопольською конференцією [151, с. 442]. Під час свого перебування у Лондоні Ігнат'єв запропонував англійському уряду проект протоколу, який повинні були підписати всі великі держави. У ньому, у загальних виразах, без нагадування про автономію слов'янських областей, йшла мова про реформи в Туреччині, перехід турецької армії на положення мирного часу та спільні дії держав у випадку, якщо їхні очікування не виправдаються.

Переговори, що розпочалися, проходили досить важко. Так, лорд Дербі вимагав роз'яснень стосовно кожної частини протоколу і намагався знайти будь-який натяк у ньому на примус або зазіхання на незалежність та цілісність Туреччини. Він піддав проект редагуванню, намагаючись позбавити запропоновані в ньому кроки будь-якої ефективності. Так, констатацію необхідності реформ потрібно було, на його думку, замінити декларацією про загальний інтерес держав до них, а слова про діючий нагляд – нагадуванням про спостереження. Дербі в жодному разі не погоджувався ужити вислів “дії”, пропонуючи цілий набір загальних фраз, наприклад таких як “демарш”, “заходи”. Сторони зупинилися на формулі ”найбільш відповідні заходи”, яку повинні були використовувати держави-покровительки.

Коли текст протоколу в цілому було погоджено, виникла обставина, яка загрожувала завести переговори у глухий кут: англійська сторона вимагала записати до протоколу зобов'язання демобілізації російської армії та вважала за доцільне дати Туреччині річний термін для проведення реформ. Це було неприйнятно для російської сторони [152, с. 309–310].

Після тривалих дискусій англійський кабінет 23 березня вирішив все-таки підписати проект угоди [153, с. 260]. Церемонія відбулася 31 березня в будинку Форін офіс. Документ одержав назву – “Лондонський протокол” [154, с. 442]. Він передбачав виправлення кордонів Чорногорії, демобілізацію турецької армії, чисельне скорочення тієї її частини, що знаходилася на Балканах, контроль великих держав за виконанням Туреччиною своїх зобов'язань стосовно реформ. Наприкінці протоколу вказувалося, що, якщо Туреччина відхилить його умови, то це буде вважатися великими державами “несумісним з їхніми інтересами й інтересами Європи”, і тому вони будуть вживати відповідні заходи [155].

Уряд Великої Британії додав до Лондонського протоколу декларацію про те, що підписав його тільки в інтересах європейського миру, і тому відмовиться визнати цей документ, якщо, у свою чергу, після Туреччини не роззброїться Росія [156, с. 613]. 1 квітня лорд Біконсфілд написав маркізу Солсбері, що такий крок є тріумфом для Великої Британії, але приниженням для Росії [157, с. 130–131].

3 квітня Лондонський протокол був вручений турецькому уряду [158, с. 39]. Але 12 квітня Туреччина, незважаючи на попередження англійського уряду, відхилила цей документ [159, с. 633]. Турецький уряд посилався у своїй відмові на Паризький мир 1856 року, який гарантував цілісність та незалежність Туреччини. Протокол був оголошений актом втручання у внутрішні справи Османської імперії [160, с. 16].

20 квітня до Константинополя прибув новий посол Великої Британії Лейард, який отримав інструкції не допустити російсько-турецької війни. Зокрема, він мав оголосити султану, що “у випадку війни розраховувати на англійську військову допомогу не треба, що англійські симпатії до Туреччини відновляться тільки після виконання реформ у християнських суб’єктах Туреччини” [161, с. 548]. Але 24 квітня Росія оголосила Туреччині війну [162, с. 253].

Листування голови англійського уряду і королеви свідчить про те, що англійський уряд був готовий до такого розвитку подій. Так, ще 21 квітня він обговорив на своєму засіданні можливі наслідки російсько-турецької війни для Великої Британії та прийшов до висновку, що країна мусить втрутитися у неї, але думки щодо того, яким мало бути це втручання, розділилися. Так, лорд Біконсфілд пропонував захопити Дарданелли як матеріальну гарантію проти захвату Константинополя Росією. Голова Форін офіс та військовий міністр погодилися на це, але лише за умови того, що така окупація буде здійснена за згодою Туреччини. Маркіз Солсбері та лорд-канцлер Кернс виступили за окупацію, але без згоди турок. У протилежному разі це, на їх думку, виглядало так, ніби Велика Британія та Туреччина є союзниками. Міністр колоній Карнарвон виступив взагалі проти окупації. У підсумку, кабінет погодився з ідеєю захоплення Дарданелл без згоди Туреччини [163, с. 529–531].

Коли війна розпочалася, англійський прем’єр-міністр 28 квітня запропонував кабінету оголосити Росії, що захоплення нею Константинополя буде для Великої Британії приводом до війни. Але думки міністрів знову розділилися. Обговорення цього питання було перенесено [164, с. 532–534]. Вже 1 травня англійський уряд вирішив зробити наступні кроки: висловити осуд діям Росії, як таким, що суперечать положенням Паризького договору 1856 року та Лондонського протоколу 1871 року; не брати участь у війні на боці Туреччини в силу антитурецьких настроїв англійської суспільної думки; проголосити спостережливий та умовний нейтралітет Великої Британії у війні; взяти з Росії зобов’язання поважати англійські інтереси в Туреччині; підготуватися силоміць відстоювати свої права, якщо Росія переможе і порушить свої обіцянки Великій Британії; шукати будь-яку сприятливу можливість для посередництва, щоб зупинити війну, поки росіяни не досягли будь-якого з англійських стратегічних пунктів [165, с. 133–134]. У той же день негативна реакція Великої Британії щодо оголошення Росією війни Туреччині була висловлена російському уряду (див. дод. 3).

6 травня російський уряд отримав ноту Форін офіс з попередженням про обставини, які могли змусити Англію відійти від політики нейтралітету у російсько-турецькій війні [166, с. 592–593]. У ній повідомлялося, що Велика Британія не буде миритися з блокадою Суецького каналу, окупацією Єгипту, хоча б тільки на час війни, захопленням Константинополя та зміною статусу чорноморських проток [167, с. 42].

Міністерство закордонних справ Росії у відповідь зробило запит Форін офіс з причин стурбованості Великої Британії за Єгипет та долину Євфрата. Форін офіс оголосив, що, зважаючи на наявність у Росії двох канонерських човнів в Індійському океані та восьми суден у Сан-Франциско, вона може перекинути їх у Середземне море і гіпотетично створити загрозу стратегічно важливому для Великої

Британії регіону. Така перестраховка англійського уряду викликала багато критики в самій Великій Британії. Було незрозуміло, чому одна з воюючих сторін, Росія, повинна була приймати на себе зобов'язання не загрозувати значним областям ворожої території. У парламенті, зокрема, зазнала критики теза уряду про російську загрозу, що нависла над Британською імперією з початку воєнних дій. Навіть член уряду герцог Рутленд назвав абсурдом приписувані Росії плани завоювання Індії. Не на користь уряду лорда Біконсфілда був і той факт, що британські інтереси у той час фактично асоціювалися зі справою придушення виступів балканських народів [168, с. 346–347].

Але це не вдарило по позиціях уряду в парламенті. Так, 7 травня парламентарі відхилили резолюцію Гладстона, згідно з якою парламент мав оголосити, що Туреччина позбавлялася всіх прав на моральну та матеріальну допомогу Великої Британії. 354 депутати висловилися проти неї, 223 – за [169, с. 245]. А 14 травня позиція англійського кабінету щодо російсько-турецької війни була схвалена парламентом [170, с. 137]. Більш того, вибух антиросійських настроїв в англійській суспільній думці з початком війни забезпечив уряду Біконсфілда підтримку в суспільстві [171, с. 114–115].

Офіційне визнання Росією умов ноти Форін офіс від 6 травня відбулося 8 червня [172, с. 445]. Так, російське міністерство закордонних справ повідомило, що Росія не має агресивних планів щодо Єгипту та Суецького каналу, не планує захоплювати Константинополь та чорноморські протоки, бо вважає, що долю цих стратегічних пунктів треба вирішувати всім великим державам разом. Крім того, оголошувалося, що “Росія буде враховувати британські інтереси в Туреччині доти, доки Велика Британія буде зберігати нейтралітет” [173, с. 81–82]. Російський уряд також повідомив, що “якщо нейтралітет держав буде збережений, і якщо Туреччина запросить миру на умовах Росії до того, як російські армії перейдуть Балкани, Росія погодиться не переходити цю лінію...”. Як свідчить листування посла Росії у Великій Британії Шувалова з російським міністром закордонних справ Горчаковим, російські умови миру передбачали, зокрема, створення національної автономії в північній Болгарії та територіальне збільшення для Чорногорії та Сербії. Англійський уряд знав про це [174, с. 88–91]. Крім того, російський уряд оголосив, що у випадку швидкого укладення миру Росія буде готова задовольнитися поверненням собі південно-західної Бессарабії та поступкою їй Батума [175, с. 40–41].

Російські умови миру фактично нищили турецьке панування на Балканах, що розходилося зі спрямованістю традиційної британської політики у цьому регіоні. Особисто лорд Дербі вважав, що “Туреччина, прийнявши ці умови, розпишеться у власній загибелі” [176, с. 347–348]. Проте, як демонструє його лист до королеви від 11 червня, він схилився до думки, що “хоча російські умови миру були жорсткі та принизливі для Туреччини, її доля могла скластися набагато гірше, якщо б війна продовжилася”. Голова англійської дипломатії виступав проти вступу Великої Британії у війну та вважав, що більша частина англійського суспільства поділяє його думку [177, с. 541–545]. Незважаючи на це, королева Вікторія з самого початку війни вимагала від уряду рішучих дій без усяких вагань відповідно до англійських інтересів [178, с. 539–541].

Тим часом, позиція Росії щодо можливих умов миру стала ще жорсткішою. Так, 11 та 13 червня посол Шувалов одержав нові інструкції. У них, зокрема, йшла мова про необхідність відстоювати під час переговорів з Англією існування єдиної та автономної Болгарії і про відмову Росії від поступок у цьому питанні [179, с.

107–108]. Крім того, Росія вимагала автономії для Боснії, територіального розширення для Румунії та визнання її незалежності. В Албанії, Епірі, Фессалії та на острові Крит вона пропонувала здійснити реформи в дусі, передбаченому Константинопольською конференцією [180, с. 342].

Уряду лорда Біконсфілда було складно протистояти планам Росії, бо розбіжності в англійському кабінеті, які проявилися вже у перший тиждень війни, посилювалися ще більше. Так, меморандум міністра фінансів Норткота, що датується травнем 1877 року, свідчить про те, що вже тоді в англійському уряді утворилася “партія миру”. До неї входили міністри Дербі, Кернс, Кросс, герцог Річмонд, Солсбері, Карнарвон та сам Норткот. Ці урядовці, насамперед Дербі, Карнарвон та Солсбері, не схвалювали прийнятий Англією курс щодо російсько-турецької війни. Переможне просування Росії, яке намітилося вже влітку, загрожувало привести Велику Британію до війни на боці Туреччини, а вони не хотіли бути воєнними союзниками цієї країни [181]. Названі члени уряду навіть збиралися піти у відставку, якщо Велика Британія офіційно оголосить, що просування російських військ до Константинополя є для неї приводом до війни [182, с. 547]. Проте вони погоджувалися з іншими членами уряду в тому, що “повинне бути місце, де Росію треба зупинити”.

На відміну від представників “партії миру”, голова уряду намагався провести через кабінет рішення про необхідні приготування до захисту англійських інтересів [183, с. 138–139]. Але розбіжності всередині уряду стали великою перешкодою у цьому. Зокрема, вони призвели до справжньої боротьби між прем’єр-міністром та головою Форін офіс. Так, листування між лордом Дербі та лордом Біконсфілдом за 22–26 травня показує, що лорд Дербі був категорично проти будь-яких рішучих дій з боку Великої Британії, навіть у перспективі [184, с. 140–142]. Королева та прем’єр-міністр критикували голову Форін офіс за пасивність та переконували його діяти відповідно до викликів, які російсько-турецька війна поставила перед Англією. Голова англійського уряду навіть натякав лорду Дербі про можливий політичний розрив з ним, на що останній відреагував лише вираженням жалю, якщо подібне станеться, але відмовився змінити свою точку зору [185, с. 143–146]. 25 червня королева Вікторія в листі до голови уряду зазначила, що ніколи ще не бачила такого пасивного голову Форін офіс [186, с. 196]. У свою чергу, прем’єр-міністр 28 червня поскаржився їй, що “в уряді не знайдеться і трьох людей, які виступали б за оголошення війни Росії” [187, с. 149].

Опозиція міністра закордонних справ змусила голову англійського уряду діяти ще рішучіше. Так, він встановив з послом Лейардом особистий зв’язок та почав надавати йому вказівки, в обхід і таємно від лорда Дербі та Форін офіс у цілому [188, с. 112]. Лист лорда Біконсфілда послу від 6 червня свідчить, що він виступав тоді за збереження статус-кво, вважав, що Велика Британія вимушено оголосила про свій нейтралітет у війні, що останній її паралізує, та мріяв про те, що, коли російські війська перетнуть Дунай, Туреччина запросить англійський флот до

Константинополя, а англійські війська окупують Галліпольський півострів на час війни як матеріальну гарантію дотримання Росією існуючих договорів (див. дод. II).

Російські війська перейшли Дунай наприкінці червня [189, с. 71]. 7 липня Велика Британія відповіла на це відправленням частини свого середземноморського флоту до Безікської бухти, яка знаходилася біля входу у Дарданелли [190, с. 117]. При цьому російському послу було повідомлено, що цей захід продиктований “лише потребою захисту англійських підданих у Константинополі, де обстановка прийняла загрозливий характер” [191, с. 348–349]. Стрімкий наступ російських військ, який продовжувався, змусив англійський кабінет вжити нові заходи. 12 липня лорд Біконсфілд переконав міністрів направити уряду Росії ноту з попередженням, що “окупація Константинополя або спроби її здійснити будуть розглядатися Англією як інцидент, який звільнить її від усіх попередніх зобов’язань і буде мати серйозні наслідки” [192, с. 150–151]. У цій ноті не використовувалася фраза “привід до війни”, бо переважна більшість міністрів оголосила, що піде у відставку, якщо ця фраза буде прийнята [193, с. 550–551]. Відповідно до цього рішення 17 липня Форін офіс попередив російський уряд, що “Росія повинна не розраховувати на нейтралітет Великої Британії, якщо почне окупацію Константинополя, навіть тимчасову та таку, що викликана воєнними потребами” [194, с. 268].

21 липня англійський уряд під тиском прем’єр-міністра вирішив, що якщо Росія захопить Константинополь та не погодиться негайно вивести з нього свої війська, він буде радити королеві оголосити війну Росії. Було також вирішено підсилити англійські гарнізони у Середземномор’ї [195, с. 154]. Зокрема, гарнізон на Мальті був збільшений на 3 тис. чоловік [196, с. 113].

Однак лорд Дербі все-таки спробував пом’якшити ефект прийнятих кабінетом заходів. 28 липня він направив меморандум російському послу, в якому вказувалося, що Велика Британія разом з іншими державами готова спонукати Туреччину до припинення війни “на прийнятних для неї та почесних для Росії умовах”. У документі висловлювалося сподівання, що факт переміщення англійської ескадри до Константинополя не буде вважатися Росією порушенням Великою Британією свого нейтралітету. Королева Вікторія у той же день засудила цей крок свого міністра та звинуватила його в “недостатній рішучості”. Проте урядовець оголосив їй, що “хоча воєнна партія в країні існує, велика частина англійського народу бажає збереження миру” [197, с. 117].

27 липня посол Лайард повідомив, ніби російські війська знаходяться вже під Адріанополем, тобто відносно близько до Константинополя. Лорд Біконсфілд вирішив, що настав час запропонувати султану запросити в протоки англійський флот. Але Лейарду не довелося виконувати це доручення [198, с. 41]. Загроза Константинополю з боку Росії зникла після того, як стало очевидним, що російські війська не можуть захопити стратегічно важливу турецьку фортецю Плевну. З цього приводу 29 липня голова англійського уряду в листі послу констатував: “Зважаючи на те, що через Плевну загроза Константинополю зникла, до лютого наш флот не повинен увійти до Мармурового моря” [199, с. 160–161].

15 серпня за ініціативою прем’єр-міністра англійський кабінет зібрався обговорити заходи, які треба буде вжити, якщо загроза Константинополю з боку Росії відновиться. Зберігся опис цього засідання, що був складений самим лордом

Біконсфілдом. Згідно з ним, під час обговорення міністри Карнарвон, Дербі та Солсбері знову виступили проти того, щоб Велика Британія взяла участь у війні на боці Туреччини. Але загроза російської окупації Константинополя в певній мірі згуртувала розколотий кабінет. Зокрема, останній вирішив, що Велика Британія мусить втрутитися у війну, якщо російська загроза турецькій столиці поновиться, та не допустити другої воєнної кампанії Росії проти Туреччини навесні наступного року (див. дод. К).

Одночасно з цим лорд Біконсфілд, з відома лише королеви, скористався несподіваною можливістю провести з російським керівництвом таємні переговори, минаючи Форін офіс. У серпні до Лондону приїхав англійський військовий аташе в Росії полковник Веллеслі з посланням від царя для королеви та англійського уряду. Аташе повідомив, що цар оголосив йому “про чистоту своїх мотивів та безневинність намірів, єдина його мета – це поліпшення долі християн Туреччини. Цар не думає про анексію, крім як у Бессарабії, і, можливо, у Малій Азії. Тимчасову окупацію Болгарії він знаходить неминучою і захопить Константинополь, тільки у випадку, якщо це буде диктуватися ходом подій. Цар в жодній мірі не загрожує англійським інтересам ні в Єгипті, ні в Суецькому каналі або Індії”. Аташе отримав завдання повідомити російському імператору позицію англійського уряду. Вона була викладена у меморандумі Веллеслі, який був написаний 17 серпня. У документі вказується наступне: “Вікторія та лорд Біконсфілд щиро бажають відновлення миру, і будуть вітати будь-яке врегулювання, що завершить війну в цьому році способом почесним та задовільним для Росії. У той же час вони побоюються, що нейтралітет Великої Британії не може бути збережений, якщо буде друга кампанія; якщо вона буде, Велика Британія повинна обов’язково брати участь у ній як воююча сторона...”. Аташе виконав свою місію, про що повідомив королеві вже 30 серпня [200, с. 138–147].

Політика Великої Британії за перші місяці війни продемонструвала, що англійська дипломатія намагалася позбавити Росію допомоги з боку балканських держав та Румунії. Так, Форін офіс тиснув на румунський уряд, щоб той не скасовував свій нейтралітет і не воював проти Туреччини, але невдало [201, с. 209–210]. Теж саме Велика Британія робила по відношенню до Греції [202, с. 82]. Зокрема, англійський уряд попередив цю країну, що при переході грецьких військ на турецьку територію англійський флот негайно окупує грецький порт Пірей [203, с. 133]. Сербія також отримала попередження офіційного Лондону про те, що її вступ у війну з Туреччиною “буде віроломством, після чого князівство не повинне розраховувати на добрі послуги Великої Британії при укладанні миру” [204, с. 237].

Тим часом боротьба між головою англійського уряду та міністром закордонних справ тривала. Так, лорд Біконсфілд бажав на той час посередництва Великої Британії у війні і 28 вересня закликав голову Форін офіс запропонувати англійське посередництво турецькому уряду. У разі відмови Росії від нього, Велика Британія, на його думку, мусила відійти від свого нейтралітету та надати матеріальну допомогу Туреччині у війні, якщо Росія буде загрозувати Константинополю. [205, с. 182–183]. У відповідь лорд Дербі відмовився обговорювати з ним це питання [206, с. 183]. Зазначимо, що ситуація з королевою була протилежна. Вікторія вимагала від уряду рішучих дій, зокрема воєнних. Голова уряду навіть був вимушений її

заспокоювати [207, с. 567–569].

5 жовтня лорд Біконсфілд на засіданні уряду повторив, що головною метою Великої Британії є недопущення другої кампанії Росії проти Туреччини. Але через розбіжності в уряді було вирішено не робити ніяких активних кроків до закінчення поточної воєнної кампанії [208, с. 233–234]. Незважаючи на це, англійський кабінет тоді погодився, майже одногласно, що після завершення кампанії від Росії треба отримати зобов'язання, що її війська не окупуєть Константинополь. У той же час Велика Британія повинна буде запропонувати своє посередництво воюючим сторонам. У випадку відмови Росії дати зобов'язання з приводу Константинополя, уряд повинен був скликати парламент і просити військової мобілізації та кредит на воєнні витрати [209, с. 183]. Після засідання уряду лорд Біконсфілд оголосив російському послу, що “якщо проти Туреччини буде друга кампанія, для Великої Британії буде неможливо зберегти свій нейтралітет” [210, с. 185–186].

Однак лорд Біконсфілд видавав бажане за дійсне. Розстановка сил в англійському кабінеті на той момент не робила можливим втручання Великої Британії у війну. Сам же голова уряду в листі до королеви від 3 листопада скаржився на те, що в його уряді, що складався з дванадцяти чоловік, існує сім партій [211, с. 114]. Лорд Біконсфілд виділив такі партії: “воєнна партія, яка виступала за те, щоб Велика Британія запропонувала матеріальну допомогу Туреччині (військовий міністр Харді, міністр пошти та телеграфу Маннерс, міністр у справах Ірландії Біч); прихильники участі Великої Британії у війні, якщо Росія не зобов'яжеться відмовитися від захоплення Константинополя (лорд-канцлер Кернс, міністр внутрішніх справ Кросс, морський міністр Сміт, лорд-президент герцог Річмонд); “ті, хто виступали за участь Великої Британії у війні, якщо після підписання миру Росія не віддасть Константинополь (міністр у справах Індії Солсбері); ті, хто були за мир за будь-яку ціну (голова Форін офіс Дербі); ті, хто засуджували будь-яку політику, яка була прямо заснована на англійських інтересах, вважали її егоїстичною і виступали на користь звернення Великої Британії до чотирьох нейтральних держав, щоб вони разом з нею зробили заклик до воюючих сторін (міністр фінансів Норткот); ті, хто не був проти захоплення Константинополя Росією (міністр колоній Карнарвон, члени уряду Ліддон та Фрімен)”. Сам голова уряду писав, що “він виступає за те, щоб спочатку попередити Росію, що нинішній нейтралітет Великої Британії не може бути залежний від подальшої кампанії, поки Велика Британія не одержить секретного письмового зобов'язання від Росії, що остання ні за яких обставин не буде захоплювати Константинополь та Дарданелли” [212, с. 193–195].

До розбіжностей всередині англійського уряду додавалася і несприятлива зовнішньополітична обстановка. На той момент Велика Британія, як і раніше, не мала союзників у справі порятунку Туреччини від Росії. Так, ізоляція Великої Британії яскраво проявилася 9 листопада 1877 року, коли лорд Біконсфілд повинен був виступати на традиційному банкеті з нагоди обрання нового лорд-мера Лондона. Незважаючи на запрошення, послы великих держав не з'явилися на цю церемонію. Теж саме зробили дипломатичні представники другорядних європейських країн. Був присутній тільки турецький посол.

Через день після цього англійському уряду стало відомо про захоплення російськими військами Карсу, що означало кінець серйозного опору турків на азійському фронті. Голова Форін офіс 28 листопада заявив публічно, що уряд Великої Британії не має жодного наміру відходити від політики умовного нейтралітету [213, с. 237–240]. На відміну від нього, прем'єр-міністр не збирався капітулювати. 4 грудня на засіданні кабінету з його ініціативи було вирішено підготувати ноту з попередженням Росії щодо Константинополя та Дарданелл та заявою, що уряд Великої Британії готовий запропонувати посередництво у війні. Лорд Біконсфілд наполягав, щоб уряд прийняв рішення вважати захоплення Константинополя або загрозу його окупації приводом до війни, але лорд Дербі категорично відмовився від цього [214, с. 198–199]. Невдовзі, 10 грудня, прийшла звістка, що російські війська захопили Плевну [215, с. 131]. Взяття Плевни стало поворотним пунктом у російсько-турецькій війні – російська армія одержала можливість сконцентрувати основні сили для переходу Балкан та вступу у Південну Болгарію [216, с. 182]. До того ж 13 грудня Сербія оголосила Туреччині війну [217, с. 492]. У цих умовах турецький уряд звернувся до нейтральних держав з проханням про посередництво [218, с. 343].

Прем'єр-міністр Великої Британії вирішив, що настав той момент, коли Велика Британія повинна діями підтвердити щирість всіх своїх заяв про захист своїх інтересів у Туреччині. 11 грудня він зібрав кабінет та запропонував скликати парламент, а в промову королеви на його відкритті вставити пропозиції збільшення озброєнь та посередництва Великої Британії у війні. Але Дербі, Карнарвон та Солсбері заперечили будь-яке втручання, і кабінет вирішив відкласти розгляд цих пропозицій [219, с. 201–202]. Незважаючи на це, 13 грудня російському послу Шувалову був вручений меморандум англійського уряду з протестом проти передбачуваного захоплення російськими військами Константинополя та проток. У ньому Велика Британія погрожувала у випадку, якщо це станеться, відійти від свого нейтралітету та гідно захистити свої інтереси. Разом з тим підкреслювалося, що “англійський уряд завжди готовий допомогти в справі посередництва та миру і сподівається на мирне вирішення ситуації, що склалася” (див. дод. Л). Російський уряд заявив у відповідь, що не може гарантувати, що хід воєнних дій не змусить його тимчасово зайняти турецьку столицю [220, с. 42].

17 грудня лорд Біконсфілд написав королеві, що, зважаючи на те що згоди в уряді досягти не вдається, він заявив міністрам, що якщо вони не приймуть його курс, то він піде у відставку. Заходи, які пропонував прем'єр-міністр, включали негайне скликання парламенту, голосування за значне збільшення збройних сил, сепаратні переговори з воюючими сторонами [221, с. 204–205]. Після тривалих дискусій на засіданні уряду 18 грудня три резолюції голови уряду були схвалені всіма міністрами, крім лорда Дербі. Скликання парламенту було призначено на 17 січня 1878 року [222].

Що стосується турецького прохання про посередництво, то, як показує телеграма посла Шувалова російському міністру закордонних справ Горчакову від 16 грудня, реакція англійського уряду на неї була наступна: “...з приводу того, що Туреччина звернулася до великих держав, лондонський кабінет залишає за собою право обмінятися з ними думками до того, як прийняти остаточне рішення. Якщо не

вдасться досягнути загальноєвропейської згоди, кожна держава може вважати себе вільною діяти так, як вважає потрібним” [223, с. 360–361]. Але уряди Німеччини та Австро-Угорщини відхилили заклик Туреччини. Вже наприкінці грудня Туреччина прямо звернулася до Великої Британії з проханням про посередництво [224, с. 42]. Уряд Біконсфілда погодився його надати. 27 грудня лорд Дербі інструктував посла лорда Лофтуса запропонувати Росії посередництво Великої Британії [225, с. 247–248]. 29 грудня посол повідомив російському уряду про готовність Туреччини укласти мир та зробив запит, чи прийме Росія мирні пропозиції. Російський уряд відповів, що “Росія, звичайно, бажає миру, але якщо Туреччина його хоче, вона повинна звернутися безпосередньо до російських головнокомандуючих у Європі та Азії, які повідомлять їй умови, на яких Росія може погодитися припинити воєнні дії” [226, с. 383–384].

10 січня 1878 року турецький султан звернувся з особистим проханням про посередництво до англійської королеви. Королева 14 січня повідомила російському царю про це. Але Олександр II повторив свою думку: “Ви правильно зазначили, що я бажаю миру, але я хочу серйозного та тривалого миру. Мої головнокомандуючі в Європі та Азії знають умови, на яких може відбутися припинення воєнних дій”. Королева та лорд Біконсфілд знайшли таку відповідь незадовільною та грубою [227, с. 268]. Таким чином, англійське посередництво знову було відхилено Росією.

Факт провалу англійської мирної ініціативи був ще більш затьмарений через скандальну заяву міністра Карнарвона, який 2 січня публічно заявив, що “у Великій Британії ні у кого немає бажання повторювати Кримську війну 1853–1855 років”. Королева, прем’єр-міністр та інші члени кабінету, крім лорда Дербі, засудили вчинок свого колеги [228, с. 251]. Карнарвон у відповідь повідомив, що йде у відставку, але міністри переконали його не робити цього, тому що це означало б в очах громадськості, що уряд вирішив воювати з Росією. На їх думку, у цьому випадку парламент міг висловити вотум недовіри уряду [229, с. 213–214].

Тим часом, Туреччина прямо звернулася до Росії з проханням про перемир’я [230, с. 232]. Сепаратні переговори між двома державами почалися 19 січня [231, с. 264]. Турецьким уповноваженим одразу було заявлено, що Росія погодиться на перемир’я тільки в тому випадку, якщо Туреччина спочатку підпише попередні умови мирного договору. Зважаючи на те, що турецька сторона відмовилася це зробити, російські війська продовжили наступ [232, с. 442]. 20 січня вони захопили місто Адріанополь [233, с. 121]. Шлях на Константинополь був відкритий [234, с. 354].

27 січня турецьким уповноваженим було оголошено, що якщо до 31 січня вони не підпишуть попередні умови мирного договору або “Підстави миру”, як їх називала російська сторона, то російська армія негайно вирушить на Константинополь [235, с. 442]. Вже 31 січня Туреччина підписала Адріанопольську угоду про перемир’я з Росією. Умови угоди передбачали, зокрема, створення єдиного Болгарського князівства зі статусом національної автономії, незалежність та територіальне збільшення Чорногорії, Сербії та Румунії, автономію Боснії та Герцеговини, здійснення реформ у християнських провінціях Європейської Туреччини. Туреччина також зобов’язалася відшкодувати Росії воєнні витрати та завдані втрати. Султан мав домовитися з царем про забезпечення прав та інтересів

Росії в чорноморських протоках [236, с. 359–360]. Адріанопольська угода означала звільнення більшої частини Балканського півострова від турецької влади. Зважаючи на те що в умови перемир'я також входила російська окупація територій, які на той момент ще не були зайняті, російські війська продовжили свій наступ і після його підписання [237, с. 451].

Англійський уряд знав про факт прямих переговорів між Росією та Туреччиною, але тривалий час йому нічого не було відомо про умови, на яких вони велися. Тому кабінет під тиском лорда Біконсфілда схвалив ряд серйозних заходів для підготовки країни до захисту своїх інтересів. Так, на засіданнях 7 та 9 січня було вирішено просити в парламенті кредит на воєнні витрати в 6 млн ф. ст. Був також схвалений проект промови королеви на відкритті парламенту. Він передбачав такі тези: мирні переговори, збільшення озброєнь [238, с. 215–217]. 12 січня лорд Біконсфілд поставив на обговорення кабінету пропозицію про захоплення Дарданелл та висадку десанту в Галліполі з дозволу султана [239, с. 267]. Королева повністю підтримала це та написала для міністрів меморандум, в якому, зокрема, зазначила: “Ми сказали, що напад на Константинополь виведе нас зі стану нейтралітету ... Це не повинні бути просто слова, у противному разі ми і наша країна перетворимося на ніщо ... забудьте про Туреччину, наразі треба підтримати честь та гідність Великої Британії” [240].

Коли лорд Дербі почув про намір відправити флот до проток, він заявив, що піде у відставку на знак протесту. Солсбері заявив, що якщо піде Дербі, піде і він. Голова уряду змусив їх відмовитися від свого наміру. Як наслідок, уряд вирішив запропонувати Росії дати пояснення, чи стосується зобов'язання царя не захоплювати Константинополь без воєнної необхідності також і Дарданелл, та, очікуючи відповіді, відправити флот у Безікську бухту. 15 січня на засіданні кабінету лорд Біконсфілд знову переконував міністрів відправити флот у Дарданелли. Дербі та Карнарвон виступили проти. Варто зазначити, що проти виступав тоді сам турецький султан, який побоювався, що російські війська у відповідь захоплять Константинополь. Було вирішено звернутися до уряду Австро-Угорщини з приводу співробітництва в питанні Дарданелл та переконати Росію дати зобов'язання щодо Константинополя. Карнарвон на знак протесту заявив, що йде у відставку, але Дізраелі відмовився представити його прохання про неї королеві [241, с. 220–223].

17 січня у своїй промові на відкритті засідання парламенту королева Вікторія заявила, що, хоча нейтралітет Великої Британії у війні зберігається, події вимагають від англійського монарха вжити деякі запобіжні заходи, для чого треба зробити відповідні приготування; нехай парламент вирішує, якими вони будуть. У дебатах, які розпочалися у той же день, уряд, у цілому, зміг відстояти свій курс. З цього приводу лорд Біконсфілд в листі до королеви наступного дня з гордістю повідомив: “Країна побачила виклик Росії – якщо умови миру не будуть такими, як очікує Велика Британія, ми повинні готуватися воювати з Росією!” [242, с. 224–225]. Проте голова Форін офіс мав іншу думку. Він наказав послу Лейарду пояснити турецькому уряду, що позачергове скликання англійського парламенту в жодній мірі не свідчить про намір Великої Британії відійти від політики нейтралітету [243, с. 245–246].

Коли Туреччина відправила уповноважених у ставку російського командування для ведення переговорів, посол Лофтус став вимагати від Росії запевнень, що воєнні дії не поширяться на Галліпольський півострів, який контролював вхід у Дарданелли [244, с. 9]. Росія відповіла, що цього не відбудеться, якщо там не будуть сконцентровані регулярні війська Туреччини, і, у свою чергу, почала вимагати таких запевнень і від Великої Британії. Уряд останньої надав їх, але його продовжувала турбувати відсутність звісток щодо умов перемир'я між Росією та Туреччиною. У меморандумі від 15 січня, що був пред'явлений послу Шувалову англійським урядом, вказувалося, що будь-який договір між Росією та Туреччиною, який стосується договорів 1856 та 1871 років, повинен носити європейський характер і не буде мати сили без згоди держав-учасниць цих угод [245, с. 125].

Щоб якось нейтралізувати войовничий настрій Великої Британії, 20 січня російський уряд повідомив Великій Британії позицію Росії щодо проходу через протоки військових судів. Вона полягала в тому, що Росія вважала це питання таким, що мало європейське значення, і не збиралася вирішувати його самостійно [246, с. 413]. Однак англійський уряд ця заява не заспокоїла. Телеграма посла Шувалова до міністра закордонних справ Росії від 21 січня повідомляє про факти переговорів Великої Британії з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Росії [247, с. 413–414]. Дійсно, у той день лорд Біконсфілд запропонував кабінету укласти з Австро-Угорщиною оборонний союз, або, якщо це буде неприйнятним, надати їй грошову допомогу, щоб вона мобілізувала достатні військові сили на кордонах з Росією та приєдналася до Великої Британії з ідентичною нотою протесту до Росії. При цьому, англійський флот повинен був бути відправлений до Константинополя. Всі члени кабінету, крім Дербі та Карнарвона, схвалили ці заходи [248, с. 227]. Але 23 січня Австро-Угорщина відмовилася підписати конвенцію з Великою Британією на таких умовах [249, с. 354]. Лорд Біконсфілд на засіданні уряду в той день знову порушив питання про відправку флоту до Константинополя. Була також підготовлена промова міністра фінансів з приводу військового кредиту. Знову всі міністри, крім Дербі та Карнарвона, схвалили пропозиції прем'єр-міністра. Як наслідок, рішення стосовно флоту було прийнято. Карнарвон та Дербі подали у відставку, яка була відразу прийнята королевою [250, с. 227–229]. Командуючому флотом адміралу Хорнбі було наказано утримуватися від участі в конфлікті між Росією та Туреччиною, але зазначалося, що водний шлях через протоки повинен залишатися вільним [251, с. 355].

Росія у відповідь знову спробувала заспокоїти Велику Британію. Телеграма посла Шувалова голові російської дипломатії Горчакову від 24 січня повідомляла наступне: "...через те, що Великій Британії, як і раніше, були невідомі "Підстави миру", мова в англійських правлячих колах йшла вже не тільки про відправлення флоту й окупацію Галліполі, а також про негайний розрив з Росією". Російський посол повідомив англійським урядовцям, що "Підстави миру не містять нічого такого, що виправдовувало б стосовно них провокацію, наслідки якої завтра будуть не виправдані" [252, с. 419–420]. Він також знову завірив їх, що питання загальноєвропейського характеру не будуть вирішуватися Росією одноосібно [253, с. 65].

Так сталося, що англійський флот, який вже плив у Безікську бухту, був раптово відкликаний. Це відбулося з вини посла Лейарда. 24 січня він повідомив, що Росія та Туреччина домовилися про умови миру, і що ними було обговорено, що питання про чорноморські протоки повинно вирішуватися між європейським конгресом та російським імператором. Реакція англійського уряду на цю новину описується в меморандумі міністра фінансів Норткота. У ньому міністр пише: “Звістка розірвалася як бомба серед нас. Ми відправили флот через страх сепаратної угоди стосовно проток між Росією та Туреччиною, яка виключала інші держави і шкодила їм ... Як тепер нам себе виправдати? І наскільки ситуація ускладниться через виразну незгоду та відставку Дербі? Ми швидко вирішили зупинити адмірала Хорнбі перед входом у Дарданелли, щоб він чекав наказу ... Наступного дня прийшла телеграма, що Лейард помилився, що питання проток буде вирішуватися між Росією та Портою ... Як ми скреготали зубами!” [254, с. 230–231].

Відкликання флоту, а також тиск на уряд через відставку лорда Дербі призвели до повернення цього апологета “політики невтручання” на пост голови Форін офіс. З цього приводу голова уряду в листі до королеви від 26 січня зазначив: “Відставка Дербі має тяжкі наслідки для нашої партії в парламенті та поза ним. Голосування стосовно кредиту в шість мільйонів опиняється через це під загрозою ... Дербі все одно буде тепер в ізоляції ...”. Королева, як і прем’єр-міністр, була незадоволена поверненням лорда Дербі [255, с. 232–236]. Слова голови уряду про ізоляцію Дербі справилися. Протягом лютого–березня 1878 року зовнішньою політикою Великої Британії керував фактично не голова Форін офіс, а урядовий комітет у складі Біконсфілда і міністрів Солсбері та Кернса [256, с. 320].

Умови Адріанопольської угоди стали відомі англійському уряду 25 січня [257, с. 299]. Форін офіс відреагував на них тим, що повідомив Росії, що “в тій частині, в якій ця домовленість розрахована на зміну європейських договорів та зачіпає загальноєвропейські та британські інтереси, він визнає її тільки по досягненню формальної угоди держав-учасниць Паризького трактату 1856 року” [258, с. 355–356]. Велика Британія дійсно відразу заявила протест проти тих пунктів угоди, які стосувалися створення єдиної Болгарії. Так, у телеграмі посла Шувалова до канцлера Горчакова від 4 лютого йшла мова про те, що лорд Дербі в бесіді з російським послом сказав йому, що, на його думку, “єдиний пункт, що викликає труднощі, це збільшення території Болгарії”. Голова Форін офіс зазначив, що “Константинопольська конференція розділила Болгарію на дві провінції саме через намагання уникнути автономії у воріт Константинополя” [259, с. 443–444].

У цей час грецькі війська зненацька перетнули турецький кордон та вторглися у Фессалію. Англійський посланник у Греції Корбетт почав вимагати від грецького уряду їхнього негайного виведення. 6 лютого Греція вивела свої війська з території Туреччини. Англійський уряд паралельно закликав Туреччину, яка почала приготування до війни з Грецією, зберігати стриманість [260, с. 85].

Дипломатичні протести Великої Британії проти умов перемир’я були підкріплені новими рішучими заходами уряду. Так, 7 лютого в англійському парламенті пройшло голосування щодо військового кредиту: 328 депутатів висловилися за його надання, 124 – проти [261, с. 143]. 3 6 млн, яких вимагав уряд, 3 млн повинні були піти на посилення армії, 2 млн – на флот, 1 млн – на

непередбачені витрати [262, с. 254]. 10 лютого англійський кабінет прийняв рішення дати наказ флоту ввійти в Дарданелли, незважаючи на протести султана та договірні зобов'язання Великої Британії. 14 лютого англійський флот під командуванням адмірала Хорнбі з досить значним десантним корпусом пройшов через Дарданелли та 15 лютого став на якір поблизу Принцевих островів у Мармуровому морі. Адміралу були надані інструкції відкривати вогонь у разі початку захоплення росіянами чорноморських протоків. Але ситуація з Константинополем була дещо іншою. Хорнбі було наказано не відкривати вогонь, якщо росіяни увійдуть до міста. Посла Шувалова попередили, що якщо Росія захопить місто без дозволу султана, то Велика Британія розірве з нею дипломатичні відносини [263, с. 609–610].

Форін офіс офіційно пояснив пересування флоту необхідністю захищати життя та майно англійських підданих, хоча в Константинополі, за даними іноземних дипломатів, тоді панував спокій [264, с. 357]. Одночасно послу Шувалову був зроблений запит, чи призведе присутність декількох англійських судів у Босфорі до російської воєнної окупації Константинополя. 12 лютого міністерство закордонних справ Росії відповіло, що “можливий і тимчасовий вступ російських військ у Константинополь буде здійснений з тією ж метою, що й введення англійського флоту в Босфор, тобто задля захисту життя та власності християн. Це буде акт людинолюбства та миролюбства. Росія не вважає, що він буде мати ворожий характер” [265, с. 470]. У відповідь, 15 лютого, англійський уряд вручив Шувалову меморандум з новим попередженням проти можливого захоплення російськими військами Галліпольського півострова. У документі вказувалося, що “умова, яка стосується Галліполі та проток, набула додаткового значення через присутність англійського флоту в Мармуровому морі. Уряд Її Величності розглядав би всяку спробу окупації півострова та фортів Дарданелл з боку Росії несумісною з відомими умовами перемир'я і аж ніяк не викликаною стратегічною необхідністю війни. Подібний акт вважався би втручанням у навігацію в протоках, а також прямим зазіханням на умови, від яких залежить позиція, яка зберігається дотепер Англією”. Шувалов запитав у голови Форін офіс, чи не збирається Велика Британія сама окупувати Галліполі. Лорд Дербі відповів, що англійський уряд не має необхідних для цього сил і не піде на це в тогочасних умовах. Він також висловив надію, що російський імператор погодиться “на цю останню примирливу пропозицію з боку Великої Британії” [266, с. 490]. На що уряд Росії відповів, що погодиться не захоплювати Галліполі лише за умови, що англійський флот покине чорноморські протоки [267, с. 319].

Тим часом турецький султан став вимагати відкликання англійського флоту. Але йому вдалося домогтися тільки того, щоб флот був відведений подалі, у Муданію, до азійського узбережжя Мармурового моря [268, с. 265]. Про те, що англійський уряд серйозно очікував тоді захоплення росіянами Константинополя, говорить той факт, що 16 лютого посол Лайард одержав інструкції гарантувати султану від імені Великої Британії захист турецької столиці та запропонувати йому притулок на англійському судні, якщо це буде потрібно [269, с. 247–249].

Рішучі дії з боку Великої Британії принесли свої плоди. Так, 20 лютого посол Шувалов одержав від свого уряду телеграму про відмову російського командування від вступу до Константинополю [270, с. 357]. Російські війська обмежилися

заняттям містечка Сан-Стефано, яке було розташоване в 12 верстах від турецької столиці, на березі Мармурового моря [271, с. 166].

Після підписання умов прелімінарного миру, укладеного 3 березня в Сан-Стефано, англійський уряд, якому вони були ще невідомі, ужив нові превентивні заходи, що повинні були нейтралізувати плоди російської перемоги над Туреччиною. Так, лорд Біконсфілд виступив з ідеєю придбання у Туреччини якогось стратегічно важливого пункту на азіатському березі або в Середземномор'ї, який мав дати Великій Британії можливість вільно забезпечувати охорону своїх інтересів у цьому регіоні. Перше нагадування про такий проект міститься в листі прем'єр-міністра до посла Лейарда від 22 листопада 1877 року [272, 251–252]. 27 лютого 1878 року англійський кабінет вперше обговорював цю пропозицію. Дербі, як завжди, був проти [273, с. 252]. Але 8 березня англійський кабінет ухвалив рішення, що у випадку укладення мирного договору між Росією та Туреччиною, неможливості його перегляду конференцією або провалу самої конференції, Велика Британія повинна буде здобути нову військово-морську базу в східному Середземномор'ї за будь-яку ціну, навіть, якщо треба, силоміць [274, с. 254–256].

Одночасно, на початку березня, лорд Біконсфілд виступив з ініціативою створення Середземноморської ліги, щоб захистити торгівлю і комунікації між Європою та Азією від втручання Росії. Планувалося, що в неї, крім Великої Британії, увійдуть Греція, Італія, Франція та Австро-Угорщина [275, с. 253]. Метою її створення була ідея територіальної компенсації за територіальне розширення Росії, причому за рахунок Туреччини. Так, для Австрії передбачалася Боснія, для Італії – Албанія, для Франції – Туніс. Але цей проект провалився [276, с. 326–327].

У той же час, у відповідь на пропозицію уряду Німеччини скликати конгрес у Берліні по Східному питанню, Велика Британія заявила, що погодиться взяти в ньому участь тільки за умови, що всі статті російсько-турецького прелімінарного миру будуть подані на його розгляд і, якщо треба, будуть змінені [277, с. 40]. У відповідь 16 березня Росія оголосила, що повний текст прелімінарної угоди з Туреччиною буде повідомлений державам відразу після його ратифікації обома сторонами. 17 березня ця заява була повторена послу Лофтусу, а через два дні Шувалов підтвердив, що російсько-турецький договір буде завчасно повідомлений англійському уряду [278, с. 365].

23 березня уряд Великої Британії нарешті дізнався про умови Сан-Стефанського миру [279, с. 340]. Крім значного збільшення території Болгарії, що давало цій країні вихід до Егейського моря, цей договір підтверджував головні умови Адріанопольського перемир'я. Разом з тим, він передбачав передачу Росії східної частини Вірменії, важливих стратегічних пунктів Туреччини в Азії – Батума, Карса, Ардагана, Баязіда. Туреччина також повинна була виплатити 45 млн ф. ст. контрибуції. Питання проток у документі не розглядалося, але була дана гарантія права проходження торговельних судів через них у будь-який час [280].

Вже 8 квітня лорд Біконсфілд оголосив у парламенті, що «Сан-Стефанський договір повністю знищує те, що відомо як “Туреччина в Європі”». «Він знищує її панування в Європі, створює велику державу, яка під ім'ям Болгарії населена багатьма расами, але тільки не болгарами. Ця Болгарія має виходи до Чорного та Егейського морів. За договором Росія обирає болгарського князя, формує і

контролює організацію нової держави, а також окупує її на невизначений час, мінімум на два роки”, – зазначав він. Наприкінці своєї промови прем’єр-міністр зробив висновок, що всі умови договору є абсолютним підпорядкуванням султана Росії та порушенням існуючих договорів [281, с. 257–259].

Заява Росії від 26 березня про те, що хоча вона згодна на обговорення умов Сан-Стефанської угоди на конгресі, але залишає за собою свободу прийняти або відхилити його рішення, тільки загострила ситуацію [282, с. 68]. Вже 27 березня англійський кабінет на своєму засіданні прийняв рішення про призов до армії резервістів, перекидання військ з Індії на Мальту та окупацію двох стратегічно важливих пунктів у Леванті, а саме, Кіпру та порту Іскендерон (Александрітта) на південно-східному узбережжі Туреччини. Ці заходи повинні були забезпечити Великій Британії домінування над Перською затокою і повністю нейтралізувати російські завоювання та вплив у Вірменії. На засіданні кабінету було зазначено, що такі рішення були продиктовані саме колоніальними інтересами Великої Британії. Було також вирішено, що всі вони, крім призову резервістів, будуть секретними. Лорд Дербі не погодився і відразу подав у відставку [283, с. 262–263].

Парламент схвалив призов резервістів 319 голосами “за”, “проти” – 64 [284, с. 389]. Наприкінці квітня 7 тис. військових були перекинені з Індії на Мальту [285, с. 24]. Поставлений перед фактом парламент, у цілому, підтримав цей крок, хоча мала місце критика уряду за дії без санкції [286, с. 287].

Разом з військовими заходами тиску на Росію були вжиті також дипломатичні. Новий голова Форін офіс лорд Солсбері видав 1 квітня циркуляр, у якому повідомлялося про право великих європейських держав брати участь в обговоренні умов Сан-Стефанського договору та відхилити його, а також наголошувалося, що положення договору стосовно Південно-Східної Європи вимагають перегляду. Окремо була викладена критика російського проекту щодо Болгарії, зокрема вказувалося, що він завдасть шкоди грекам [287, с. 201]. Російський посол Шувалов у розмові з головою Форін офіс через декілька днів оголосив, “що якщо циркуляр від 1 квітня в цілому відкидає Сан-Стефанський мир – це війна, якщо ж він націлений на зміни у цьому договорі – це мир”. Солсбері відповів, що Велика Британія не хоче війни та виступає за мир, але відмовився повідомити які зміни англійський уряд бажає внести у договір [288, с. 611].

У той час англійський флот продовжував знаходитися в Мармуровому морі. Повідомлення посла Шувалова канцлеру Горчакову від 12 квітня свідчить, що англійський уряд погоджувався вивести флот з Мармурового моря та Дарданелл у Безікську бухту за умови, що Росія відведе свою армію до Адріанополя. Прусський канцлер Бісмарк з ініціативи Великої Британії запропонував обом державам угоду про взаємне віддалення від Константинополя [289, с. 69]. Але в ході переговорів Велика Британія не погодилася на принцип рівності відстані за часом шляху, запропонований Росією [290, с. 370]. Як наслідок, переговори закінчилися безрезультатно [291, с. 39–40].

Як з’ясувалося, вихід з кризи в англо-російських відносинах все-таки існував. Ще 29 березня лорд Дербі, у своїй останній бесіді з послом Шуваловим в якості голови Форін офіс, закликав російський уряд домовитися з Англією про всі спірні питання шляхом прямих переговорів. Він зазначив, що “є два серйозні заперечення

Великої Британії проти Сан-Стефанського миру – це зростання впливу Росії в Константинополі та передбачуване розширення Болгарії на захід, що перешкоджає правильній організації інших груп християнського населення”. З приводу першого пункту Дербі заявив, що його можна вирішити, “якщо Велика Британія одержить компенсацію у вигляді морської станції у Мармуровому морі, що стосується другого – Росія повинна поступитися” [292, с. 52–53].

13 квітня англійський військовий аташе Веллеслі приїхав до Петербурга та зустрівся з головою російської дипломатії Горчаковим та царем. Він дав їм зрозуміти, що Велика Британія схильна до прямих двосторонніх переговорів [293, с. 69]. 20 квітня в бесіді з російським послом новий голова Форін офіс також висловився за попередні, до конгресу, прями англо-російські домовленості [294, с. 370].

Росія погодилася, і між двома державами почалися таємні переговори. Спочатку обговорювалося питання ліквідації загрози Константинополю через присутність російських військ у безпосередній близькості від нього [295, с. 288–289]. Крім того, як вказував лорд Біконсфілд у листі до королеви від 21 квітня, метою Великої Британії було повернути землі на південь від Балканських гір під владу Туреччини, щоб “остання знову стала могутньою як охоронець чорноморських проток”. Стосовно Азії голова англійського уряду пропонував зробити Батум вільним портом, бо якщо він буде російським, Великій Британії доведеться захопити якийсь острів або пункт на березі Малої Азії, щоб нейтралізувати присутність Росії у Вірменії [296, с. 289–290].

Як свідчить лист лорда Біконсфілда до королеви від 5 травня, він остаточно визначився, що Туреччина повинна передати Великій Британії острів Кіпр, а також укласти оборонний союз з нею, що гарантував би захист азіатської частини Туреччини від російського вторгнення. Голова англійського уряду зазначав, що реалізація такого плану “абсолютно збільшила б могутність Великої Британії в Середземномор’ї і підсилила б її імперію”. Він назвав Кіпр ключем до Західного Азії та підкреслив, що угода, яку він пропонував, також дуже підсилить позиції Туреччини в Європі, і, в цілому, зробить її ще сильнішим антиросійським бар’єром, ніж вона була до війни. Він заявив, що “якщо цей курс провести, королеві нема чого боятися коаліції Росії, Німеччини та Австро-Угорщини” [297, с. 291].

Після майже місячних переговорів 30 травня була підписана секретна англо-російська угода про перегляд умов Сан-Стефанського договору. Відповідно до неї Росія відмовлялася від створення єдиної Болгарії. Остання позбавлялася виходу до Егейського моря, а її західні кордони корегувалися за національною ознакою, що виключало з її складу неболгарські народи. Крім того, Болгарія розділялася на дві частини, відділені балканським хребтом, з яких тільки північна частина повинна була мати політичну автономію під управлінням князя, а південна – адміністративну автономію на чолі з християнським губернатором. Таким чином, балканська гряда, а не південні кордони великої Болгарії ставали кордоном Туреччини. Питання про виведення турецьких військ з південної частини Болгарії вирішено не було. В угоді також було обговорено свободу дискусій держав щодо організації інших християнських провінцій Туреччини. Велика Британія погоджувалася на повернення Бессарабії до Росії [298, с. 296].

Крім того, Велика Британія залишила за собою свободу дій в обговоренні на майбутньому конгресі таких питань: організація Болгарії та тривалість її окупації Росією; вибір назви для південної Болгарії; судноплавство по Дунаю; статус чорноморських проток. Англійський уряд також погодився на передачу Росії Батума та Карса в обмін на обіцянку російського уряду більше не захоплювати володіння Туреччини в Азії [299].

Поступливість Великої Британії пояснювалася її таємними переговорами з Туреччиною про укладання союзу. Посол Лейард отримав відповідні інструкції 24 травня. Згідно з ними, Велика Британія погоджувалася захищати силою зброї азіатську частину Туреччини, якщо Росія збереже за собою свої завоювання в Азії, а Туреччина передасть у володіння Великої Британії острови Кіпр та погодиться провести деякі реформи для християнського населення своїх азіатських володінь. Посол мав повноваження використовувати прямий тиск та шантаж, щоб змусити турецький уряд укласти цей договір [300, с. 623–624]. Вже 4 червня секретна конвенція про союз між Англією та Туреччиною була підписана в Константинополі [301]. Порівняння умов цієї конвенції та Лондонської угоди від 30 травня доводить, на думку автора, що азіатська частина Туреччини мала набагато більше значення для Великої Британії, ніж європейська.

6 червня Велика Британія підписала угоду з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Росії на майбутньому конгресі. Обидві держави домовилися не допускати розширення болгарської території південніше Балканського хребта та обмежити термін російської окупації Болгарії шістьма місяцями. Велика Британія зобов'язалася підтримати претензії Австро-Угорщини на Боснію та Герцеговину [302, с. 203]. 1 червня англійський кабінет прийняв рішення погодитися на проведення європейського конгресу в Берліні та делегувати на нього лорда Біконсфілда та маркіза Солсбері як представників Великої Британії, з якими також був асоційований посол у Німеччині Одо Рассел [303, с. 307].

11 червня голова англійського уряду прибув до Берліну. З його листів можна побачити, що він вважав питання Болгарії найбільш важливим [304, с. 314–315]. Як свідчить його листування з королевою під час роботи конгресу, англійська делегація запропонувала Росії такі умови: балканський хребет повинен був стати новим кордоном Туреччини, султан мусить мати реальну військову та політичну владу в області на південь від Балкан, а сама ця область повинна була називатися “Східна Румелія” та мати адміністративну автономію. Росія відхилила це і запропонувала розділити Болгарію по довготі, а також заборонити турецьким військам входити у Південну Болгарію. Тоді лорд Біконсфілд оголосив, що англійські вимоги – це ультиматум, і що він покине конгрес, якщо Росія не погодиться. Перед загрозою війни з Англією уряд Росії здався і погодився на англійські умови [305, с. 321–325]. Як наслідок, територія Болгарії, визволеної з-під влади Туреччини, скоротилась з 163 до 64 тисяч кв. км, а її населення – з 4 млн мешканців до 1,5 млн. Узбережжя Егейського моря було остаточно вилучено зі складу Болгарського князівства. Замість двох років російська окупація Болгарії повинна була тривати 9 місяців. Організація Болгарії мала проходити не під винятковим наглядом російського комісара, а під наглядом європейської комісії.

На конгресі представники Великої Британії також підтримали необхідність окупації Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, змусили Росію віддати Румунії гирло Дунаю та острів Зміїний [306, с. 461–463]. Південна Бессарабія поверталась Росії, за що Румунія одержувала Північну Добруджу з морським портом Констанца [307, с. 382]. Велика Британія не підтримала грецьких представників, які вимагали приєднати до Греції Крит, Фессалію та Епір, посилаючись на волю їхнього населення [308, с. 391]. Англійська делегація наполягла тільки на помірному корегуванні на користь Греції турецько-грецького кордону в Фессалії та Епірі [309, с. 101, 335]. Що стосується Криту, то конгрес зобов'язав Туреччину “в повній мірі ввести на острові Органічний статут 1868 року зі змінами, які будуть визнані справедливими” [310, с. 86]. Дунай був визнаний нейтральним. Статус чорноморських проток не змінився, прохід військових суден, як і раніше, був заборонений [311, с. 391]. У ході дебатів було ухвалено передачу Батума, Карса та Ардагана Росії. Баязет залишився за Туреччиною. Конгрес залишив у силі постанови Сан-Стефанського договору про незалежність Чорногорії, Сербії та Румунії [312, с. 50]. Албанія одержала обмежену адміністративну автономію [313, с. 394].

13 липня конгрес завершив свою роботу підписанням Берлінського трактату, який юридично закріпив усі досягнуті домовленості [314, с. 639–676]. Англійський парламент ратифікував його більшістю в 143 голоси [315, с. 358]. Свого прем'єр-міністра зустрічали у Великій Британії як героя. Лорд Біконсфілд публічно оголосив: “Я привіз почесний мир” [316, с. 259]. Незаперечним є факт, що це був апогей його слави і тріумф англійської політики.

Таким чином, Велика Британія відповідно до “політики невтручання” намагалася під час Східної кризи зберігати за собою свободу дій, але була змушена втрутитися у неї для захисту своїх інтересів, як європейських, так і колоніальних. При цьому захист колоніальних інтересів був пріоритетним для Великої Британії. Уряд Б. Дізраелі намагався зберегти статус-кво на Балканах, тобто турецьку владу в цьому регіоні. Проте такий курс зазнав поразки. Тому Велика Британія погодилася на частковий розподіл Європейської Туреччини, але при цьому змогла забезпечити захист своїх колоніальних інтересів.

У цілому, “політика невтручання” проводилася Великою Британією на Балканах не тільки за допомогою посередництва, а й шляхом дипломатичного тиску та втручання у внутрішні справи інших країн. Це пояснювалося взаємозв'язком європейських та колоніальних інтересів Великої Британії у цьому регіоні. Але навіть колоніальні інтереси не завадили Великій Британії зберігати нейтралітет під час російсько-турецької війни 1877–1878 років та змиритися з несумісними з англійськими інтересами змінами, які внаслідок неї відбулися на Балканах.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження європейської політики Великої Британії у 1863–1878 роках засвідчило, що в ці роки вона зазнала змін, які значно вплинули на місце Великої Британії в Європі та світі і на ступінь її впливу на події тогочасного міжнародного життя. Статус Великої Британії як держави, що на початок другої половини XIX ст. досягла економічної, колоніальної та військово-морської першості, визначив мету та головні напрямки її зовнішньої політики. Стратегією останньої було збереження та подальше нарощування економічної та колоніальної могутності країни, а здійснювалася вона у двох головних напрямках: європейському та колоніальному. Хоча стратегія британської зовнішньої політики залишалася незмінною, принаймні до Першої світової війни, тактика, за допомогою якої вона реалізовувалася, була різноманітною і постійно вдосконалювалася та змінювалася. Так, якщо колоніальна політика здійснювалася Великою Британією переважно воєнними методами, з відданням переваги дипломатичному тиску, та носила наступальний характер, то європейська політика навпаки мала оборонний характер. Англійські уряди при здійсненні останньої намагалися за будь-якої можливості уникати участі Великої Британії у воєнних діях, використовувати саме дипломатичні, а не військові засоби, але при цьому не відмовлялися від дипломатичного тиску. На відміну від колоніальної політики, яка була спрямована на нові колоніальні захоплення, головною метою британської політики в Європі було збереження миру на континенті та статус-кво, який склався в європейських міжнародних відносинах у першій половині XIX ст. Такий зовнішньополітичний курс в Європі гарантував безпеку для британської метрополії, що давало Великій Британії можливість активно займатися своїми колоніями та торгівлею, не турбуючись за свій тил. У першій половині та середині XIX ст. європейську політику Великої Британії, в цілому, можна назвати успішною. Її успіх забезпечувався наступними факторами: острівне розташування країни, економічна, колоніальна та військово-морська першість, високий міжнародний авторитет, співпраця з континентальним союзником – Францією.

На початок другої половини XIX ст. система управління зовнішньою політикою у Великій Британії мала вже професійний характер у сучасному розумінні цього слова. В центрі існувало міністерство, яке займалося зовнішніми справами – Форін офіс. На місцях, тобто за кордоном, Велика Британія мала розгалужену систему дипломатичних представництв: у країнах, з якими вона встановила дипломатичні відносини – посольства на чолі з послами та місії на чолі з посланниками, а у тих країнах, з якими такі відносини встановлені не були – генеральні консульства та консульства. На той час вже сформувалася і розгалужена система дипломатичних рангів. Британські послы мали достатньо широкі повноваження. Головна роль в системі управління зовнішньою політикою належала міністру закордонних справ – голові Форін офіс. Проте королева Вікторія та всі тогочасні англійські прем'єр-міністри постійно претендували на право брати активну участь у проведенні зовнішньополітичного курсу країни.

2. У середині 60-х років XIX ст. тактика, за допомогою якої реалізовувалася британська політика в Європі, зазнала змін у порівнянні з попереднім періодом. Тенденція до проведення обережної політики в Європі, з наданням переваги саме

дипломатичному, а не воєнному втручанню у справи континенту, яка намітилася у першій половині XIX ст., остаточно перемогла на середину 60-х років XIX ст. З 1864 року фактично, а з 1866 року офіційно, Велика Британія почала проводити нову європейську політику, яка отримала назву “політика невтручання”. Принципи нового британського зовнішньополітичного курсу в Європі були наступні: відмова від довгострокових договірних зобов’язань, зокрема уникання входження до міждержавних союзів; невтручання у внутрішні справи інших держав без крайньої потреби або якщо це пов’язано з небезпечними наслідками; відмова від надання порад іншим країнам з приводу їх внутрішніх чи зовнішніх справ, якщо вони самі такої поради не просять; утримання від погроз, якщо немає наміру їх виконувати, тобто від блефу. Крім того, нова європейська політика передбачала нейтралітет Великої Британії щодо конфліктів та війн, які, на думку англійських правлячих кіл, безпосередньо не стосувалися англійських інтересів.

“Політика невтручання” мала здійснюватися виключно дипломатичними засобами, головним з яких мало бути посередництво. Вона передбачала наступне: неучасть Великої Британії у будь-яких воєнних діях в Європі, неукладання нею угод з будь-якою європейською державою чи групою держав з європейських питань, невикористання нею дипломатичного тиску на будь-яку європейську країну.

3. Часом відліку змін, які безпосередньо призвели до остаточної перемоги принципу невтручання у британському зовнішньополітичному курсі в Європі, тобто до прийняття “політики невтручання”, стала участь Великої Британії у польському питанні 1863 року. Уряд Пальмерстона скористався черговим антиросійським повстанням у Царстві Польському, щоб послабити Росію та зруйнувати франко-російський союз. Хоча завдяки зусиллям англійської дипломатії останній припинив існування, дипломатична кампанія західних держав проти Росії зазнала поразки, що значно вдарило по міжнародному авторитету Великої Британії. Крім того, політика уряду Пальмерстона під час польського питання значно зіпсувала англо-французькі відносини.

Зміни у відносинах між великими європейськими державами, які відбулися під час та після польського питання 1863 року, призвели до того, що тодішній англійський континентальний союзник – Франція – відвернувся від Великої Британії. Отже, один з тих факторів, на яких ґрунтувався успіх британської політики в Європі у попередні часи, фактично припинив існування. Це призвело до того, що вже під час датсько-німецького конфлікту 1863–1864 року Велика Британія опинилася в ізоляції. Самотужки, без континентального союзника, вона не змогла врятувати ані Данію, ані свої інтереси на півночі Європи, ні власний міжнародний авторитет та свій престиж як великої європейської держави. Задекларована урядом лорда Пальмерстона напередодні конфлікту політика, спрямована на захист балансу сил на півночі Європи, зазнала поразки. В умовах відсутності єдності серед великих держав Пруссія перемогла у війні з Данією та отримала можливість продовжувати процес об’єднання Німеччини “залізом та кров’ю”.

Поразка Великої Британії у датсько-німецькому конфлікті нанесла настільки важкий удар її міжнародному авторитету, що і цей фактор, який забезпечував у попередній період успіх британської політики в Європі, також фактично перестав існувати. Не будучи в змозі повернути собі довіру Франції чи знайти іншого

континентального союзника, а отже впливати на європейське міжнародне життя як це було раніше, правлячі кола Великої Британії у червні–липні 1864 року переглянули традиційну європейську політику Великої Британії, засудили її та вирішили проводити новий зовнішньополітичний курс в Європі – “політику невтручання”. Але на практиці виявилось, що реалізовувати “політику невтручання” у тому вигляді в якому вона була задекларована, тобто з суворим дотриманням її принципів та методів, було досить складно. Крім того, з самого початку виявилось, що за допомогою нової континентальної політики Велика Британія була нездатна у повній мірі захистити свої інтереси в Європі. Про це свідчить дослідження регіональної специфіки тієї британської політики, яку Велика Британія здійснювала в Європі відповідно до “політики невтручання”.

4. Аналіз політики Великої Британії у Західній Європі підтверджує, що нова британська політика трактувалася і здійснювалася англійськими урядами по-різному та не відповідала англійським континентальним інтересам. Так, уряд лорда Дербі (1866–1868), який офіційно проголосив “політику невтручання” новим зовнішньополітичним курсом Великої Британії в Європі, намагався реалізовувати її у формі абсолютного невтручання, тобто повного відсторонення Великої Британії від тих подій, які відбувалися на європейській міжнародній арені. Велику роль у цьому зіграв тодішній голова Форін офіс граф Стенлі. Це призвело до того, що у 1866 році Велика Британія своїм невтручанням забезпечила перемогу Пруссії та Італії над Австрією. Внаслідок цього були порушені умови Віденського конгресу 1814-1815 років та відбулася значна зміна балансу сил у Центральній Європі.

Уряд В. Гладстона (1868–1874) намагався суворо дотримуватися “політики невтручання”. Проте Велика Британія від цього також не виграла. Нейтралітет Великої Британії під час франко-пруської війни 1870–1871 року, з одного боку, сприяв важкій поразці Франції, яка на роки втратила свій великодержавний статус, що не відповідало англійським інтересам, а з іншого, – дозволив Пруссії завершити об’єднання Німеччину під своєю егідою. Вже у 1871 році на європейській політичній арені вперше з 1815 року з’явилася держава-гегемон – Германська імперія. Це був великий удар по тому статус-кво, який склався в європейських міжнародних відносинах у першій половині XIX ст., а разом з тим – по традиційним інтересам Великої Британії в Європі. Проте тодішнє англійське керівництво хоча і розуміло все це, було не в змозі завадити об’єднанню Німеччини через проведення “політики невтручання”. Певну роль тут зіграло і те, що на той час англійські правлячі кола не бачили в цій найважливішій події наявність можливої загрози для Великої Британії у майбутньому.

5. Дослідження політики Великої Британії на Балканах у 1863–1878 роках продемонструвало, що прийняття “політики невтручання” не змінило суті того курсу, який Велика Британія традиційно проводила у цьому регіоні. Традиційна британська політика у Східній Європі реалізовувалася в межах політики Великої Британії у Східному питанні, метою якої було збереження статус-кво в цій частині Європи, а саме підтримка турецького панування та недопущення там посилення впливу будь-якої великої держави, передусім Росії. Східне питання безпосередньо торкалося не тільки європейських, але і колоніальних інтересів Великої Британії. Саме тому прийняття “політики невтручання” кардинально не вплинуло на

британський курс у Східній Європі. Він лише став здійснюватися більш обережно, ніж у попередній період. Та ж сама обставина була причиною того, що “політика невтручання” реалізовувалася в цьому регіоні також з порушеннями – шляхом дипломатичного тиску та втручання у внутрішні справи країн регіону.

Проте “політика невтручання” значно вплинула на позицію Великої Британії під час Східної кризи 1875–1878 років. Уряд Б. Дізраелі (1874-1880) відповідно до “політики невтручання” тривалий час намагався зберігати за собою свободу дій, хоча Східна криза безпосередньо загрожувала не тільки європейським, але й колоніальним інтересам Великої Британії. Незважаючи на масштабні воєнні приготування та активне використання дипломатичного тиску на Росію, Велика Британія не взяла участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 років та змирилася з несумісними з тодішніми англійськими інтересами змінами, які внаслідок неї відбулися на Балканах. Уряд лорда Біконсфільда погодився на частковий розподіл Європейської Туреччини. При цьому британські колоніальні інтереси в Азіатській Туреччині навпаки були захищені.

6. За допомогою “політики невтручання” Велика Британія не змогла у повній мірі захистити свої інтереси в Європі. Крім того, виявилось неможливим проводити нову європейську політику у тому вигляді, в якому вона була задекларована, тобто суворо дотримуючись її принципів та засобів реалізації. Незважаючи на це, англійські правлячі кола не згорнули “політику невтручання”. Причиною цього були низка внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливали на зовнішню політику Великої Британії у 1863-1878 роках. Треба зазначити, що всі вони існували ще у попередній період, але в умовах “політики невтручання” набули значно більшої ваги, у певній мірі стали вирішальними. Серед внутрішніх факторів значну роль відігравала, по-перше, наявність розбіжностей всередині англійського керівництва з приводу визначення позиції Великої Британії щодо тих чи інших подій тогочасного європейського життя. При цьому, сутність цих розбіжностей, як до прийняття “політики невтручання”, так і після того, в цілому, полягала в одному – у мірі втручання Великої Британії в той чи інший європейський конфлікт. У кожному з англійських урядів, які перебували при владі у 1863–1878 роках, існували прихильники втручання та невтручання, при цьому королева Вікторія могла виступати або на одному, або на іншому боці. Наявність таких розбіжностей іноді перетворювалася на справжню боротьбу, що прямо позначалося на зовнішньополітичних кроках Великої Британії, які іноді мали суперечливий характер.

По-друге, на європейську політику Великої Британії впливало те, що королева Вікторія та голови англійських урядів постійно претендували на право керувати зовнішньою політикою країни та часто намагалися примусити голову Форін офіс виконувати їх волю чи взагалі ухвалювали рішення з зовнішніх справ без його відома. У відповідь голова Форін офіс, іноді без відома королеви та уряду, міг особисто приймати важливі зовнішньополітичні рішення. Все це найбільш яскраво проявилось під час датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років та Східної кризи 1875–1878 років.

По-третє, на здійснення британської європейської політики у 1863–1878 роках значно впливав парламент та суспільна думка. Так, саме англійський парламент

відіграв вирішальну роль у прийнятті “політики невтручання” та слідкував за тим, щоб тодішні англійські уряди її дотримувалися. Що стосується суспільної думки, то вона мала значний вплив на зовнішню політику уряду під час Східної кризи 1875–1878 років, коли внаслідок її обурення через турецькі звірства у Болгарії, що мали місце у 1876 році, уряд Б. Дізраелі був паралізований у своїй тодішній протурецькій політиці та був вимушений протягом майже року дуже обережно діяти у питанні допомоги Туреччині проти Росії.

Серед зовнішніх факторів, які впливали на європейську політику Великої Британії у 1863–1878 роках, головними були колоніальний та бельгійський фактори. Вирішальну роль у прийнятті “політики невтручання” зіграли колоніальні інтереси Великої Британії. “Політика невтручання” була прийнята у якості нового зовнішньополітичного курсу Великої Британії в Європі через те, що саме вона, на думку англійських правлячих кіл, дозволяла Великій Британії зберігати за собою таку свободу дій на континенті, яка давала їй можливість забезпечити захист своїх європейських інтересів, але без зайвого та небезпечного втручання у континентальні справи. Таке втручання загрожувало Великій Британії, як метрополії, та могло сильно вдарити по її позиціях як колоніальної імперії.

Бельгійський фактор, який полягав у зобов’язаннях Великої Британії відповідно до Лондонського договору 1839 року захищати Бельгію, сприяв тому, що “політика невтручання” одразу після свого прийняття вступила в протиріччя з цими зобов’язаннями. Загроза ворожого нападу на Бельгію у 60–70-х роках ХІХ ст., через специфіку тогочасної міжнародної обстановки, на відміну від попередніх років, значно зросла. Бельгійський фактор постійно загрожував здійсненню “політики невтручання”. Але, разом з тим, саме завдяки ньому “присутність” Великої Британії в Західній Європі не зникла в ці роки зовсім та продовжувала зберігатися. Великій Британії вдалося нейтралізувати бельгійський фактор у 1870 році лише шляхом значного відходу від принципів та методів “політики невтручання”. Так, Велика Британія застосувала дипломатичний тиск на Францію у 1869 році під час франко-бельгійського конфлікту, а під час франко-пруської війни 1870–1871 років пішла на укладання угод з Францією та Пруссією з метою забезпечення захисту Бельгії. Умови цих угод передбачали участь Великої Британії у воєнних діях. Такі кроки були несумісними з принципами та засобами реалізації “політики невтручання”.

Таким чином, зовнішньополітичний курс Великої Британії в Європі у 1863–1878 роках зазнав значних змін, що значно вплинуло не тільки на місце цієї країни на міжнародній арені, але й на розвиток тогочасних міжнародних відносин.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ І

1. Пименова Э. Политические вожди современной Англии и Ирландии. – СПб: Типография “Герольд”, 1904. – 288 с.
2. Мижуев П.Г. Политическая история Англии в XIX в. – СПб: Изд-во Акц. Общ-ва “Брокгауз-Ефрон”, 1908. – 280 с.
3. Кабанов М. Английская политика “равновесия”. – М.: Изд-во тов-ва “Родная речь”, 1916. – 44 с.
4. Херасков И. Англия до и во время войны. – Петербург: Изд-во газеты “Новая жизнь”, 1918. – 86 с.
5. Кабанов М. Английская политика “равновесия”. – М.: Изд-во тов-ва “Родная речь”, 1916. – 44 с..
6. Херасков И. Англия до и во время войны. – Петербург: Изд-во газеты “Новая жизнь”, 1918. – 86 с.
7. Захаров С.В. Англия в 1870–1914 гг. – М.: Б.и., 1946. – 81 с.
8. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
9. Захаров С.В. Англия в 1870–1914 гг. – М.: Б.и., 1946. – 81 с.
10. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
11. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
12. Там само.
13. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
14. Там само.
15. Роотс Л. Шлезвиг-голландский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
16. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.; Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
17. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
18. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
19. Роотс Л. Шлезвиг-голландский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
20. Там само.
21. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
26. Там само.

27. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
28. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
29. Там само.
30. Очерки истории Англии в средние века и новое время / Под ред. Г.Р. Левина. – М.: Изд-во Мин-ва просвещения, 1959. – 356 с.
31. Там само.
32. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.; История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М., Наука, 1971. – 668 с.; История Румынии нового и новейшего времени / Под ред В.Н. Виноградов и др. – М.: Наука, 1964. – 406 с.
33. Новичев А.Д. История Турции. – Л.: ЛГУ, 1978.
34. История Югославии. В 2 т. / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
35. История Польши. В 3-х т. / Под ред. И.С. Миллера, И.А. Хренова. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.
36. Козьменко И.В. Россия и освобождение Болгарии // Балканские исследования. – М.: Наука, 1978. – Вып.4. – С. 115–133; Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.; Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительная движение на Балканах 1875–1878 гг. – М.: Наука, 1979. – 144 с.; Сенкевич И.Г. Россия и Критское восстание. 1866–1869 гг. – М.: Наука, 1970. – 212 с.; Шнеерсон Л.М. Франко-прусская война и Россия: Из истории рус.-прусс. и рус.-франц. отношений в 1867–1871 гг. – Минск: БГУ, 1976. – 304 с.
37. Хитрова Н.И. Черногория в национально–освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70–х гг. XIX в. – М.: Наука, 1979. – 336 с.
38. История Болгарии: В 2 т. / Под ред. П.Н. Третьякова и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.
39. Виноградов В.Н. Дизраэли, Гладстон и Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Новая и новейшая история. – 1978. – № 2. – С. 108–119; Виноградов В.Н. Дизраэли, Гладстон и Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Новая и новейшая история. – 1978. – № 3. – С. 104–123; Виноградов В.Н. Герои Шипки и туманы Лондона (англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1979. – № 6. – С. 112–130.
40. Виноградов К.Б. Европейская дипломатия в начале восточного кризиса 70-х годов XIX века // Вопросы истории. – 1977. – №8. – С. 127–140; Виноградов К. Б. Накануне русско-турецкой войны 1877 года // История СССР. – 1978. №1. – С. 134–144.
41. Нарочницкий А.Л. Балканский кризис 1875–1878 гг. и великие державы // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 33–52; Нарочницкий А.Л. Берлинский конгресс, Россия и южные славяне // Новая и новейшая история. – 1979. – № 2

- . – С.72–84.
42. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. – М.: Наука, 1974. – 282 с.
 43. Черняк Е. Секретная дипломатия Великобритании. – М.: Международные отношения, 1975. – 372 с.
 44. Там само.
 45. Емельянова Н.В. Англия и Парижская коммуна. – М.: Наука, 1981. – 221 с.
 46. Там само.
 47. Козьменко И.В. Англо-австрийская дипломатия против освобождения Болгарии (дек.1877–июнь 1878 г.) // История и культура Болгарии. Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С. 194-206.
 48. Кюсис Я.А. Великобритания и австро-прусская война 1866 года (дипломатический аспект) // Вестник Ленинградского ун-та. – Серия 2: История, языкознание, литературоведение. – 1986. – № 2. – С. 93-95.
 49. Козьменко И.В. Англо-австрийская дипломатия против освобождения Болгарии (дек.1877–июнь 1878 г.) // История и культура Болгарии. Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С. 194-206.
 50. Кюсис Я.А. Великобритания и австро-прусская война 1866 года (дипломатический аспект) // Вестник Ленинградского ун-та. – Серия 2: История, языкознание, литературоведение. – 1986. – № 2. – С. 93-95.
 51. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
 52. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М.: Наука, 1991. – 159 с.
 53. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
 54. Там само.
 55. Там само.
 56. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М.: Наука, 1991. – 159 с.
 57. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: События и люди. – Л.: ЛГУ, 1991. – 168 с.
 58. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113–131.
 59. Виноградов К.Б., Сергеев В.В. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 154–176.
 60. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113–127.
 61. Виноградов К.Б., Сергеев В.В. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 167–175.
 62. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 541 с.; Очерки политической истории Румынии (1859–1944). – Кишинев: Штиинца, 1983. – 480 с.; Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
 63. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря, 1856–1871 гг.: К истории Восточного вопроса. – М.: Наука, 1989. – 222 с.; Россия и восточный кризис 70–х гг. XIX в. / Под ред. И.А. Федосова, В.Г. Карасева, Н.С

- . Киняпиной, Б.Н. Билунова. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 224 с.; Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 годов. – М.: МГУ, 1984. – 144 с.
64. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
65. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
66. Трухановский В.Г. Бенджамин Дизраэли или История одной невероятной карьеры. – М.: Наука, 1993. – 368 с.
67. Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб.статей / Под ред. К.Б. Виноградова. – СПб, 2002. – 354 с.
68. Рыбаченок И.С. Проекты решения проблемы Черноморских проливов в последней четверти XIX в. // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5. – С. 47-59.
69. Дипломатический словарь: В 3-х т. / Гл. ред. А.А. Громыко и др. – М.: Наука, 1984. – Т. 1. – 422 с.
70. Мак-Карти Дж. История нашего времени от вступления на престол королевы Виктории до Берлинского конгресса (1837–1878). – Кронштадт: Кронштадская типография, 1881. – Т. 1. – 256 с.
71. Там само.
72. Bryce J. William Ewart Gladstone. – N.Y.: The Centure.co., 1898. – 104 p.
73. Morley J. The life of Richard Cobden. – L.: Fisher Unwin, 1906. – 985 p.; Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 18591880. 666 p.
74. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (18151891). In 2 vol. New York.L.: Longmans, Green, 1906. Vol. 2. 537 p.
75. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1916. Vol. 4. 18551868. 608 p.; Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beakonsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.
76. Holmes R. Queen Victoria. L.: Boussod, Valadon, 1897. 200 p.
77. Lee S. Queen Victoria. A biography. L.: Murray, 1904. 632 p.
78. Russell G. The right honorable William Ewart Gladstone. L.: Sampson Low, Marston and co, 1891. 289 p.
79. Handinge A. The life of Henry Howard Molyneux Herbert Fourth Earl of Carnarvon, 1831-90. In 3 vol. L., Milford: Oxford univ. press, 1925.
80. Somervell D. Disraeli and Gladstone. A duobiographical sketch. L.: Jarrolds, 1925. 310 p.
81. Guedalla Ph. Palmerston. L.: Benn, 1926. 501 p.
82. Burdett O. W.E. Gladstone. L.: Constable, 1927. 303 p.
83. Murrey D. Disraeli. L.: Benn, 1927. 298 p.
84. Sitwell E. Victoria of England. L.: The Right Book Club, 1939. 391 p.
85. Ponsonby A. Henry Ponsonby. Queen Victorias private secretary. His life from his letters. L.: Macmillan, 1943. 425 p.
86. Pearson H. Dizzy. The life and personality of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. New York: Grosset and Dunlap, 1951. 310 p.
87. Magnus Ph. Gladstone. A biography. L.: Murray, 1954. 482 p.

88. Jones W. Lord Derby and Victorian conservatism. Athens: The Univ. of Georgia press, 1956. 367 p.
89. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919. / Ed. by sir A.W. Ward and G.P. Gooch. Vol. 13. Cambridge: : Cambridge Univ. press, 1923. Vol. 2. 1815-1866. 688 p.; The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919. / Ed. by sir A.W. Ward and G.P. Gooch. In 3 vol. Cambridge: Cambridge Univ. press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
90. Steefel L. The Schleswig-Holstein question. Cambridge: Harvard university press; L., Milford: Oxford university press, 1932. 400 p.
91. Harris D. A diplomatic history of the Balcan crisis of 1875-1878. The first year. Stanford university, Calif.: Stanford univ. press; L.: Milford, Oxford university press, 1936. 474 p.
92. Marriot J. The Eastern question. An historical study in European diplomacy. Oxford: Clarendon press, 1947. 602 p.
93. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
94. Sontag R. European diplomatic history. 1871-1932. New York-L., 1933. – 425 p.
95. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
96. Bloomfield P. Disraeli. –L.: Longmans, 1961. – 39 p.
97. Pilat J. Benjamin Disraeli. – Praha: Svoboda, 1967. 257 p.
98. Blake R. Disraeli. N.Y.: Anchor Books; Doubleday and Company Inc., 1968. 770 p.
99. Ridley J. Lord Palmerston. L.: Constable, 1970. 689 p.
100. Feuchtwanger E. Gladstone. L.: Allen Lane, 1975. 315 p.
101. Judd D. Palmerston. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1975. 165 p.
102. Taylor R. Lord Salisbury. L.: Allen Lane, 1975. 202 p.
103. Davis R. Disraeli. L.: Hutchinson, 1976. 231 p.
104. Hibbert Ch. Disraeli and his world. L.: Thames and Hudson, 1978. 128 p.
105. Bradford S. Disraeli. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1982. 432 p.
106. Blake R., Blake B. Gladstone, Disraeli and Queen Victoria. Oxford: Oxford university press, 1993. 25 p.
107. Taylor A. British prime ministers and other essays. L.: Allen Lane, 1999. 430 p.; Taylor A. Lord John Russell: the last great Whig // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. P. 145-151; Taylor A. Dizzy // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. P. 353-358; Taylor A. Lord Salisbury: last Tory and first unionist // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. P. 368-371.
108. Cecil H. Robert, 3rd Marquess of Salisbury // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university press, 1997. P. 64-79.
109. Lynch M. William Ewart Gladstone // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university

- press, 1997. P. 31-45; Lynch M. Benjamin Disraeli // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university press, 1997. P. 16-30.
110. Roberts A. Salisbury: Victorian titan. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1999. 938 p.
 111. Steele E. Lord Salisbury: a political biography. L.: UCL Press, 1999. 455 p.
 112. Scherer P. Lord John Russell: a biography. Selinsgrove (PA) and London: Susquehanna university press and Associated university presses, 1999. 427 p.
 113. Biagini E. Gladstone. New York: St. Martins press, 1999. 138 p.
 114. Weintraub S. Victoria: Biography of a queen. L.; Sydney: Unwin Hyman, 1987. 700 p.
 115. Ziegler P. Palmerston. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. 156 p.
 116. Partridge M. Gladstone. L.: Routledge, 2003. 284 p.
 117. Chambers J. Palmerston: the peoples darling. L.: John Murray, 2004. 564 p.
 118. Hibbert Ch. Disraeli: a personal history. L.: Harper Collins, 2004. 401 p.
 119. Ellis R., Treasure G. Britains prime ministers: from Walpole to Thatcher. L.: Shephard Walwyn, 2005. 300 p.
 120. St. John J. Disraeli and the art of Victorian politics. L.: Anthem, 2005. 246 p.
 121. Caedel M. Gladstone and a liberal theory of international relations // Ghoshe P., Goldman L. (ed). Politics and culture in Victorian Britain: essays in memory of Colin Matthew. Oxford: Oxford university press, 2006. P. 74-94.
 122. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789-1914. A survey of foreign policy. New York: Tertig, 1968. 716 p.
 123. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 1782-1865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
 124. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. Oxford: Clarendon press, 1970. 534 p.
 125. Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. New York: St. Martins Press, 1975. 334 p.
 126. Robbins K. Britain and Europe, 1789-2005. L.: Hodder Arnold, 2005. 350 p.
 127. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. Oxford: Clarendon press, 1970. 534 p.
 128. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 1782-1865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
 129. Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. New York: St. Martins Press, 1975. 334 p.
 130. The Cambridge historical encyclopedia of Great Britain and Ireland / Ed. by C. Haigh. Cambridge: Cambridge Univ. press, 1985. 392 p.
 131. TAM CAMO.
 132. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
 133. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.

134. Kennedy P. The rise of AngloGerman antagonism, 1860-1914. L.: Allen and Unwin, 1982. 604 p.
135. Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 171. 29.05.1863-30.06.1863. 1846 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 172. 1.07.1863-28.07.1863. 1500 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 173. 4.02.1864-14.03.1864. 1984 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 174. 15.03.1864-3.05.1864. 2128 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 175. 4.05.1864-20.06.1864. 2108 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 176. 21.06.1864-29.07.1864. 2204 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 184. 8.06.1866-10.08.1866. 2166 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 186. 18.03.1867-3.05.1867. 2026 col.; Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 188. 18.06.1867-23.07.1867. 2082 col.
136. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. 425 p.
137. Menning R.R. The act of possible: Documents on great power diplomacy, 1814-1914. New York: McGraw-Hill, 1996. 473 p.
138. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961–1967.
139. Россия и национально–освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг. Сб. док-ов. / Отв. ред. Нарочницкий А.Л. – М.: Наука, 1978. – 455 с.
140. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961–1967.
141. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с другими державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1888. – Т. 8. – 747 с.; Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т. 12. – 504 с.
142. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 463 с.
143. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140–148.
144. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с другими державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1888. – Т. 8. – 747 с.; Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т. 12. – 504 с.
145. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 463 с.
146. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961–1967.

147. Internet Data Bank for the Preparation of History Class // Интернет: <http://www.zum.de/psm/> – 11 березня 2007 р.
148. Vincent Ferraro, Resources for the study of International relations and Foreign policy // Интернет: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/feros-pg.htm> – 11 березня 2007 р.
149. The letters of queen Victoria, 2nd series. / Ed. by G.E. Buckle. London: Murray. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.; The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926. Vol. 2. 1870-1878. 690 p.
150. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H. lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
151. Malmesbury J.H. earl of Memoirs of an exminister. An autobiography. In 3 vol. Lpz.: Tauchnitz, 1885. Vol. 3. 327 p.
152. Wemyss R. Memoirs and letters of the right hon. Sir Robert Morier, G.C.B. from 1826 to 1876. L.: Edward Arnold, 1911. Vol. 1. 418 p.
153. Maxwell H. The life and letters of G.W.F. 4th earl of Clarendon. In 2 vol. L.: Edward Arnold, 1913. Vol. 2. 383 p.
154. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. London, Oxford: Clarendon press, 1982. Vol. 7. 1869-1871. 528 p.; Gladstone, W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. – L., Oxford: Clarendon press, 1978. – Vol. 6. 1861–1868. – 706 p.
155. Wellesley F. Recollections of a soldier-diplomat. By col. the hon. Frederick Wellesley / military attachй at St. Petersburg 1871–1878 / Ed. by his son Victor Wellesley. – L.: Hutchinson, 1948. – 171 p.
156. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. В 3 т. Пер. с нем. А.С. Иерусалимского. – М.: Соцекгиз, 1940–1941. – Т. 1. – 1940. – 334 с.; Бисмарк О. Мысли и воспоминания. В 3 т. Пер. с нем. А.С. Иерусалимского. – М.: Соцекгиз, 1940–1941. – Т. 2. – 1940. – 288 с.
157. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2003. – 688 с.; Милютин Д.А. Воспоминания. 1868–1873 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2006. – 736 с.; Милютин Д.А. Дневник. – М., 1947. – Т. 1. 1873–1875. – 290 с.; Милютин Д.А. Дневник. – М., 1949. – Т. 2. 1876–1877. – 290 с.; Милютин Д.А. Дневник. – М., 1950. – Т. 3. 1877–1880. – 323 с.
158. Валуев П.А. Дневник Валуева П.А. министра внутренних дел. В 2 т. – Т. 1. 1861–1864. – М.: АН СССР, 1961. – 422 с.; Валуев П.А. Дневник Валуева П.А. министра внутренних дел. В 2 т. – Т. 2. 1864–1876. – М.: АН СССР, 1961. – 587 с.
159. Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1876. – 115 с.
160. Аргайль Д. Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет, пер. с англ. – СПб., 1908. – 180 с.
161. The Atlantic monthly. – Boston: Atlantic Monthly Co., July 1863. – Vol. 12. – Issue 69; The Atlantic monthly. – Boston: Atlantic Monthly Co., December 1873.

- Vol. 32. – Issue 194; Continental monthly: devoted to literature and national policy. New York, Boston: J.R. Gilmore, January 1864. Vol. 5. Issue 1; The Galaxy. New York: W.C. and F.P. Church, January 15, 1867. Vol. 3. Issue 2; The Galaxy. New York: W. C. and F.P. Church, 18661868; Sheldon and Company, 18681878, March 1877. Vol. 23. Issue 3; The North American review. Cedar Falls, Iowa, etc.: University of Northern Iowa, May 1877. Vol. 124. Issue 256; The North American review. Cedar Falls, Iowa, etc.: University of Northern Iowa, September 1877. – Vol. 125. – Issue 258. Putnam's monthly magazine of American literature, science and art. – New York – G.P. Putnam & co, October 1870. – Vol. 16. – Issue 34.
162. The Cornell Digital Library Collections // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/guidelines.html> – 11 березня 2007 р.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т. 1. – 507 с.
2. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
3. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
4. Reynolds G. English Naval Power and English Colonies // The Atlantic monthly. – Boston: Atlantic Monthly Co., July 1863. – Vol. 12. – Issue 69. – P. 94–102 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABK2934-0012-13>. – 11 березня 2007 р.
5. Erickson A. Edward, T. Cardwell: Peelite // Transactions of the American philosophical society. New series. – Philadelphia, 1959. – Vol. 49. – Part 2. – 107 p.
6. Adams C. French and German Diplomacy after Sadowa // The North American review. – Cedar Falls, Iowa, etc: University of Northern Iowa, October 1871. – Vol. 113. – Issue 233. – P. 374–415 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0113-23>. – 11 березня 2007 р.
7. Bayard S. The Decline of England // Continental monthly: devoted to literature and national policy. – New York, Boston: J.R. Gilmore, January 1864. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 48-53 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABR1802-0005-11>. – 11 березня 2007 р.
8. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т. 1. – 507 с.
9. Там само.
10. Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sweden, and Norway, on the one part, and Denmark on the other part, relative to the Succession to the Crown of Denmark, London, May 8, 1852 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat18.php. – 11 березня 2007 р.
11. Мирошников А.В. Великобритания от Георга I до королевы Виктории (1714–1901). Справочное пособие по истории нового времени. – Воронеж: ВГУ, 1998. – 38 с.

12. Дипломатический словарь: В 3-х т. / Гл. ред. А.А. Громыко и др. – М.: Наука, 1986. – Т. 3. – 749 с.
13. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
14. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т. 1. – 507 с.
15. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
16. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
17. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
18. Kennedy P. The rise of Anglo-German antagonism, 1860–1914. – L.: Allen and Unwin, 1982. – 604 p.
19. Шнеерсон Л.М. Отклики во Франции на результаты германской войны 1866 г. // Новая и новейшая история. – 1968. – №6. – С.89-96.
20. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
21. Таран Л. Англія 1870–1914 рр. // Історія України. – 2005. – №21-22. – С. 34-43
22. Агеев В.Ф. Английское завоевание Синда. – М.: Наука, 1979. – 139 с.; Бушев П.П. Герат и англо–иранская война 1856–1857 гг. – М.: Изд-во восточ. лит., 1959. – 249 с.; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX-нач.XX вв. – М.: Наука, 1990. – 166 с.; Зотова Ю.Н. Английская экспансия в дельте Нигера во второй половине XIX в. – М.: Наука, 1970. – 232 с.; Зотова Ю.Н. Захват Лагоса Великобританией (1851–1861гг.) // Проблемы истории Африки. – М.: Наука, 1966. – С. 212–235; Козлова М.Г. Английское завоевание Бирмы. – М.: Наука, 1972. – 317 с.; Трофимов В. Политика Англии в Эфиопии в 1848–1868 гг. // Краткие сообщения Института народов Азии. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1961. – вып. 45. – С. 18-37; Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке: от Франц. буржуазной революции до Второй мировой войны. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.; Юлдашбаева Ф. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70–80-ые года XIX в.). – Ташкент: Госиздат Узб. ССР, 1963. – 191 с.; Searight S. The British in the Middle East. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 215 p.; Shukla R. Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882. New Delhi: Peoples publ. house, 1973. 262 p.; Knaplund P. The British Empire, 1815-1939. New York-L.: Harper, 1941. 850 p.
23. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
24. Ерофеев Н.А. Англо-французское соперничество в Тихом океане и аннексия англичанами Новой Зеландии в 1840 г. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. – М.: Наука, 1958–1959. – 1959. – С. 352-373.
25. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
26. Зотова Ю.Н. Английская экспансия в дельте Нигера во второй половине XIX в. – М.: Наука, 1970. – 232 с.

27. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
28. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
29. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
30. Клименко Н.П. Колониальная политика Англии на Дальнем Востоке в сер. XIX в. – М.: Наука, 1976. – 309 с.
31. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке: от Франц. буржуазной революции до Второй мировой войны. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.
32. Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX–начало XX в.). – М.: Соцэкгиз, 1959. – 208 с.
33. Сладковский М.И. Китай и Англия. – М.: Наука, 1980. – 351 с.
34. Киняпина Н.С. и др. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, вторая половина XVIII-80-е годы XIX в. / Н.С. Киняпина, М.М. Блиев, В.В. Дегоев. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.; Козлова М.Г. Английское завоевание Бирмы. – М., Наука, 1972. – 317 с.; Сладковский М.И. Китай и Англия. – М.: Наука, 1980. – 351 с.; Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX–начало XX в.). – М., Соцэкгиз, 1959. – 208 с.
35. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке: от Франц. буржуазной революции до Второй мировой войны. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.
36. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
37. Victorian military campaigns / Ed. by V. Bond. – L.: Hutchinson, 1967. – 328 p.
38. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке: от Франц. буржуазной революции до Второй мировой войны. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.
39. Erickson A. Edward, T. Cardwell: Peelite // Transactions of the American philosophical society. New series. – Philadelphia, 1959. – Vol. 49. – Part 2. – 107 p.
40. Англия // Сборник документов по истории нового времени. экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870–1914. Учеб. пособие / Сост.: П.И. Остриков, П.П. Вандель. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 117–160.
41. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.
42. The nineteenth century constitution 1815–1914. Documents and commentary. / Ed. and introd. by H. Hanham. L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. 486 p.
43. Cook Ch., Keith B. British historical facts. 18301900. L.-Basing stoke: Macmillan, 1975. 279 p.
44. The nineteenth century constitution 18151914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham. L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. 486 p.
45. Там само.
46. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.

47. Jones R. *The British diplomatic service, 1815–1914.* – Gerard Cross: Smythe, 1983 . – 258 p.
48. Hayes P. *The Nineteenth century, 1814–1880.* – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
49. *Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб.статей / Под ред. К.Б. Виноградова.* – СПб., 2002. – 354 с.
50. *The nineteenth century constitution 1815–1914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham.* – L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. – 486 p.
51. Там само.
52. Clarke J. *British Diplomacy and foreign policy, 1782–1865.* – L.: Unwin Hyman, 1989. – 350 p.
53. Hayes P. *The Nineteenth century, 1814–1880.* – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
54. *Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб.статей / Под ред. К.Б. Виноградова.* – СПб., 2002. – 354 с.
55. Стрэчи Л. *Королева Виктория / Пер. с англ. Малышко И.* – Р.-на-Д.: Феникс, 1999. – 352 с.
56. Там само.
57. Рыжов К. *Все монархи мира. Западная Европа.* – М.: Вече, 1999. – 656 с.
58. Стрэчи Л. *Королева Виктория / Пер. с англ. Малышко И.* – Р.-на-Д.: Феникс, 1999. – 352 с.
59. Hayes P. *The Nineteenth century, 1814–1880.* – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
60. *The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle.* – London, Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
61. Hayes P. *The Nineteenth century, 1814–1880.* – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
62. Там само.
63. Стрэчи Л. *Королева Виктория / Пер. с англ. Малышко И.* – Р.-на-Д.: Феникс, 1999. – 352 с.
64. *The nineteenth century constitution 1815–1914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham.* – L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. – 486 p.
65. Hayes P. *The Nineteenth century, 1814–1880.* – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
66. *The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle.* – London, Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
67. Jones R. *The British diplomatic service, 1815–1914.* – Gerard Cross: Smythe, 1983 . – 258 p.
68. Там само.
69. *The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle.* L.: Murray. 19261928. 1926. Vol. 2. 18701878. 690 p.
70. *The nineteenth century constitution 18151914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham.* L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. 486 p.
71. Kennedy P. *The rise of Anglo-German antagonism, 18601914.* L.: Allen and Unwin, 1982. 604 p.

72. The nineteenth century constitution 18151914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham. L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. 486 p.
73. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 17821865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
74. Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 18301888. Vol. 173. 4. 02.186414.03.1864. 1984 col.
75. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 17821865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
76. The nineteenth century constitution 18151914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham. L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. 486 p.
77. Cook Ch., Keith B. British historical facts. 18301900. L.-Basing stoke: Macmillan, 1975. 279 p.
78. Kennedy P. The rise of Anglo-German antagonism, 18601914. L.: Allen and Unwin, 1982. 604 p.
79. Jones R. The British diplomatic service, 18151914. Gerard Cross: Smythe, 1983. 258 p.
80. Там само.
81. Там само.
82. Там само.
83. Kennedy P. The rise of Anglo-German antagonism, 1860–1914. – L.: Allen and Unwin, 1982. – 604 p.
84. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 1782–1865. – L.: Unwin Hyman, 1989. – 350 p.
85. Cook Ch., Keith B. British historical facts. 1830–1900. – L.-Basing stoke: Macmillan, 1975. – 279 p.
86. Там само.
87. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 1782–1865. – L.: Unwin Hyman, 1989. – 350 p.
88. Jones R. The British diplomatic service, 1815–1914. – Gerard Cross: Smythe, 1983 . 258 p.
89. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 17821865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
90. Jones R. The British diplomatic service, 18151914. Gerard Cross: Smythe, 1983. 258 p.
91. Selected speeches on British foreign policy, 17381914 / Ed. by E. Jones. L.: Milford: Oxford university press, 1924. 550 p.
92. Jones R. The British diplomatic service, 18151914. Gerard Cross: Smythe, 1983. 258 p.
93. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 17821865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
94. Jones R. The British diplomatic service, 1815–1914. – Gerard Cross: Smythe, 1983 . – 258 p.
95. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 3. – 631 с.

96. Обушенкова Л.А. Королевство Польское в 1815–1830 гг. – М.: Наука, 1979. – 295 с.
97. Там само.
98. Там само.
99. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2003. – 688 с.
100. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
101. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
102. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
103. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
104. Там само.
105. Там само.
106. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
107. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
108. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
109. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
110. Там само.
111. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
112. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
113. Там само.
114. Там само.
115. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
116. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
117. Там само.
118. Там само.
119. Там само.
120. Там само.

121. Там само.
122. Там само.
123. Там само.
124. Там само.
125. Там само.
126. Там само.
127. Там само.
128. Там само.
129. Там само.
130. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
131. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
132. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 566 с.
133. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
134. Там само.
135. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 566 с.
136. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
137. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 2. 1815–1866. 688 p.
138. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
139. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
140. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – London, Murray . – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
141. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. Vol. 171. 29.05.1863–30.06.1863. 1846 col.
142. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
143. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830–1888. Vol. 172. 1.07.1863–28.07.1863. 1500 col.
144. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
145. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
146. Там само.
147. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.

148. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
149. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
150. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
151. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
152. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 566 с.
153. История Польши. В 3-х т. / Под ред. И.С. Миллера, И.А. Хренова. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 2. – 712 с.
154. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
155. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
156. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
157. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
158. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
159. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
160. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
161. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 566 с.
162. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
163. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
164. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
165. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Haigh A. Congress of Vienna to common market. An outline of British Foreign Policy 1815–1972. – L.: Harrap, 1973. – 190 p.
2. Wemyss R. Memoirs and letters of the right hon. Sir Robert Morier, G.C.B. from 1826 to 1876. In 2 vol. – L.: Edward Arnold, 1911. – Vol. 1. – 418 p.
3. Там само.
4. Там само.

5. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: Политическая биография. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
6. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 2. 1815–1866. – 688 p.
7. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2003. – 688 с.
8. Treaty between Austria, Prussia, and Denmark (Vertrag zwischen Цsterreich, Preussen und Дденemark), Vienna, October 30, 1864 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat21.php. – 11 березня 2007 р.
9. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789–1914. A survey of foreign policy. – New York: Tertig, 1968. – 716 p.
10. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
11. Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. by E. Jones. – L.: Milford: Oxford university press, 1924. – 550 p.
12. История Швеции. – М.: Наука, 1974. – 720 с.
13. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
14. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
15. Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. by E. Jones. – L.: Milford: Oxford university press, 1924. – 550 p.
16. Роотс Л. Шлезвиг–голлштинский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
17. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
18. Там само.
19. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
20. Роотс Л. Шлезвиг–голлштинский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
21. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
22. Steefel L. The Schleswig-Holstein question. Cambridge: Harvard university press; L., Milford: Oxford university press, 1932. 400 p.
23. Mosse W. The European powers and the German question 18481871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
24. Ridley J. Lord Palmerston. L.: Constable, 1970. 689 p.
25. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In three volumes. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 18591880. 666 p.
26. Connell B. Regina vs Palmerston. The correspondence between 18371865. New York: Garden City, 1961. 404 p.
27. Mosse W. The European powers and the German question 18481871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.

28. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 18491869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
29. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 19261928. 1926. Vol. 1. 18621869. 637 p.
30. Там само.
31. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
32. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789–1914. A survey of foreign policy. – New York: Tertig, 1968. – 716 p.
33. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
34. Роотс Л. Шлезвиг-голландский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
35. Selected speeches on British foreign policy, 17381914 / Ed. by E. Jones. L.: Milford: Oxford university press, 1924. 550 p.
36. The Cambridge history of British foreign policy 17831919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 2. 18151866. 688 p.
37. Ridley J. Lord Palmerston. L.: Constable, 1970. 689 p.
38. Benjamin Disraeli. Denmark and Germany. Speech in the House of Commons, July 4, 1864. // Selected speeches on British foreign policy, 17381914 / Ed. by E. R. Jones. L.: Milford: Oxford university press, 1924. P. 410-469.
39. Ridley J. Lord Palmerston. L.: Constable, 1970. 689 p.
40. The Cambridge history of British foreign policy 17831919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 2. 18151866. 688 p.
41. Morley J. The life of Richard Cobden. L.: Fisher Unwin, 1906. 985 p.
42. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 18591880. 666 p.
43. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 18491869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
44. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 18301902. Oxford: Clarendon press, 1970. 534 p.
45. Галкин И.С. Создание Германской империи. 1815–1871 гг. – М.: Высшая школа, 1986. – 175 с.
46. Convention between Austria and Prussia, Gastein, August 14, 1865 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat22.php3. – 11 березня 2007 р.
47. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
48. British Circular relative to the Danish Duchies (Britisches Rundschreiben bezüglich der Ddnischen Herzogtmer), September 14, 1865 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat23.php. – 11 березня 2007 р.

49. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
50. Там само.
51. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
52. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
53. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
54. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
55. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.
56. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
57. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.
58. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
59. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
60. Там само.
61. Там само.
62. Там само.
63. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
64. Там само.
65. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
66. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
67. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 705 с.
68. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
69. Bloomfield G. Reminiscences of court and diplomatic life. In 2 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1883. – Vol. 2. – 271 p.
70. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
71. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
72. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.

73. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
74. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
75. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
76. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1–3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
77. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
78. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
79. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
80. Malmesbury J. earl of...Memoirs of an ex-minister. An autobiography. In 3 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1885. – Vol. 3. – 327 p.
81. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
82. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
83. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
84. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
85. Там само.
86. Maxwell H. The life and letters of G.W.F. 4th earl of Clarendon. In 2 vol. – L.: Edward Arnold, 1913. – Vol. 2. – 383 p.
87. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
88. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
89. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
90. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789–1914. A survey of foreign policy. – New York: Tertig, 1968. – 716 p.
91. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.

92. Bloomfield G. Reminiscences of court and diplomatic life. In 2 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1883. – Vol. 2. – 271 p.
93. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. Oxford, Clarendon press, 1970. 534 p.
94. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789-1914. A survey of foreign policy. New York: Tertig, 1968. 716 p.
95. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
96. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
97. Malmesbury J. earl of...Memoirs of an ex-minister. An autobiography. In 3 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1885. – Vol. 3. – 327 p.
98. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789–1914. A survey of foreign policy. – New York: Tertig, 1968. – 716 p.
99. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
100. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
101. Jones W. Lord Derby and Victorian conservatism. – Athens: The University of Georgia press, 1956. – 367 p.
102. Hansard’s parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.
103. Там само.
104. Там само.
105. Там само.
106. Там само.
107. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
108. Там само.
109. Hansard’s parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.
110. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
111. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.
112. Bloomfield G. Reminiscences of court and diplomatic life. In 2 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1883. – Vol. 2. – 271 p.
113. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
114. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: Политическая биография. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
115. Hansard’s parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.

116. Там само.
117. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
118. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
119. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
120. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
121. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
122. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
123. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926–1928. 1926. Vol. 1. 1862–1869. 637 p.
124. Пражский договор 23 августа 1866 года // Ротштейн Ф.А. Из истории прусско–германской империи. – М.–Л.: АН СССР, 1948. – С. 181–183.
125. Treaty between Austria and Italy, Vienna, October 3, 1866 // Интернет: www.zum.de/psm/div/au_hungary/mowat30.php3. – 11 березня 2007 р.
126. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
127. Hansard’s parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.
128. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
129. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.; Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830–1902. – Oxford: Clarendon press, 1970. – 534 p.; Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
130. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin’s Press, 1975. – 334 p.
131. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко–прусской войны. Франко–германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
132. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866–1919. 664 p.
133. Adams C. French and German Diplomacy after Sadowa // The North American review. Cedar Falls, Iowa, etc: University of Northern Iowa, October 1871. Vol. 113. Issue 233. P. 374–415 // Интернет: <http://cdl.library.cornell>.

- edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0113-23. – 11 березня 2007 р.
134. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
135. Kossman E. The Low Countries, 1780–1940. – Oxford: Clarendon press, 1978. – 784 p.
136. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко–прусской войны. Франко–германский конфликт из–за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
137. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
138. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
139. Letters of queen Victoria from the archives of the house of Brandenburg-Prussia. / Ed. by H. Bolitho. New Haven: Yale University press, 1938. 283 p.
140. Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 186. 18.03.1867-3.05.1867. 2026 col.
141. Там само.
142. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко–прусской войны. Франко–германский конфликт из–за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
143. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140–148.
144. Там само.
145. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
146. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140–148.
147. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
148. Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 186. 18.03.1867-3.05.1867. 2026 col.
149. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
150. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140–148.
151. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – London, Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.

152. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко–германский конфликт из–за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
153. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
154. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140–148.
155. Там само.
156. Трактат, заключенный в Лондоне между Австриею, Бельгиею, Франциею, Великобританиею, Италиею, Нидерландами, Пруссиею и Россиею об отношениях Великого Герцогства Люксембургского 1867 г., мая 11–го // Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т.12. – С. 370-376.
157. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-New York: Macmillan, 1903. – Vol. 2. 1859–1880. – 666 p.
158. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830–1902. – Oxford, Clarendon press, 1970. – 534 p.
159. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 188. 18.06.1867-23.07.1867. – 2082 col.
160. Там само.
161. Там само.
162. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830–1902. – Oxford, Clarendon press, 1970. – 534 p.
163. История Франции / Отв. ред. А.З. Манфред. В 3-х т. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – 663 с.
164. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
165. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
166. Там само.
167. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
168. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815-1891). In 2 vol. New York-L.: Longmans, Green, 1906. Vol. 2. 537 p.
169. Memorandum by the Crown Prince of Prussia. July 1870 // The letters of queen Victoria, 2nd series. / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 2. 1870-1878. P. 22-24.
170. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-New York: Macmillan, 1903. – Vol. 2. 1859–1880. – 666 p.

171. Там само.
172. Там само.
173. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
174. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 18591880. 666 p.
175. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 19261928. 1926. Vol. 2. 18701878. 690 p.
176. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In three volumes. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 18591880. 666 p.
177. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
178. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
179. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815–1891). In 2 vol. – New York-L.: Longmans, Green, 1906. – Vol. 2. – 537 p.
180. История Франции / Отв. ред. А.З. Манфред. В 3-х т. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – 663 с.
181. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
182. Там само.
183. Там само.
184. Там само.
185. Там само.
186. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
187. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815–1891). In 2 vol. – New York-L.: Longmans, Green, 1906. – Vol. 2. – 537 p.
188. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1-3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 18661919. 664 p.
189. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 19261928. 1926. Vol. 2. 18701878. p.64-66; Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. London, Oxford, Clarendon press, 1982. Vol. 7. 18691871. p.349-350.
190. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (18151891). In 2 vol. New York-L.: Longmans, Green, 1906. Vol. 2. 537 p.
191. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. London, Oxford, Clarendon press, 1982. Vol. 7. 18691871. 528 p..
192. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 19261928. 1926. Vol. 2. 18701878. 690 p.

193. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815-1891). In 2 vol. New York-L.: Longmans, Green, 1906. Vol. 2. 537 p.
194. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. London, Oxford, Clarendon press, 1982. – Vol. 7. 1869–1871. – 528 p..
195. Там само.
196. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815–1891). In 2 vol. – New York-L.: Longmans, Green, 1906. – Vol. 2. – 537 p.
197. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
198. Там само.
199. Там само.
200. Франкфуртский мирный договор от 10 мая 1871 года // Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л., АН СССР, 1948. – С. 186–190.
201. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
202. Тарле Е.В. Наполеон. – Минск: Тривиум, 1993. – 429 с.
203. The Quintuple treaty of April 19, 1839 // Интернет: www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_A.htm. – 11 березня 2007 p.
204. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
205. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2003. – 688 с.
206. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
207. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
208. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
209. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
210. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
211. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.
212. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
213. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. London, Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.

214. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. 425 p.
215. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
216. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. 425 p.
217. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.
218. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
219. Виноградов К.Б., Сергеев В.В. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 154–176.
220. Ridley J. Lord Palmerston. – L.: Constable, 1970. – 689 p.
221. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
222. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
223. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
224. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
225. Там само.
226. Там само.
227. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
228. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
229. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
230. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
231. Там само.
232. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
233. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
234. Там само.
235. Там само.

236. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О . Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
237. Роотс Л. Шлезвиг-голландский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
238. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. London, Murray. 1926. Vol. 1. 1862–1869. 637 p.
239. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
240. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. London, Murray. 1926. Vol. 1. 1862–1869. 637 p.
241. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.
242. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
243. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О . Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
244. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – London, Murray . – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
245. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
246. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О . Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
247. Memorandum by Queen Victoria. In Frogmore Garden, 28th June 1866. // The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926. Vol. 1. 1862–1869. P. 345–346.
248. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of (1826–93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
249. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1–3. Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
250. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.
251. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826–93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
252. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. London, Murray. 1926. Vol. 1. 1862–1869. 637 p.
253. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830–1902. Oxford, Clarendon press, 1970. 534 p.
254. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of (1826–93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
255. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. –

- 122 с.
256. Там само.
257. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1916. Vol. 4. 18551868. 608 p.
258. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 18491869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
259. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. London, Murray. 19261928. 1926. Vol. 1. 18621869. 637 p.
260. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
261. Там само.
262. Там само.
263. Там само.
264. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1916. Vol. 4. 18551868. 608 p.
265. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 18491869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
266. Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 18301888. Vol. 186. 18.03.1867-3.05.1867. 2026 col.
267. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
268. Там само.
269. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – London, Murray . – 1926–1928. – 1926. – Vol. 1. 1862–1869. – 637 p.
270. Там само.
271. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
272. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко-германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
273. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 188. 18.06.1867-23.07.1867. – 2082 col.
274. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1–3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
275. Там само.
276. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.
277. The Cambridge history of British foreign policy 17831919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923.

- Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
278. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
279. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. L.: Oxford: Clarendon press, 1982. Vol. 7. 1869-1871. 528 p.
280. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
281. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (1815–1891). In 2 vol. – New York-L.: Longmans, Green, 1906. – Vol. 2. – 537 p.
282. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко–прусской войны. Франко–германский конфликт из–за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
283. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
284. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. L.: Oxford: Clarendon press, 1982. Vol. 7. 1869-1871. 528 p.
285. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 2. 1870-1878. 690 p.
286. Selected speeches on British foreign policy, 1738-1914 / Ed. by E. Jones. L.: Milford: Oxford university press, 1924. 550 p.
287. Treaty between Great Britain and France of August 11, 1870 // Интернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_C.D.E.F.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality%20of%20Belgium/appendix_C.D.E.F.htm). – 11 березня 2007 р.; Treaty between Great Britain and Prussia of August 9, 1870 // Интернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_B.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality%20of%20Belgium/appendix_B.htm). – 11 березня 2007 р.
288. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. – L.-New York: Macmillan, 1903. – Vol. 2. 1859–1880. – 666 p.
289. Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. by E. Jones. – L.: Milford: Oxford university press, 1924. – 550 p.

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Дипломатический словарь: В 3-х т. / Гл. ред. А.А. Громыко и др. – М.: Наука, 1984. – Т. 1. – 422 с.
2. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1–3. – Cambridge: Cambridge university press, 1923. – Vol. 3. 1866–1919. – 664 p.
3. Аргайль Д. Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет, пер. с англ. – СПб., 1908. – 180 с.
4. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113–131.
5. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат. – М.: Наука, 1983. – 184 с.
6. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.

7. Новичев А.Д. История Турции. – Л.: ЛГУ, 1978. – Т. 4. – 272 с.
8. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
9. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
10. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 18301888. Vol. 188. 18.06.1867-23.07.1867. 2082 col.
11. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 18491869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
12. Новичев А.Д. История Турции. – Л.: ЛГУ, 1978. – Т. 4. – 272 с.
13. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 5. – 583 с.
14. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 1. 1875–1877. – 715 с.
15. Новичев А.Д. История Турции. – Л.: ЛГУ, 1978. – Т. 4. – 272 с.
16. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of... (1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
17. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
18. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е. А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 463 с.
19. История Румынии нового и новейшего времени / Под ред В.Н. Виноградов и др. – М.: Наука, 1964. – 406 с.
20. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
21. Там само.
22. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 5. – 583 с.
23. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
24. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
25. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 5. – 583 с.
26. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
27. Там само.
28. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
29. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
30. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 5. – 583 с.

31. Там само.
32. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
33. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
34. Там само.
35. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
36. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
37. Там само.
38. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
39. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
40. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
41. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
42. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
43. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
44. История Румынии нового и новейшего времени / Под ред. В.Н. Виноградов и др. – М.: Наука, 1964. – 406 с.
45. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
46. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 541 с.
47. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
48. Там само.
49. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во Мин-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
50. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
51. Там само.
52. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
53. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во Мин-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
54. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge: The University press, 1958. – 409 p.

55. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849–1869 / Ed. by J. Vincent. – Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. – 404 p.
56. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
57. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 541 с.
58. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.
59. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
60. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. 8.06.1866–10.08.1866. – 2166 col.
61. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
62. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 5. – 583 с.
63. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
64. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
65. Там само.
66. Там само.
67. Там само.
68. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
69. Там само.
70. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
71. Там само.
72. Там само.
73. Очерки политической истории Румынии (1859–1944). – Кишинев: Штиинца, 1983. – 480 с.
74. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
75. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
76. Hayes P. The Nineteenth century, 1814–1880. – New York: St. Martin's Press, 1975. – 334 p.
77. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
78. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
79. Там само.

80. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – С. 257-293; Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – С.423-431; Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – P.18-29; Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – P. 46-102, 488; Count Andrassy to Count Beust (Communicated to the Earl of Derby by Count Beust, January 3) Buda-Pest, December 30, 1875. // Интернет: www.mtholyoke.edu/acad/intrel/andrassy.htm. – 11 березня 2007 р.; Из ноты Андраши // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3-х томах / Отв. ред. В. Карасев. – Минск: Университетское, 1989. – Т. 2. – С. 113-114; Меморандум России, Германии и Австро-Венгрии по балканским делам. Берлин, 1/13 мая 1876 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – С.140–143; The letters of queen Victoria, 2nd series. / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – P.453-456; Guernsey A. H. The Eastern Question // The Galaxy. – New York: W.C. and F.P. Church, 1866–1868; Sheldon and Company, 1868–1878, March 1877. – Vol. 23. – Issue 3. – P. 362 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ACB8727-0023-51>. – 11 березня 2007 р.
81. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
82. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
83. Трухановский В.Г. Бенджамин Дизраэли или История одной невероятной карьеры. – М.: Наука, 1993. – С.319; Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – С.57; Россия и восточный кризис 70–х гг. XIX в. / Под ред. И.А. Федосова, В.Г. Карасева, Н.С. Киняпиной, Б.Н. Билунова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С.13; История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – С.28.
84. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
85. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – P.35-42; The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – P.467; Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1876. – С.30.
86. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 2. 1870-1878. 690 p.
87. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 2. 1870-1878. P.471-475; Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1876. – С.19-30; Arjorn L. William Ewart Gladston: his life and times. – L.: a.o. Walter Scott. – P.236-237.
88. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.

89. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М.: Наука, 1991. – С.134; Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – С. 273-274; Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P.63-64; Millman R. Britain and the Eastern question, 1875-1878. Oxford: Clarendon press, 1979. P.185-186.
90. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 1859-1880. 666 p.
91. Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1876. – 115 с.
92. Там само.
93. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
94. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
95. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
96. Там само.
97. Там само.
98. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War / Ed. by K. Wilson. – L.: Groom Helm, 1987. – 218 p.
99. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
100. Там само.
101. Там само.
102. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 7. – 623 с.
103. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
104. Там само.
105. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
106. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
107. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
108. Там само.
109. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
110. Там само.
111. Там само.
112. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
113. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
114. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1949. – Т. 2. 1876–1877. – 290 с.

115. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
116. Хитрова Н.И. Черногория в национально–освободительном движении на Балканах и русско–черногорские отношения в 50–70-х гг. XIX в. – М.: Наука, 1979. – 336 с.
117. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
118. Там само.
119. Note for Cabinet – Russia–Turkish Question. November, 1876. By B.Disraeli // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. P. 101102.
120. Memorandum by Hardy, war minister. November 1876 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. P. 102.
121. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.
122. Там само.
123. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
124. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
125. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113–131.
126. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
127. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1949. – Т. 2. 1876–1877. – 290 с.
128. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
129. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 7. – 623 с.
130. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
131. Millman R. Britain and the Eastern question, 18751878. Oxford: Clarendon press, 1979. 613 p.
132. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.
133. Millman R. Britain and the Eastern question, 18751878. Oxford: Clarendon press, 1979. 613 p.
134. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.
135. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War. / Ed. by K. Wilson. L.: Groom Helm, 1987. 218 p.
136. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.

137. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875-1878. Oxford: Clarendon press, 1979. 613 p.
138. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. 719 p.
139. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. – 664 p.
140. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926-1928. – 1926. – Vol. 2. 1870-1878. – 690 p.
141. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
142. Международные отношения на Балканах, 1856-1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
143. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
144. Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. New York: St. Martins Press, 1975. 334 p.
145. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
146. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. 719 p.
147. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
148. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926-1928. – 1926. – Vol. 2. 1870-1878. – 690 p.
149. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
150. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. 719 p.
151. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
152. Международные отношения на Балканах, 1856-1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
153. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875-1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
154. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
155. Протокол, подписанный Россией, Германией, Австро-Венгрией, Францией, Великобританией и Италией, по балканским делам. Лондон, 19/31 марта 1877 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 156-158.
156. Sumner V. Russia and the Balkans, 1870-1880. – Oxford: Clarendon Press, 1937. – 724 p.

157. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
158. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
159. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 1. 1875–1877. – 715 с.
160. 100 лет освобождения балканских народов от османского ига: Материалы международной научной конференции, Москва, 15–17 мая 1978 г. / [Сост. Д.Ф. Поплыко]. – М.: Наука, 1979. – 223 с.
161. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875–1878. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
162. McClellan Geo. B. The War in the East (with Maps). Part II // The North American review. – Vol. 125. – Issue 258. – September 1877. – P. 246-271 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0125-31>. – 11 березня 2007 р.
163. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
164. Там само.
165. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
166. Blake R. Disraeli. – New York: Anchor Books; Doubleday and Company Inc., 1968. – 770 p.
167. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
168. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
169. Мижуев П.Г. Политическая история Англии в XIX в. – СПб.: Изд-во Акц. Общ-ва “Брокгауз-Ефрон”, 1908. – 280 с.
170. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
171. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. – М.: Наука, 1974. – 282 с.
172. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
173. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
174. Там само.
175. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
176. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
177. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
178. Там само.

179. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
180. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
181. Memorandum by Northcote, chancellor of exchequer. May 1877 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – P. 139.
182. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
183. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
184. Там само.
185. Там само.
186. Моруа А. Жизнь Дизраэли. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – 254 с.
187. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
188. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War / Ed. by K. Wilson. – L.: Groom Helm, 1987. – 218 p.
189. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1950. – Т. 3. 1877–1880. – 323 с.
190. Виноградов В.Н. Герои Шипки и туманы Лондона (англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1979 . – № 6. – С. 112–130.
191. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
192. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
193. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
194. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
195. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
196. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War. / Ed. by K. Wilson. – L.: Groom Helm, 1987. – 218 p.
197. Виноградов В.Н. Герои Шипки и туманы Лондона (англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1979 . – № 6. – С. 112–130.
198. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
199. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
200. Wellesley F. Recollections of a soldier–diplomat. By col. the hon. Frederick Wellesley / military attachй at St. Petersburg 1871–1878 / Ed. by his son Victor Wellesley. – L.: Hutchinson, 1948. – 171 p.

201. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
202. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
203. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
204. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
205. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
206. Там само.
207. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
208. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
209. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
210. Там само.
211. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War. / Ed. by K. Wilson. L.: Groom Helm, 1987. 218 p.
212. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876–1881. 719 p.
213. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. New York: Barnes and Noble, 1962. 590 p.
214. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876–1881. 719 p.
215. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
216. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
217. История Югославии. В 2 т. / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 736 с.
218. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
219. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
220. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
221. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
222. Memorandum of the Meeting of the Cabinet, Tuesday, Dec. 18, 1877. By Lord Beaconsfield // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – P. 206-207.

223. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
224. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
225. Seton–Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
226. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
227. Seton–Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
228. Там само.
229. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
230. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
231. Seton–Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
232. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 7. – 623 с.
233. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113–131.
234. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
235. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 7. – 623 с.
236. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг. Сб. док-ов. / Отв. ред. Нарочницкий А.Л. – М.: Наука, 1978. – 455 с.
237. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 7. – 623 с.
238. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876–1881. 719 p.
239. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. New York: Barnes and Noble, 1962. 590 p.
240. Memorandum by Queen Victoria. Osborne, Jan. 11, 1878 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876–1881. P. 218–219.
241. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
242. Там само.
243. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
244. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1950. – Т. 3. 1877–1880. – 323 с.
245. Виноградов В.Н. Герои Шипки и туманы Лондона (англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1979. – № 6. – С. 112–130.

246. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
247. Там само.
248. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
249. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
250. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
251. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
252. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
253. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 годов. – М.: МГУ, 1984. – 144 с.
254. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
255. Там само.
256. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
257. Там само.
258. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
259. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
260. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
261. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. – М.: Наука, 1974. – 282 с.
262. Arjorn L. William Ewart Gladston: his life and times. – L.: a.o. Walter Scott. – 351 p.
263. Blake R. Disraeli. – New York: Anchor Books; Doubleday and Company Inc., 1968. – 770 p.
264. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
265. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
266. Там само.
267. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. New York: Barnes and Noble, 1962. 590 p.
268. Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. New York: St. Martins Press, 1975. 334 p.
269. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. 719 p.

270. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
271. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
272. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
273. Там само.
274. Там само.
275. Там само.
276. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
277. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. 1878–1879. – 678 с.
278. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
279. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
280. Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор. Сан-Стефано, 19 февраля/3 марта 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами . 1856–1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 159–175.
281. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
282. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 годов. – М.: МГУ, 1984. – 144 с.
283. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
284. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. – New York: Barnes and Noble, 1962. – 590 p.
285. Мижуев П.Г. Политическая история Англии в XIX в. – СПб.: Изд-во Аки . Общ-ва “Брокгауз-Ефрон ”, 1908. – 280 с.
286. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
287. Козьменко И.В. Англо–австрийская дипломатия против освобождения Болгарии (дек.1877-июнь 1878 г.) // История и культура Болгарии. Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С. 194-206.
288. The letters of queen Victoria, 2nd series. / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
289. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. 1878–1879. – 678 с.
290. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
291. Милютин Д.А. Дневник. – М.: 1950. – Т. 3. 1877–1880. – 323 с.
292. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. 1878–1879. – 678 с.
293. Там само.

294. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
295. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
296. Там само.
297. Там само.
298. Там само.
299. Соглашение между Россией и Великобританией об изменении Сан-Стефанского договора. Лондон, 18/30 мая 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 176–180.
300. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. – L.: Murray. – 1926–1928. – 1926. – Vol. 2. 1870–1878. – 690 p.
301. Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey. Constantinople, June 4, 1878. // Интернет: www.zum.de/psm/div/osman/mowat26.php3. – 11 березня 2007 р.
302. Козьменко И.В. Англо–австрийская дипломатия против освобождения Болгарии (дек.1877-июнь 1878 г.) // История и культура Болгарии. Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С. 194-206.
303. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
304. Там само.
305. Там само.
306. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995. – Т.2. – 604 с.
307. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
308. Там само.
309. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.
310. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
311. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
312. История дипломатии. / Под ред. В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
313. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
314. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с другими державами. В 15 т. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1888. – Т. 8. – 747 с.
315. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. 1876–1881. – 719 p.

316. Apjorn L. William Ewart Gladston: his life and times. – L.: a.o. Walter Scott.
– 351 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Аргайль Д. Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет: Пер. с англ. – СПб., 1908. – 180 с.
2. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. В 3 т. Пер. с нем. А.С. Иерусалимского. – М.: Соцекгиз, 1940–1941.
3. Валуев П.А. Дневник Валуева П.А. министра внутренних дел. В 2 т. – Т. 1. 1861–1864. – М.: АН СССР, 1961. – 422 с.
4. Валуев П.А. Дневник Валуева П.А. министра внутренних дел. В 2 т. – Т. 2. 1864–1876. – М.: АН СССР, 1961. – 587 с.
5. Василий П. Письма. – СПб.: Изд-ие А.С. Суворина, 1886. – 486 с.
6. Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1876. – 115 с.
7. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. В 15 т. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т. 12. – 504 с.
8. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с другими державами. В 15 т. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1888. – Т. 8. – 747 с.
9. Меморандум России, Германии и Австро-Венгрии по балканским делам. Берлин, 1/13 мая 1876 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 140-143.
10. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2003. – 688 с.
11. Милютин Д.А. Воспоминания. 1868–1873 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: РОССПЭН, 2006. – 736 с.
12. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1947. – Т. 1. 1873–1875. – 290 с.
13. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1949. – Т. 2. 1876–1877. – 290 с.
14. Милютин Д.А. Дневник. – М., 1950. – Т. 3. 1877–1880. – 323 с.
15. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия, 1865–1875 гг.: Документы / Отв. ред. Ю.А. Писарев, М. Экмечич. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
16. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 1. 1875–1877. – 715 с.
17. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – 646 с.
18. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах / Под ред. С.А. Никитина и др. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. 1878–1879. – 678 с.
19. Пражский договор 23 августа 1866 года // Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.–Л.: АН СССР, 1948. – С. 181-183.
20. Протокол, подписанный Россией, Германией, Австро-Венгрией, Францией, Великобританией и Италией, по балканским делам. Лондон, 19/31 марта 1877

- г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 156-158.
21. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 140-148.
 22. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг. Сб. док-ов. / Отв. ред. Нарочницкий А.Л. – М.: Наука, 1978. – 455 с.
 23. Сан–Стефанский прелиминарный мирный договор. Сан-Стефано, 19 февраля/3 марта 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 159-175.
 24. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1918 / Под ред. Е. А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 463 с.
 25. Соглашение между Россией и Великобританией об изменении Сан-Стефанского договора. Лондон, 18/30 мая 1878 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 176-180.
 26. Трактат, заключенный в Лондоне между Австриею, Бельгиею, Франциею, Великобританиею, Италиею, Нидерландами, Пруссиею и Россиею об отношениях Великого Герцогства Люксембургского 1867 г., мая 11-го // Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1898. – Т.12. – С. 370-376.
 27. Франкфуртский мирный договор от 10 мая 1871 года // Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – С. 186-190.
 28. Из ноты Андраши // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3-х томах / Отв. ред. В. Карасев. – Минск: Университетское, 1989. – Т. 2. – С. 113-114.
 29. Adams C. French and German Diplomacy after Sadowa // The North American review. – Cedar Falls, Iowa, etc: University of Northern Iowa, October 1871. – Vol. 113. – Issue 233. – P. 374-415 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0113-23>. – 11 березня 2007 р.
 30. Argyil, the duke of. The Eastern question. From the treaty of Paris 1856 to the treaty of Berlin 1878, and to the 2nd Afghan war. In 2 vol. – L.: Strahan, 1879.
 31. Bayard S. The Decline of England // Continental monthly: devoted to literature and national policy. – New York, Boston: J.R. Gilmore, January 1864. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 48-53 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABR1802-0005-11>. – 11 березня 2007 р.
 32. Benjamin Disraeli. Denmark and Germany. Speech in the House of Commons, July 4, 1864 // Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. by E.R. Jones. – L.: Milford: Oxford university press, 1924. – P. 410–469.
 33. Blind K. Revelations of European Diplomacy // The North American review. – Cedar Falls, Iowa, etc.: University of Northern Iowa, May 1877. – Vol. 124. – Issue 256. – P. 347-367 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0124-53>. – 11 березня 2007 р.

34. Bloomfield G. Reminiscences of court and diplomatic life. In 2 vol. – Lpz.: Tauchnitz, 1883. – Vol. 2. – 271 p.
35. Brazao E. The Anglo-portuguese alliances. – L.: Sylvan press, 1957. – 55 p.
36. British Circular relative to the Danish Duchies, September 14, 1865 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat23.php. – 11 березня 2007 p.
37. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris: Libraire H. Le Soudier, 1914. – 425 p.
38. Connell B. Regina vs Palmerston. The correspondence between 1837–1865. – New York: Garden City, 1961. – 404 p.
39. Convention between Austria and Prussia, Gastein, August 14, 1865 // Интернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat22.php3. – 11 березня 2007 p.
40. Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey. Constantinople, June 4, 1878 // Интернет: www.zum.de/psm/div/osman/mowat26.php3. – 11 березня 2007 p.
41. Count Andrassy to Count Beust (Communicated to the Earl of Derby by Count Beust, January 3) Buda–Pest, December 30, 1875 // Интернет: www.mtholyoke.edu/acad/intrel/andrassy.htm. – 11 березня 2007 p.
42. Derby, E.H. Stanley, 15th earl of...(1826-93). Disraeli, Derby and the conservative party: journals and memoirs of E.H., lord Stanley, 1849-1869 / Ed. by J. Vincent. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1978. 404 p.
43. Earl Russell. Denmark and Germany. Speech in the House of Lords, June 27, 1864. // Selected speeches on British foreign policy, 1738-1914 / Ed. by E.R. Jones. L.: Milford: Oxford university press, 1924. P. 285-316.
44. Eggert C. Casues of the French-Prussian War // Putnam's monthly magazine of American literature, science and art. New York G.P. Putnam & co, October 1870. – Vol. 16. – Issue 34. – P. 450-457 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABK9283-0016-66>. – 11 березня 2007 p.
45. Foreign policy // Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 184. – P. 1218-1258.
46. Gladstone W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. L.: Oxford: Clarendon press, 1982. Vol. 7. 1869-1871. 528 p.
47. Gladstone, W.E. The Gladstone diaries / Ed. by H.C. Matthew. L.: Oxford: Clarendon press, 1978. Vol. 6. 1861-1868. 706 p.
48. Grand duchy of Luxemburg // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 186. P. 1248-1257.
49. Grand duchy of Luxemburg // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 188. P. 144-158.
50. Grand duchy of Luxemburg Treaty of 1867 The collective guarantee // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 188. P. 966-979.
51. Guernsey A. H. The Eastern Question // The Galaxy. New York: W.C. and F.P. Church, 1866-1868; Sheldon and Company, 1868-1878, March 1877. Vol. 23. Issue 3. P. 359-367 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ACB8727-0023-51>. – 11 березня 2007 p.
52. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 171. 29.05.1863–30.06.1863. – 1846 col.

53. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 172. 1. 07.1863-28.07.1863. 1500 col.
54. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 173. 4. 02.1864-14.03.1864. 1984 col.
55. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 174. 15. 03.1864-05.1864. 2128 col.
56. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 175. 4. 05.1864-20.06.1864. 2108 col.
57. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 176. 21.06.1864-29.07.1864. 2204 col.
58. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 184. 8. 06.1866-10.08.1866. 2166 col.
59. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 186. 18. 03.1867-05.1867. 2026 col.
60. Hansard's parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 188. 18. 06.1867-23.07.1867. 2082 col.
61. Jennings L. Benjamin Disraeli // The Atlantic monthly. Boston: Atlantic Monthly Co., December 1873. – Vol. 32. – Issue 194. – P. 641-655 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABK2934-0032-108>. – 11 березня 2007 р.
62. Letters of Queen Victoria from the archives of the house of Brandenburg-Prussia / Ed. by H. Bolitho. – New Haven: Yale University press, 1938. 283 p.
63. Malmesbury J. earl of Memoirs of an exminister. An autobiography. In 3 vol. Lpz.: Tauchnitz, 1885. Vol. 3. 327 p.
64. Maxwell H. The life and letters of G.W.F. 4th earl of Clarendon. In 2 vol. L.: Edward Arnold, 1913. Vol. 2. 383 p.
65. McClellan Geo. B. The War in the East (with Maps). Part II // The North American review. Vol. 125. Issue 258. September 1877. P. 246-271 // Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABQ7578-0125-31>. – 11 березня 2007 р.
66. Memorandum by General Ponsonby. 8th July 1876 // The letters of queen Victoria, 2nd series. / Ed. by G.E. Buckle. – L.: Murray. – 1926-1928. – 1926. Vol. 2. 1870-1878. P. 470.
67. Memorandum by Gladstone W.E. of 1897 // Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 1859-1880. P. 116.
68. Memorandum by Hardy, war minister. November 1876 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 102.
69. Memorandum by Northcote, chancellor of exchequer. May 1877 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 139.
70. Memorandum by Queen Victoria. In Frogmore Garden, 28th June 1866 // The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. P. 345-346.

71. Memorandum by Queen Victoria. Osborne, Jan. 11, 1878 // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 218-219.
72. Memorandum by Queen Victoria. Windsor Castle, 6th May 1866 // The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. P. 325-326.
73. Memorandum by the Crown Prince of Prussia. July 1870 // The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. L.: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 2. 1870-1878. P. 22-24.
74. Memorandum of the Meeting of the Cabinet holden on Dec. 14, 1877. By Lord Beaconsfield // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 201-202.
75. Memorandum of the Meeting of the Cabinet, Tuesday, Dec. 18, 1877. By Lord Beaconsfield // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 206-207.
76. Menning R. The act of possible: Documents on great power diplomacy, 1814-1914. New York: McGraw-Hill, 1996. 473 p.
77. Ministerial statement // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 184. P. 725-744.
78. Note for Cabinet of 15th August, 1877. By Lord Beaconsfield // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 171-172.
79. Note for Cabinet Russia-Turkish Question. November, 1876. By B. Disraeli // Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 1876-1881. P. 101-102.
80. Pears Ed. Forty years in Constantinople: The recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915. New York: Appleton, 1916. 390 p.
81. Reynolds G. English Naval Power and English Colonies // The Atlantic monthly. Boston: Atlantic Monthly Co., July 1863. – Vol. 12. – Issue 69. – P. 94-102
// Интернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ABK2934-0012-13>. – 11 березня 2007 р.
82. Selected speeches on British foreign policy, 1738–1914 / Ed. by E. Jones. – L.: Milford: Oxford university press, 1924. 550 p.
83. State of Europe // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 184. P. 118-176.
84. The Danubian principalities // Hansards parliamentary debates. Third series. L.: Hansard, 1830-1888. Vol. 184. P. 1146-1159.
85. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. In 3 vol. London: Murray. 1926-1928. 1926. Vol. 1. 1862-1869. 637 p.
86. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. In 3 vol. L.: Murray. 1926-1928. – 1926. – Vol. 2. 1870-1878. – 690 p.
87. The nineteenth century constitution 1815–1914. Documents and commentary / Ed. and introd. by H. Hanham. – L.-New York: Cambridge Univ. press, 1969. – 486 p.
88. The Quintuple treaty of April 19, 1839 // Интернет: www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_A.htm. – 11 березня 2007 р.

89. Towle G. Imperial France // The Galaxy. – New York: W.C. and F.P. Church, January 15, 1867. – Vol. 3. – Issue 2. – P. 180-191 // Інтернет: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa-cgi?notisid=ACB8727-0003-29>. – 11 березня 2007 р.
90. Treaty between Austria and Italy, Vienna, October 3, 1866 // Інтернет: www.zum.de/psm/div/au_hungary/mowat30.php3. – 11 березня 2007 р.
91. Treaty between Austria, Prussia, and Denmark (Vertrag zwischen Цsterreich, Preussen und Дднемарк), Vienna, October 30, 1864 // Інтернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat21.php. – 11 березня 2007 р.
92. Treaty between Great Britain and France of August 11, 1870 // Інтернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_C.D.E.F.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_C.D.E.F.htm). – 11 березня 2007 р.
93. Treaty between Great Britain and Prussia of August 9, 1870 // Інтернет: [www.jrbooksonline.com/Neutrality of Belgium/appendix_B.htm](http://www.jrbooksonline.com/Neutrality_of_Belgium/appendix_B.htm). – 11 березня 2007 р.
94. Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sweden, and Norway, on the one part, and Denmark on the other part, relative to the Succession to the Crown of Denmark, London, May 8, 1852 // Інтернет: www.zum.de/psm/div/ostsee/mowat18.php. – 11 березня 2007 р.
95. Wellesley F. Recollections of a soldier–diplomat. By col. the hon. Frederick Wellesley / military attachй at St. Petersburg 1871-1878 / Ed. by his son Victor Wellesley. – L.: Hutchinson, 1948. – 171 p.
96. Wemyss R. Memoirs and letters of the right hon. Sir Robert Morier, G.C.B. from 1826 to 1876. In 2 vol. L.: Edward Arnold, 1911. Vol. 1. 418 p.
97. William Ewart Gladstone. The neutrality of Belgium. Speeches in the House of Commons, August 8 and 10, 1870 // Selected speeches on British foreign policy, 1738-1914 / Ed. by E. Jones. L., Milford: Oxford University press, 1924. P. 357-370.

Періодичні видання 1860-х – 1870-х рр.

Журнали

98. The Atlantic monthly. – 1863–1873.
99. Continental monthly: devoted to literature and national policy. – 1864.
100. The Galaxy. – 1867–1877.
101. The North American review. – 1877.
102. Putnam's monthly magazine of American literature, science and art. – 1870.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії та статті

103. Агеев В.Ф. Английское завоевание Синда. – М.: Наука, 1979. – 139 с.
104. Англия // Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870–1914. Учеб. пособие / Сост.: П.И. Остриков, П.П. Вандель. – М.: Высшая

- школа, 1989. – С. 117-160.
105. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К.: МП “Юніверс”, 2000. – 688 с.
 106. Арш Г.Л. Греция и Восточный вопрос 70-х гг. XIX в. // Балканские исследования. – М.: Наука, 1978. – Вып.4. – С. 168-190.
 107. Арш Г.Л., Виноградов В.Н., Достян И.С., Наумов Е.П. Балканы в международной жизни Европы (XV–нач. XX века) // Вопросы истории. – 1981. – № 1. – С. 30-42.
 108. Бабаходжаев М.А. Борьба Афганистана за независимость (1838–1842). – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – 104 с.
 109. Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. – М.: Воениздат, 1956. – 464 с.
 110. Бушев П.П. Герат и англо–иранская война 1856–1857 гг. – М.: Изд-во восточ. лит., 1959. – 249 с.
 111. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
 112. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М.: Наука, 1991. – 159 с.
 113. Виноградов В.Н. Дизраэли, Гладстон и Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Новая и новейшая история. – 1978. – № 2. – С. 108-119.
 114. Виноградов В.Н. Дизраэли, Гладстон и Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Новая и новейшая история. – 1978. – № 3. – С. 104-123.
 115. Виноградов В.Н. Герои Шипки и туманы Лондона (англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1979. – № 6. – С. 112-130.
 116. Виноградов В.Н. Дипломатическая борьба вокруг объединения Дунайских княжеств (1856–1859) // Вопросы истории. – 1986. – № 8. – С. 57-73
 117. Виноградов В.Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии // Новая и новейшая история. – 2006. – № 5. – С. 182-209.
 118. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: События и люди. – Л.: ЛГУ, 1991. – 168 с.
 119. Виноградов К.Б., Сергеев В.В. Лорд Пальмерстон. Жизнь и политическая деятельность” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 154-176.
 120. Виноградов К.Б. Европейская дипломатия в начале восточного кризиса 70-х годов XIX века // Вопросы истории. – 1977. – № 8. – С. 127-140.
 121. Виноградов К.Б. Накануне русско-турецкой войны 1877 года // История СССР. – 1978. – № 1. – С. 134-144.
 122. Виноградов К.Б., Науменков О.А. На службе британского колониализма (страницы политической биографии лорда Солсбери) // Новая и новейшая история. – 1981. – № 1. – С. 125-136.
 123. Галкин И.С. Англия в 1870–1914 гг. Лекция. – М.: Б.и., 1952. – 28 с.

124. Галкин И.С. Создание Германской империи. 1815–1871 гг. – М.: Высшая школа, 1986. – 175 с.
125. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. – М.: Наука, 1983. – 292 с.
126. Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского национального государства. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
127. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. В 2-х т. – Р.-на-Д.: Феникс, 1995.
128. Емельянова Н.В. Англия и Парижская коммуна. – М.: Наука, 1981. – 221 с.
129. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX в. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
130. Ерофеев Н.А. Англо-французское соперничество в Тихом океане и аннексия англичанами Новой Зеландии в 1840 г. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. – М.: Наука, 1958–1959. – 1959. – С. 352-373.
131. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
132. Ерусалимский А.С. Бисмарк: дипломатия и милитаризм. – М.: Наука, 1968. – 284 с.
133. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – нач. XX вв. – М.: Наука, 1990. – 166 с.
134. Захаров С.В. Англия в 1870–1914 гг. – М.: Б.и., 1946. – 81 с.
135. Зотова Ю.Н. Английская экспансия в дельте Нигера во второй половине XIX в. – М.: Наука, 1970. – 232 с.
136. Зотова Ю.Н. Захват Лагоса Великобританией (1851–1861гг.) // Проблемы истории Африки. – М.: Наука, 1966. – С. 212-235.
137. Изучение истории Англии в СССР // Новая и новейшая история. – 1975. – № 1. – С.160-175.
138. История на България: В 14 т. / Бълг. Акад. на науките и др. – София: Изд. на Бълг. Акад. на науките, 1979. – Т. 6. – 1987. – 640 с.
139. История XIX века. В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938.
140. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. В 3 т. – М.: ОГИЗ, 1941-1945.
141. История Польши. В 3-х т. / Под ред. И.С. Миллера, И.А. Хренова. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 2. – 712 с.
142. История Румынии, 1848–1917 / Под ред. В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1971. – 668 с.
143. История Румынии нового и новейшего времени / Под ред. В.Н. Виноградова и др. – М.: Наука, 1964. – 406 с.
144. История Франции / Отв. ред. А.З. Манфред. В 3-х т. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – 663 с.
145. История Швеции / Редколлегия: А.С. Кан (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – 720 с.

146. История Югославии. В 2 т. / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 736 с.
147. Кабанов М. Английская политика “равновесия”. – М.: Изд-во тов-ва “Родная речь”, 1916. – 44 с.
148. Каменский А.В. Э. Гладстон. Его жизнь и политическая деятельность. – СПб., 1892. – 86 с.
149. Киняпина Н.С. и др. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, вторая половина XVIII–80-е годы XIX в. / Н.С. Киняпина, М.М. Блиев, В.В. Дегоев. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.
150. Клименко Н.П. Колониальная политика Англии на Дальнем Востоке в сер. XIX в. – М.: Наука, 1976. – 309 с.
151. Козлова М.Г. Английское завоевание Бирмы. – М.: Наука, 1972. – 317 с.
152. Козьменко И.В. Англо-австрийская дипломатия против освобождения Болгарии (дек.1877–июнь 1878 г.) // История и культура Болгарии. Сб. ст. – М.: Наука, 1981. – С. 194–206.
153. Козьменко И.В. Россия и освобождение Болгарии // Балканские исследования. – М.: Наука, 1978. – Вып. 4. – С. 115-133.
154. Кочнев В.И. Государство сикхов и Англия. – М.: Наука, 1968. – 171 с.
155. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – 541 с.
156. Кюсис Я.А. Великобритания и австро-прусская война 1866 года (дипломатический аспект) // Вестник Ленинградского ун-та. – Серия 2: История, языкознание, литературоведение. – 1986. – № 2. – С. 93-95.
157. Мак-Карти Дж. История нашего времени от вступления на престол королевы Виктории до Берлинского конгресса (1837–1878). – Кронштадт: Кронштадская типография, 1881. – Т. 1. – 256 с.
158. Международные отношения на Балканах, 1856–1878. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
159. Мижув П.Г. Политическая история Англии в XIX в. – СПб.: Изд-во Акц. Общ-ва “Брокгауз-Ефрон”, 1908. – 280 с.
160. Мирошников А.В. Великобритания от Георга I до королевы Виктории (1714-1901). Справочное пособие по истории нового времени. – Воронеж: ВГУ, 1998. – 38 с.
161. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
162. Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб. статей / Под ред. К.Б. Виноградова. – СПб., 2002. – 354 с.
163. Мортон А.Л. История Англии: Пер. с англ. Н. Чернявской. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1950. – 462 с.
164. Моруа А. Жизнь Дизраэли. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – 254 с.
165. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. XIX в. за объединение Германии “сверху”. – М.: Госполитиздат, 1960. – 287 с.
166. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря, 1856-1871 гг.: К истории Восточного вопроса. – М.: Наука, 1989. – 222 с.

167. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875–1878 гг. – М.: Наука, 1979. – 144 с.
168. Нарочницкий А.Л. Балканский кризис 1875–1878 гг. и великие державы // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 33-52.
169. Нарочницкий А.Л. Берлинский конгресс, Россия и южные славяне // Новая и новейшая история. – 1979. – № 2. – С. 72-84.
170. Новичев А.Д. История Турции. – Л.: ЛГУ, 1978. – Т. 4. – 272 с.
171. Обушенкова Л.А. Королевство Польское в 1815–1830 гг. – М.: Наука, 1979. – 295 с.
172. Очерки политической истории Румынии (1859–1944). – Кишинев: Штиинца, 1983. – 480 с.
173. Очерки истории Англии в средние века и новое время / Под ред. Г.Р. Левина. – М.: Изд-во Мин-ва просвещения, 1959. – 356 с.
174. Палмер А. Бисмарк: Пер. с англ. И.С. Соколовой, Т.С. Бушуевой, В.А. Сухановой, С.И. Минкина, Т.Н. Замиловой. – Смоленск: Русич, 1997. – 544 с.
175. Петросян Ю.А. “Новые османы” и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1958. – 157 с.
176. Пименова Э. Политические вожди современной Англии и Ирландии. – СПб.: Типография “Герольд”, 1904. – 288 с.
177. Писарев Ю.А. Восстание в Боснии и Герцеговине и европейские державы (1875–1878) // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 49-58.
178. Публикации документов. Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в. // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 138-148.
179. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 359 с.
180. Роотс Л. Шлезвиг-голландский вопрос и политика европейских держав в 1863–1864 гг. – Таллин: Эстгосиздат, 1957. – 241 с.
181. Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX в. / Под ред. И.А. Федосова, В.Г. Карасева, Н.С. Киняпиной, Б.Н. Билунова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 224 с.
182. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 240 с.
183. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 705 с.
184. Рыбаченок И.С. Проекты решения проблемы Черноморских проливов в последней четверти XIX в. // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5. – С. 47-59.
185. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа. – М.: Вече, 1999. – 656 с.
186. Сенкевич И.Г. Россия и Критское восстание. 1866–1869 гг. – М.: Наука, 1970. – 212 с.
187. Сергеев В.В. Англия и объединение Германии. 1848–1871 гг. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 157 с.
188. Сладковский М.И. Китай и Англия. – М.: Наука, 1980. – 351 с.
189. 100 лет освобождения балканских народов от османского ига: Материалы международной научной конференции, Москва, 15–17 мая 1978 г.

- / [Сост. Д.Ф. Поплыко]. – М.: Наука, 1979. – 223 с.
190. Стрэчи Л. Королева Виктория: Пер. с англ. Малышко И. – Р.-на-Д.: Феникс, 1999. – 352 с.
191. Таран Л. Англія 1870–1914 рр. // Історія України. – 2005. – №21-22. – С. 34-43.
192. Тарле Е.В. Наполеон. – Минск: Тривиум, 1993. – 429 с.
193. Татищев С.С. Александр II. Жизнь и царствование. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 1005 с.
194. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат. – М.: Наука, 1983. – 184 с.
195. Трофимов В. Политика Англии в Эфиопии в 1848–1868 гг. // Краткие сообщения Института народов Азии. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1961. – Вып. 45. – С. 18-37.
196. Трухановский В. Бенджамин Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 113-131.
197. Трухановский В.Г. Бенджамин Дизраэли или История одной невероятной карьеры. – М.: Наука, 1993. – 368 с.
198. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918: Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
199. Фадеева И.Е. Мидхат-паша: жизнь и деятельность. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
200. Фадеева И.Л. Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX в. – М.: Наука, 1982. – 160 с.
201. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX вв. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 430 с.
202. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950. – 180 с.
203. Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX–начало XX в.). – М.: Соцэкгиз, 1959. – 208 с.
204. Херасков И. Англия до и во время войны. – Петербург: Изд-во газеты “Новая жизнь”, 1918. – 86 с.
205. Хилльгрубер А., Берглар П. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Р.-на-Д.: Феникс, 1998. – 320 с.
206. Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х гг. XIX в. – М.: Наука, 1979. – 336 с.
207. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 годов. – М.: МГУ, 1984. – 144 с.
208. Черняк Е. Секретная дипломатия Великобритании. – М.: Международные отношения, 1975. – 372 с.
209. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование Румынского независимого государства. – Кишинев, 1980. – 284 с.
210. Чихачев П.А. Великие державы и Восточный вопрос. – М.: Наука, 1970. – 224 с.

211. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: Политическая биография. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
212. Шиханов Р.Б. Главы государств и правительств стран Европы и Америки: Хронологический справочник. – Запорожье: РА “Тандем-У”, 1997. – 196 с.
213. Шнеерсон Л.М. Австро-прусская война 1866 г. и дипломатия великих держав (из истории “германского вопроса”). – Минск: Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 351 с.
214. Шнеерсон Л.М. В преддверии франко-прусской войны. Франко–германский конфликт из-за Люксембурга в 1867 г. – Минск: БГУ, 1969. – 122 с.
215. Шнеерсон Л.М. Франко-прусская война и Россия: Из истории рус.-прус. и рус.-франц. отношений в 1867–1871 гг. – Минск: БГУ, 1976. – 304 с.
216. Шнеерсон Л.М. Отклики во Франции на результаты германской войны 1866 г. // Новая и новейшая история. – 1968. – № 6. – С. 89-96.
217. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. – М.: Наука, 1974. – 282 с.
218. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке: от Франц. буржуазной революции до Второй мировой войны. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.
219. Юлдашбаева Ф. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70–80-ые года XIX в.). – Ташкент: Госиздат Узб. ССР, 1963. – 191 с.
220. Altholz J. Victorian England, 1837-1901. – New York and L.: Cambridge university press, 1970. 100 p.
221. Apjorn L. William Ewart Gladston: his life and times. L.: a.o. Walter Scott. 351 p.
222. Beasley W. Great Britain and the opening of Japan, 1834-1858. L.: Luzac, 1951. 227 p.
223. Bentley M. Victorian prime ministers: Changing patterns of commemoration // Taylor M., Woeff M. (ed.) The Victorians since 1901: histories, representations and revisions. Manchester: Manchester university press, 2004. P. 44-58.
224. Biagini E. Gladstone. New York: St. Martins press, 1999. 138 p.
225. Blake R. Disraeli. New York: Anchor Books; Doubleday and Company Inc., 1968. 770 p.
226. Blake R., Blake B. Gladstone, Disraeli and Queen Victoria. Oxford: Oxford university press, 1993. 25 p.
227. Bloomfield P. Disraeli. L.: Longmans, 1961. 39 p.
228. Bourne K. The foreign policy of Victorian England 1830-1902. Oxford: Clarendon press, 1970. 534 p.
229. Bradford S. Disraeli. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1982. 432 p.
230. Brechtken M. Personality, image and perception: patterns and problems of Anglo-German relations in the 19th and 20th centuries // Berke A., Brechtken M., Searle A. (ed.) An Anglo-German dialogue: the Munich lectures on the history of international relations. Munchen: K.G. Saur, 2000. P. 13-40.

231. British foreign secretaries and foreign policy: from Crimean war to First World War. / Ed. by K. Wilson. L.: Groom Helm, 1987. 218 p.
232. Bryce J. William Ewart Gladstone. New York: The Centure co., 1898. 104 p.
233. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. L.: Murray, 1916. Vol. 4. 18551868. 608 p.
234. Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beakonsfield. L.: Murray, 1920. Vol. 6. 18761881. 719 p.
235. Burdett O. W.E. Gladstone. L.: Constable, 1927. 303 p.
236. Caedel M. Gladstone and a liberal theory of international relations // Ghoshe P., Goldman L. (ed). Politics and culture in Victorian Britain: essays in memory of Colin Matthew. Oxford: Oxford university press, 2006. P. 74-94.
237. Cecil H. Robert, 3rd Marquess of Salisbury // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university press, 1997. P. 64-79.
238. Chambers J. Palmerston: the peoples darling. L.: John Murray, 2004. 564 p.
239. Clarke J. British Diplomacy and foreign policy, 17821865. L.: Unwin Hyman, 1989. 350 p.
240. Cook Ch., Keith B. British historical facts. 18301900. L.-Basing stoke: Macmillan, 1975. 279 p.
241. Costin W. Great Britain and China 18331860. Oxford: Clarendon press, 1937. 362 p.
242. Davis R. Disraeli. L.: Hutchinson, 1976. 231 p.
243. Dukes P. Britain and Russia: 450 years of conflict // History today. Vol. 53. Issue 7 (2003). P. 9-16.
244. Ellis R., Treasure G. Britains prime ministers: from Walpole to Thatcher. L.: Shephard Walwyn, 2005. 300 p.
245. Englefield D., Seaton J., White I. Facts about the British prime ministers: a compilation of biographical and historical information; foreword by Major J. L.: Mansell, 1994. 439 p.
246. Ensor R. England 18701914. Oxford: Oxford University Press, 1936. 658 p.
247. Erickson A. Edward, T. Cardwell: Peelite. // Transactions of the American philosophical society. New series. Philadelphia, 1959. Vol. 49. Part 2. 107 p.
248. Feldman J. Bismark a Polska. Warszawa: Panstw. Inst. wyd., 1980. 595 s.
249. Feuchtwanger E. Gladstone. L.: Allen Lane, 1975. 315 p.
250. Fitzmaurice E. The life of Granville George Leveson Gower second earl Granville K.G. (18151891). In 2 vol. New York-L.: Longmans, Green, 1906. Vol. 2. 537 p.
251. Galbraith J. Reluctant empire. British policy on the South African frontier, 18341854. Berkeley-Los Angeles, 1963. 293 p.
252. Gardner B. The African dream. New York: Putnam, 1970. 314 p.
253. Gregory J. Great Britain and the Taipings. Canberra: Australian national university press, 1969. 271 p.
254. Grenville J. Europe reshaped, 18481878. Hassocks (Sussex): The Harvester press, 1976. 412 p.

255. Guedalla Ph. Palmerston. L.: Benn, 1926. 501 p.
256. Haase Ch. (ed.) Debating foreign affairs: the public and British foreign policy since 1867. Berlin: Philo, 2003. 233 p.
257. Haigh A. Congress of Vienna to common market. An outline of British Foreign Policy 1815-1972. L.: Harrap, 1973. 190 p.
258. Handing A. The life of Henry Howard Molyneux Herbert Fourth Earl of Carnarvon, 1831-190. In 3 vol. L.: Milford; Oxford university press, 1925.
259. Hardie F. The political influence of the British Monarchy, 1868-1952. L.: Batsford, 1970. 224 p.
260. Harris D. Britain and the Bulgarian horrors of 1876. Chicago: The University of Chicago press, 1939. 437 p.
261. Harris D. A diplomatic history of the Balcan crisis of 1875-1878. The first year. Stanford university, Calif.: Stanford univ. press; L.: Milford, Oxford university press, 1936. 474 p.
262. Hayes P. The Nineteenth century, 1814-1880. New York: St. Martins Press, 1975. 334 p.
263. Hibbert Ch. Disraeli and his world. L.: Thames and Hudson, 1978. 128 p.
264. Hibbert Ch. Disraeli: a personal history. L.: Harper Collins, 2004. 401 p.
265. Historia Polski. T. 1-4. – Warszawa: Panstw. Instyt. wyd., 1978. – T. 2. – 432 s.
266. Hjelholt H. Great Britain, the Danish-German conflict and the Danish succession. 1850-1852. From the London protocol to the treaty of London (The 2nd of Aug. 1850-and the 8th of May 1852). – Kobenhavn: Munksgaard, 1971. 323 p.
267. Holmes R. Queen Victoria. L.: Bousod, Valadon, 1897. 200 p.
268. Jones R. The British diplomatic service, 1815-1914. Gerard Cross: Smythe, 1983. 258 p.
269. Jones W. Lord Derby and Victorian conservatism. Athens: The University of Georgia press, 1956. 367 p.
270. Judd D. Palmerston. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1975. 165 p.
271. Kennedy P. The rise of Anglo-German antagonism, 1860-1914. L.: Allen and Unwin, 1982. 604 p.
272. Knaplund P. The British Empire, 1815-1939. New York-L.: Harper, 1941. 850 p.
273. Kossman E. The Low Countries, 1780-1940. Oxford, Clarendon press, 1978. 784 p.
274. Langer W. European alliances and alignments 1871-1890. New York: Knopf, 1962. 510 p.
275. Lee S. Queen Victoria. A biography. L.: Murray, 1904. 632 p.
276. Liebfield A. Napoleon III. Warszawa: Panstw. Instyt. wyd., 1979. 370 s.
277. Lynch M. William Ewart Gladstone // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university press, 1997. P. 31-45.
278. Lynch M. Benjamine Disraeli // Kelly R., Cantrell J. (ed.) Modern British statesmen 1867-1945. Manchester and New York: Manchester university press, 1997. P. 16-30.

279. Magnus Ph. Gladstone. A biography. L.: Murray, 1954. 482 p.
280. Marriot J. The Eastern question. An historical study in European diplomacy. Oxford: Clarendon press, 1947. 602 p.
281. McCarthy J. A history of our own times. From the accession of queen Victoria to the general election of 1880. In 4 vol. New York-L.: Chatto and Windus, 1880-1881.
282. McCarthy J. The story of Gladstones life. New York: Grosset and Dunlap, 1907. 516 p.
283. Millman R. Britain and the Eastern question, 1875-1878. Oxford: Clarendon press, 1979. 613 p.
284. Morley J. The life of Richard Cobden. L.: Fisher Unwin, 1906. 985 p.
285. Morley J. The life of William Ewart Gladstone. In 3 vol. L.-New York: Macmillan, 1903. Vol. 2. 1859-1880. 666 p.
286. Mosse W. The European powers and the German question 1848-1871. Cambridge: The University press, 1958. 409 p.
287. Murrey D. Disraeli. L.: Benn, 1927. 298 p.
288. Partridge M. Gladstone. L.: Routledge, 2003. 284 p.
289. Pearson H. Dizzy. The life and personality of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. New York: Grosset and Dunlap, 1951. 310 p.
290. Pilat J. Benjamin Disraeli. Praha: Svoboda, 1967. 257 p.
291. Ponsonby A. Henry Ponsonby. Queen Victorias private secretary. His life from his letters. L.: Macmillan, 1943. 425 p.
292. Ridley J. Lord Palmerston. L.: Constable, 1970. 689 p.
293. Robbins K. Britain and Europe, 1789-2005. L.: Hodder Arnold, 2005. 350 p.
294. Robbins K. The monarchs concept of foreign policy: Victoria and Edward VII // Berke A., Brechtken M., Searle A. (ed.) An Anglo-German dialogue: the Munich lectures on the history of international relations. Munchen: K.G. Saur, 2000. P. 115-119.
295. Roberts A. Salisbury: Victorian titan. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1999. 938 p.
296. Russell G. The right honorable William Ewart Gladstone. L.: Sampson Low, Marston and co, 1891. 289 p.
297. Searight S. The British in the Middle East. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 215 p.
298. Seton-Watson R. Britain in Europe. 1789-1914. A survey of foreign policy. New York: Tertig, 1968. 716 p.
299. Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern question: A study in diplomacy and party politics. New York: Barnes and Noble, 1962. 590 p.
300. Scherer P. Lord John Russell: a biography. Selinsgrove (PA) and London: Susquehanna university press and Associated university presses, 1999. 427 p.
301. Shukla R. Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882. New Delhi: Peoples publ. house, 1973. 262 p.
302. Sitwell E. Victoria of England. L.: The Right Book Club, 1939. 391 p.
303. Somervell D. Disraeli and Gladstone. A duobiographical sketch. L.: Jarrolds, 1925. 310 p.

304. Sontag R. European diplomatic history. 1871-1932. New York-L., 1933. 425 p.
305. St. John J. Disraeli and the art of Victorian politics. L.: Anthem, 2005. 246 p.
306. Steefel L. The Schleswig-Holstein question. Cambridge: Harvard university press; L., Milford: Oxford university press, 1932. 400 p.
307. Steele E. Lord Salisbury: a political biography. L.: UCL Press, 1999. 455 p.
308. Sumner B. Russia and the Balkans, 1870-1880. Oxford: Clarendon Press, 1937. 724 p.
309. Taylor A. British prime ministers and other essays. L.: Allen Lane, 1999. 430 p.
310. Taylor A. Lord John Russell: the last great whig // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. P. 145-151.
311. Taylor A. Dizzy // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. P. 353-358.
312. Taylor A. Lord Salisbury: last Tory and first unionist // Taylor A. From Napoleon to the second International: essays on nineteenth-century Europe; ed. Wrigley Ch. L.: Hamilton, 1993. pp. 368-371.
313. Taylor R. Lord Salisbury. L.: Allen Lane, 1975. 202 p.
314. The Cambridge historical encyclopedia of Great Britain and Ireland / Ed. by C. Haigh. Cambridge: Cambridge university press, 1985. 392 p.
315. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 2. 1815-1866. 688 p.
316. The Cambridge history of British foreign policy 1783-1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 13. Cambridge: Cambridge university press, 1923. Vol. 3. 1866-1919. 664 p.
317. Victorian military campaigns / Ed. by B. Bond. L.: Hutchinson, 1967. 328 p.
318. Vincent J. 1874-1880 [Tory party in power] // Seldon A. (ed.) How Tory government fall; the Tory party in power since 1783. L.: Fontana, 1996. P. 159-187, 471-473.
319. Weigall D. Britain and the world, 1815-1986. A dictionary of international relations. L.: Batsford, 1987. 240 p..
320. Weintraub S. Victoria: Biography of a queen. L.; Sydney: Unwin Hyman, 1987. 700 p.
321. Ziegler P. Palmerston. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. 156 p.

Довідкові видання

322. Большая советская энциклопедия. В 30 т. Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978.
323. Дипломатический словарь: В 3-х т. / Гл. ред. А.А. Громько и др. – М.: Наука, 1984–1986.

324. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. В 82 т. – М.: Терра, 1990–1994.

Дисертації та автореферати дисертацій

325. Каспарян К.В. Российско-британские внешнеполитические отношения и династические связи: Конец 30-х гг. XIX в. – начало XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Пятигорск, 2006. – 226 с.
326. Лаптев М.А. Граф Дерби, Бенджамин Дизраэли и проблема эволюции британского консерватизма в 1852-1866 годы: Дис. ... канд. ист. наук. – Уфа, 2006. – 225 с.
327. Новикова Л.Г. Позиция Великобритании по вопросу объединения Германии в 60-ые – нач. 70-х гг. XIX в. (буржуазия и рабочий класс): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1982. – 16 с.
328. Шмелева О.И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874–1897 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Рязань, 2004. – 24 с.

Інтернет-сайти

329. www.fco.gov.uk/ (сайт Міністерства закордонних справ Великої Британії)
330. www.zum.de/psm/ (сайт “Інтернет-база даних для підготовки уроку історії”)
331. www.mtholyoke.edu/acad/intrel/feros-pg.htm (сайт Вінсента Ферраро “Джерела для дослідження історії міжнародних відносин та зовнішньої політики”)
332. cdl.library.cornell.edu/guidelines.html (сайт бібліотеки Корнельського університету)

ДОДАТКИ

Додаток А

Депеша лорда Рассела до лорда Непіра.

Форін офіс, 10 квітня 1863 року

Англійський уряд вважає себе зобов'язаним знову звернутися до російського уряду з приводу глибокого інтересу в процвітання Царства Польського, який він має разом з Європою.

Загальна симпатія до поляків виправдовує англійський уряд в тому, що він робить на користь поляків заклик до щедрості та доброзичливості російського імператора, який оголосив своє бажання забезпечити процвітання усіх своїх підданих. Але по відношенню до Царства Польського англійський уряд вважає, що має особливе право висловити свою думку російському уряду, бо Англія разом з Австрією, Францією, Пруссією, Португалією, Іспанією та Швецією була учасницею Віденського договору 1815 року і тому має намір втрутитися у будь-яку справу, яка здається їй відходом від умов цього договору.

По першій статті договору велике герцогство Варшавське перетворене на Царство Польське, невід'ємну частину Росії на певних умовах. Англійський уряд бажає сказати, що хоча союз Царства та Росії збережено, його умови, від яких він залежить, не були виконані російським урядом.

Імператор Олександр виконуючи домовленості, встановив в Царстві Польському національне представництво та національні інститути відповідно до статей договору. Після повстання 1831 року ці домовленості було скасовано та російське правління змінило свою направленість.

Князь Горчаков заперечує, що повстання скасувало зобов'язання Росії по договору щодо Царства, і тому Російський цар може обходитися з ним як із завойованою країною. Але уряд її величності засуджує цю доктрину, яку вважає несумісною з доброю волею, руйнівною для зобов'язань договору та фатальною для всіх міжнародних зв'язків, що пов'язують співтовариство європейських держав та країн.

...Але становище російського суверена щодо Царства Польського зовсім інше. Він одержав Царство по договору з іншими державами, повстання не звільнило його від зобов'язань...

Постає питання чи виконує нині Росія свої зобов'язання по договору? Ні.

Стосовно нинішнього повстання уряд Англії утримається від описання довготривалої політики Росії у Царстві, що призвела до нього. Англія бажає завершення цих лих.

Англійський уряд закликає Росію приділити серйозну увагу всім цим зауваженням. Росія також має обов'язок по визнанню прав інших народів і націй. Нинішні події – загроза не тільки їй, але і загальному миру в Європі. Через обурення суспільної думки Англії і її впливу на уряд можуть бути серйозні наслідки.

Уряд Англії сподівається, що Росія подарує мир полякам на довготривалих основах.

Джерело: Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863. Edited by T. Filipowicz. – Paris, 1914. – p. 346-348.

Кабінет 24 червня 1864 року

Лорд Рассел зачитав листи від Коулі. Листи від королеви.

Лорд Рассел поставив на обговорення чотири питання – 1. Відправити флот до Копенгагена для участі у бойових діях. 2. Спробувати укласти договір з Францією для загального втручання. 3. Щиро оголосити, що ми не будемо втручатися. 4. Дотримуватися попереднього курсу, тобто не пускати австрійський флот у Балтику.

Пальмерстон – датчани зробили деякі речі за нашою вимогою. Німці – ні. Він виступив за п.1.

Пункт 2. – Франція буде вимагати компенсацій – це буде неприйнятним для Англії

Пункт 3.

4. Ми не втрутимось у війну, але вважаємо – незалежність Данії важлива для нас усіх, тому ми вирішили – оголосити, що не допустимо знищення цієї держави. Взяти у Австрії та Пруссії зобов'язання, що вони обмежать свої операції континентом та суміжними островами та не атакують Копенгаген.

Загальне обговорення. Проекти пропозиції лорда Рассела, сера Дж. Грея.

1. засудження обох конфліктуючих сторін. 2. Загальна позиція невтручання. 3. питання повного знищення Данії.

Краще не мати справу з Пруссією – 1. безглуздо. 2. небезпечно.

25 червня. Субота. Кабінет.

Ми розділилися та прийшли до почесного, але не найкращого рішення. Обговорювали питання того, щоб вставити в заяву кабінету слова “безпека Копенгагена”.

За: лорд Пальмерстон, лорд Рассел, герцог Аргайль, лорд-канцлер, герцог Сомерсет, длрд де Грей, лорд Стенлі, сер Д. Грей.

Проти: лорд Гренвіль, Кардвел, Гібсон, Кларендон, Вільєрс, Гладстон, Вуд.

Ми не збираємося втручатися у вирішення нинішнього диспуту, поки він стосується герцогств Шлезвіг та Гольштейн, але якщо війна прийме інший характер та з'явиться загроза Копенгагену чи існуванню Данії як незалежного королівства, уряд перегляне своє рішення.

N.B. 1. Ми можемо дозволити німцям йти на Копенгаген, щоб змусити датчан укласти мир. 2. Ми не вирішили запобігти блокаді. 3. Загроза її дуже мала.

Джерело: Gladstone, W.E. The Gladstone diaries. / Ed. by H.C. Matthew. – London, Oxford, Clarendon press, 1978. – Vol. 6. 1861–1868. – p. 284-285.

Лист графа Кларендона до королеви Вікторії

Форін офіс, 16 вересня 1869 року

Мета урядів Бельгії та Португалії – погрожувати своїм нинішнім та можливим ворогам у майбутньому тим, що вся матеріальна сила Англії є в його розпорядженні; мета англійського уряду – зберігати повну свободу дій в обставинах, які можуть виникнути, і в зобов'язаннях, які може накладати договір.

...обов'язок уряду Вашої Величності враховувати англійські інтереси і не приховувати від себе багаточисельні труднощі у нашій позиції, а також виняткову делікатність скликання парламенту для реалізації договору, який не був би санкціонований, якби на час його укладання суспільна думка була такою, як зараз. Мені здається, що обов'язок уряду Англії – пам'ятати, наскільки відмінні обставини для Англії нині від тих, які існували під час укладання таких договорів, і що якщо їхнє виконання призвело б до нашої участі у війні в Європі, нам би негайно прийшлося захищати Канаду та нашу торгівлю від США.

Відповідно, здається більш почесним та гідним для Англії не загрожувати, якщо вона не впевнена, що здатна завдати удару, і не обіцяти більше, ніж вона у змозі виконати; у той же час не говорити, ні робити нічого, що могло б виправдати підозру, що якщо виникне реальна необхідність, то Англія відступить від усякого зобов'язання, яке їй законно можуть закликати виконати.

Джерело: The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G.E. Buckle. – London, Murrey. – 1926-1928. - Vol. 1. (1862-1869). –р. 589-591.

Нота Дізраелі для кабінету від 16 травня 1876 року

Містер Дізраелі побоюється, що нас втягнуть, крок за кроком, у схему, яка досить скоро мусить закінчитися розпадом Туреччини. Хоча ми не можемо опиратися рішенню трьох войовничих імперій, він не вважає, що ми повинні дати санкцію чи схвалити такі пропозиції. Промови трьох імперій про їх бажання “діяти в концерті” є глузуванням, бо вони виключили з переговорів Францію, Італію та Англію та закликали нас по телеграфу сказати так чи ні на їх пропозиції, які ми зовсім не обговорювали. Більш того, вони просять нас дозволити їм приставити ножа до горла Туреччини, хочемо ми цього чи ні. Хоча три північні держави діяли подібним чином двічі за останні вісім місяців, у нас не було труднощів з тим, щоб приєднатися до них, бо турки нас попросили про це. Чи можемо ми чекати, що Туреччина знову зробить нам таку пропозицію? Містер Дізраелі вважає, що ні, і що ми не повинні погоджуватися, якщо вона попросить і ось п’ять причин для цього:

- 1) для султана неможливо відновити помешкання та церкви повстанців або знайти для них їжу;
- 2) розподіл допомоги, запропонований комісією, буде величезною системою нерозбірливої подачі милостині, на яку Порта зовсім не зможе впливати, та стане деморалізуючим фактором для будь-якої країни;
- 3) концентрація військ в певних місцях викличе анархію по всій країні, особливо за умови, що повстанці залишаться при зброї;
- 4) консульський нагляд зменшить владу султана до нуля, а без сили для своєї підтримки, нагляд буде неможливий;
- 5) на думку містера Дізраелі, надія відновити спокій таким чином буде марна, потім нам запропонують “приєднатися в застосуванні більш ефективних дій в інтересах миру” що, як очікується, означає прийняття більш ефективних дій для знищення Імперії.

На думку містера Дізраелі, для Порти буде краще відмовитися від Боснії та Герцеговини, як Австрія відмовилася від Італії, ніж поступатися цим новим пропозиціям, і для нас буде краще, щоб вона так зробила, ніж прийняла запропоновану нині альтернативу. Якщо Туреччина погодиться, він оголосить, що ми готові рекомендувати перемир’я та європейську конференцію, яка буде базуватися на територіальному статус-кво.

...Поки ми не знаємо реакції Туреччини на нову програму, ми справедливо можемо сказати трьом державами, що загальний концерт держав не може буде досягнутий тим курсом, який прийняли ці три держави.

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beakonsfield. – Vol. 6 (1876-81). – L., 1920. – p. 24-26.

Лист лорда Біконсфілда до лорда Солсбері від 29 листопада 1876 року

Розумно передбачати, що Росія зробить напад на Туреччину. Не вважаю потрібним для нас оголошувати війну Росії у цьому випадку. Протестуючи проти переходу Пруту як порушення переглянутого Паризького договору (1871), я думаю Туреччині треба тоді порадити просити присутності нашого флоту в Константинополі і, звичайно, якщо зручно, у Чорному морі. У той же час, за рахунок англійського уряду, завершити оборонні роботи по захисту Константинополя. Я передбачаю, що якщо Дунай буде форсовано без ефективного опору, росіяни залишать в тилу для захисту фортець певну частину військ (приблизно 100 тисяч чол.). Наступний крок Англії буде залежати від успіху російських військ у Болгарії і перспектив опору їм на Балканах. Від цих обставин буде залежати наше рішення про відправлення армії до Півострова та Константинополя. Ми можемо переправити війська туди за три тижня, і все буде підготовлено для їхнього прийняття. Це найбільш критичний момент в європейській політиці. Якщо Росію не зупинити, Священний союз відродиться, і у ще більшій формі та силі. Німеччина захопить Голландію, Франція – Бельгію, а Англія опиниться в такій позиції, яку я особисто не хотів би пережити.

Якщо ми будемо діяти як я намітив, то, мабуть, у підсумку одержимо пануючий стратегічний пункт у Туреччині, звідки не підемо ніколи. Це буде в інтересах Туреччини, і якщо вона продасть нам Варну, панування Росії буде назавжди припинено. Я здивований тим, що Бісмарк продовжує говорити про Єгипет. Окупація нами Єгипту не буде вигідною, якщо росіяни будуть мати Константинополь, та розлютить Францію. Я б скоріше хотів мати Малу Азію, ніж Єгипет.

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – Vol. 6 (1876–1881). – L., 1920. – p. 103-104.

Лист лорда Біконсфілда до лорда Дербі від 21 жовтня 1876 року

Вчора через ваші ремарки на засіданні уряду мені здалося, що ви не бажаєте думати про військові аспекти питання, про які ми тільки і думаємо. Ми не живемо у часи генерала Дібіча. Його війська були виснажені, половина з них голодувала, а половина була хвора, вже на той момент, коли вони лише досягнули кордону. Ми живемо в часи одеських та румунської залізниць. Генерал Фадєєв представив російському уряду план про те, як вирішити долю Туреччини, незважаючи на морські держави. Цей план нині у військовому міністерстві, вивчається експертами в його таємних архівах. Разом з ним ми, завдяки Велесі, маємо секретні дані щодо розташування військ, які здається є правдивими. З цих та інших документів, які мають бути вам відомі, я роблю висновок, що вторгнення в Туреччину може бути стрімким. Тоді ми можемо запізнитися з відповідними діями. Захоплення Константинополя російськими військами, при наявності нашого флоту в Безікській бухті, буде самою принизливою подією за всю англійську історію і буде мати найбільш важливі та руйнівні наслідки.

Лист лорда Біконсфілда до лорда Дербі від 22 жовтня 1876 року

Мене дуже турбує існуючий стан справ. Здається, безсумнівно, що після перетину Пруту, росіяни досягнуть Константинополя за 60 днів, максимум – за 64 дні. Дунай, одне з найсильніших місць нині у Румунії, більше не є бар'єром, тому перетин Балкан можна розрахувати практично до дрібниць. Будь-яка можливість оборонятися за таких обставин залежить від панування Туреччини на морі, бо в цьому випадку росіяни не зможуть застосувати їх важку артилерію, їх обози для осади, і, таким чином, не зможуть пройти Балкани. Але якщо російська ескадра досягне Чорного моря та захопить Варну, вона зможе застосувати обози в цьому місті. Будь-який крок з нашого боку, спрямований на укріплення Півострова ... запізниться в порівнянні з перетинанням росіянами Балкан на 16 діб. Що мене дуже непокоїть, так це те, що Туреччина, коли відчує себе повністю покинутою, може заключити з Росією божевільний договір, відкрити Протоки і надати повний контроль Росії над всім своїм азіатським берегом. Щодо того, щоб Англія отримала компенсацію у вигляді Єгипту або Криту, то це маячня. Якщо Константинополь буде російським, вони будуть лише коштовним тягарем.

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – Vol.6 (1876-81). – L., 1920. –р. 99-100.

Лист лорда Біконсфілда до лорда Солсбері від 1 грудня 1876 року

Якщо на конференції буде відразу поставлене питання про окупацію, ви повинні сказати, що Англія не проти тимчасової окупації Туреччини в принципі, але тільки з повної згоди турецького уряду. Це врятує конференцію від провалу ...

Туреччина, швидше за все, погодиться на окупацію, якщо вона не буде проходити під впливом сусідніх з нею держав, що призведе до війни, і запропонує Англії її окупувати. Тоді вона буде невразливою.

Я готовий запропонувати цю акцію уряду і не маю сумніву, що за вашою допомогою та схваленням, він її прийме, і що вона буде схвально прийнятою парламентом та буде популярною взагалі як така, що зупинить війну, вигідною нам та збереже авторитет Англії. В нас підготовлено 40 тис. чол., тому я не сумніваюся, що якщо 6 тис. французів вистачило для Сирії, 40 тис. англійців буде достатньо для Європейської Туреччини, а саме: 10-15 тис. для Боснії і т.п., 25-30 тис. для Болгарії. Крім того, нам буде допомагати, якщо необхідно, турецька регулярна армія, яка буде під нашим верховним командуванням.

Це, звичайно, останній козир для нас, і все повинно виглядати так, що ми дуже не хочемо погоджуватися на такий крок. Туреччина погодиться, коли побачить на переговорах, що окупація неминуха і саме російська окупація. Росія буде слабко опиратися і відразу може погодитися, особливо якщо буде вважати, що ми не здатні і не хочемо йти на це. Думаю, це влаштує Австрію, якій не треба буде захоплювати Боснію через ривні до Росії. На спільну з Росією окупацію я дивлюся негативно, думаю, Туреччина надасть перевагу в цьому випадку війні. Російська схема окупації, тобто Болгарія для Росії, Боснія для Австрії, а наш флот у Константинополі – це буде небезпечно, якщо не фатально. Ми повинні захопити Константинополь тільки за згодою Туреччини ...”

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield . – Vol.6 (1876-81). – L., 1920. – p. 105-106.

**1877 р. квітня 19 (травня 1).– Послання міністра закордонних справ
Англії Е. Дербі англійському послу в Петербурзі А. Лофтусу про
негативне ставлення англійського уряду до оголошення Росією війни
Туреччини**

Мілорд!

Депешею № 147 від 24 квітня ц.р. я передав вашому високопревосходительству копію циркулярної депеші князя Горчакова від 7(19) квітня, у якій повідомлялося про наказ російського імператора своїм арміям перейти турецьку границю.

Уряд Її Величності з глибоким жалем зустрів цю звістку. Він не приймає заяв і доводів, які князь Горчаков приводить для виправдання прийнятого рішення.

Протокол, в укладанні якого нещодавно за наполегливою вимогою Росії взяв участь уряд Її Величності, не вимагав від султана жодних нових гарантій із приводу реформи його адміністрації. Маючи на меті утримати Росію від ізольованих дій, він відбивав загальний інтерес держав до становища християнського населення Туреччини. Далі в ньому говорилося, що держави будуть ретельно спостерігати за тим, як оттоманський уряд виконує свої обіцянки, і, у випадку нових порушень, вони залишають за собою право спільно вжити заходів, які вважають найбільш відповідними для забезпечення добробуту християнського населення та інтересів загального миру.

Згоди Порти з цими заявами про наміри держав не питали і не вимагали. Звичайно, Порта вирішила, на жаль, – на думку уряду Її Величності – протестувати проти цих дій, як таких, що загрожують суверенітету і незалежності султана. Але, діючи таким чином, і заявляючи, що не може розглядати протокол обов'язковим для Туреччини, турецький уряд знову підтвердив свій намір провести обіцяні реформи.

Уряд Її Величності, отже, не може погодитися з тим, що – як це стверджує князь Горчаков – відповідь Порти не залишає жодної надії на врахування з її боку бажань та порад Європи і гарантії на проведення бажаних реформ. Він також не вважає, що вислови, в яких складена нота, зовсім виключають можливість укладання миру з Чорногорією або угоди про взаємне роззброєння. Уряд Її Величності ще вірить у те, що терпінням і помірністю по обидва боки можна було б досягти цих цілей.

Однак князь Горчаков стверджує, що будь-який шлях до примирення закритий, що імператор вирішив домогтися примусом того, чого всім державам разом не вдалося домогтися від Порти переконанням; повідомляє про впевненість Її Імператорської Величності в тому, що ця міра відповідає почуттям і інтересам Європи.

Не можна очікувати, що уряд Її Величності приєднається до цих поглядів. Він не приховує, що вважає присутність значних російських збройних сил на кордонах Туреччини загрозою її безпеки, що робить роззброєння неможливим, викликає почуття страху та фанатизму серед мусульманського населення, перешкоджає встановленню миру і проведенню реформ. Він не може повірити, що введення цих армій на турецьку територію зменшує складнощі або поліпшує положення християнського населення у володіннях султана.

Але дії, початі російським урядом, викликають більш серйозні і більш важливі міркування. Вони суперечать умовам Паризького договору від 30 травня 1856 р., за яким Росія та інші держави, що підписали його, зобов'язалися, кожна зі свого боку, шанувати незалежність і цілісність території Оттоманської імперії. На Лондонській конференції в 1871 р., у підсумку якої вищевикладені положення були знову підтвержені, російський уповноважений разом із представниками інших держав підписав декларацію, в якій говориться, що “основним принципом закону народів є те, що жодна держава не може сама ані звільнитися від зобов'язань, покладених на неї договором, ані змінити його положення, інакше як за згодою договірних боків або полюбовної угоди”.

Виступивши проти Туреччини за власною ініціативою та узявшись до зброї, не порадившись із союзниками, російський імператор відокремився від європейського концерту, що зберігався дотепер, і, одночасно, змінив установленому порядку, якого сам зобов'язався дотримуватися.

Не можна передбачити наслідки подібного кроку. Уряд Її Величності охоче б утримався від зауважень з цього приводу, але через те, що князь Горчаков заявляє в декларації, в якій звертається до всіх європейських урядів, що Росія діє в інтересах Великої Британії та інших держав, він вважає своїм обов'язком заявити офіційно і привселюдно, що це рішення російського уряду не може розраховувати на його сприяння та схвалення.

Джерело: Звільнення Болгарії від турецького ярма. Документи. У 3 т. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877-1878. – С. 41-42.

Лист лорда Біконсфілд до Остіна Генрі Лайарда від 6 червня 1877 року

Невже немає засобів, за допомогою яких, Англія, незважаючи на паралізуючий її нейтралітет могла зберегти загальне статус-кво і зайняти позицію лідера, коли будуть обговорюватися умови миру? Чи може Порта запросити наш флот до Константинополя, чи можемо ми прийняти це запрошення, не порушуючи нашого нейтралітету, на основі того, щоб мати матеріальну гарантію того, що існуючі договори будуть виконуватися?

Акція такого роду не може здійснюватися без забезпечення безпеки наших комунікацій. В іншому випадку росіяни будуть в Дарданеллах перед тим як окупувати Константинополь і наш флот може опинитися у пастці. Тому матеріальна гарантія повинна складатися з військової окупації Галліпольського півострова. 20-тисячна армія з цим цілком справиться. Ми повинні евакуюватися звідти після закінчення війни. Якщо така пропозиція прийде від Туреччини, я рекомендую кабінету прийняти її. Вона повинна бути запропонована Константинополем....Ця операція повинна бути проведена до того, як росіяни перетнуть Дунай, тому буде дуже зручно, якщо Туреччина звернеться до нас тоді, коли вони це зроблять.

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield. – Vol. 6 (1876-81). – L., 1920. – - pp. 142-143.

Замітка лорда Біконсфілда про засідання кабінету 15 серпня 1877 року

Знову обговорювали, що робити, якщо Росія буде загрозувати Константинополю...Харді запропонував старе рішення – послати до міста флот та захопити всі необхідні позиції. Всі підтримали його пропозицію Харді. Але лорд Карнарвон запитав чи буде це зроблено з дозволу султана. Всі погодилися, що це буде зроблено з дозволу султана. Тоді лорд Карнарвон сказав, що такий курс піднімає питання союзу з Туреччиною, з чим він не може погодитися. Прем'єр-міністр запитав: “Чи дозволимо ми росіянам безкарно окупувати Константинополь?” Він підкреслив, що заходи для недопущення цього повинні обговорюватися пізніше, і згода султана є лише одним з них. Всі погодилися, крім Карнарвона та вирішили, що якщо цього року ситуація зміниться і знову виникне небезпека для Константинополя, кабінет відразу збереться та прийме рішення про дії, щодо яких раніше були досягнуті домовленості. Проте, лорд Солсбері відзначив, що не думає, що країна готова бути союзником Туреччини. Прем'єр-міністр знову запитав: “Чи будемо ми втручатися, якщо Росія знову буде загрозувати Константинополю?” Всі, крім Карнарвона, сказали, що будемо. Після цього голова уряду запитав: “Якщо росіяни не переможуть турок у першій кампанії, чи допустимо ми другу, адже це буде війною на знищення Туреччини?” Він підкреслив, що на його думку, ані Англія, ані Європа не повинні терпіти другу кампанію. Після тривалих дебатів вирішили практично одноголосно, що Англія повинна не допустити другої кампанії навесні. Лорд Дербі нагадав, що в нас немає союзників. Голова уряд відповів, що, на його думку, нікого, крім Туреччини, Англії не треба, і що нам не треба відвойовувати Болгарію, ми володарі морів і можемо послати військові сили до Батуму, пройти через Вірменію та загрозувати азіатським володінням Росії. Це було схвально сприйнято кабінетом...”

Джерело: Buckle G. The life of Benjamin Disraeli earl of Beaconsfield . – Vol. 6 (1876-81). – L., 1920. –р. 171-172.

1877 р., 1 (13) грудня. – Меморандум Е. Дербі послу в Лондоні Шувалову з протестом проти передбачуваного заняття російськими військами Константинополя та проток

На початку війни ті з можливих її результатів, які, на думку уряду Її Величності, могли прямо стосуватися британських інтересів, були перераховані в ноті, адресованій графу Шувалову 6 травня ц.р.

Там було сказано, що уряд Її Величності не збирається легковажно спостерігати за переходом Константинополя в чийсь руки від його теперішніх хазяїв. Відповідь російського уряду, передана у депеші князя Горчакова від 18 (30) травня, містила наступні запевнення з цього приводу:

Щодо Константинополя, не маючи можливості вгадати розвиток і розв'язку війни, імператорський кабінет повторює, що захоплення цієї столиці не входить у плани Його Величності імператора. У всякому разі, він визнає, що доля Константинополя цікавить усіх і це питання може бути урегульоване тільки з загальної згоди і що, якщо питання про володіння цим містом усі ж буде поставлене, місто не повинно належати жодній з європейських держав.

Відаючи належне люб'язності і приятельському характеру цієї відповіді, уряд Її Величності вважає його усе ж недостатнім для запобігання небезпеки, від яких він хотів би себе охоронити. Уряд твердо дотримується думки, що хід подій все більше і більше підтверджує, що окупація Константинополя російськими військами, нехай навіть тимчасового характеру і тільки з військових розумінь, буде подією, якої бажано уникнути всіма можливими засобами (за будь-яку ціну).

Уряд Її Величності не приховує, що, якщо передбачувана окупація опиниться неминучою, суспільна думка в цій країні, справедливо передбачаючи наслідок, може вимагати вживання заходів обережності з боку Великої Британії, уряд якої дотепер вважав за можливе утримуватися від цього.

З метою уникнути всього, що могло б серйозно вплинути на добрі відносини, що зберігаються, на щастя, між двома сторонами, кабінет доручив лорду Дербі висловити російському уряду серйозну надію на те, що якщо російські армії повинні будуть рухатися на південь Балкан, вони не почнуть ніякої спроби зайняти Константинополь або Дарданелли. В іншому випадку уряд Її Величності повинен буде вважати себе вільним у подальших діях, необхідних для захисту британських інтересів; але він щиро сподівається і розраховує, що всяка необхідність, що може виникнути, може бути усунута взаємною домовленістю між двома урядами.

Роблячи цю заяву, уряд Її Величності вважає своїм обов'язком додати, що він схильний, як, утім, і з самого початку воїни, скористатися будь-яким сприятливим випадком, що може представитися, щоб допомогти справі посередництва та відновленню миру.

Джерело: Звільнення Болгарії від турецького ярма. Документи. У 3 т. – М.: Наука, 1964. – Т. 2. 1877–1878. – С. 350–351.